

ਬਲਗਮ ਸਾਹਨ

ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ
ਸਫਰਨਾਮਾ

ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ

ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ

1989

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ

ਮੁਦ੍ਰਕ : ਨਟਰਾਜ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਸ, ਦਿੱਲੀ

ਮੁੱਲ 18 ਰੁਪਏ

ਬੜੇ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾਨ ਨਾਲ
ਉਸ ਨਿਰਾਲੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ
ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬੇਗਮ ਕਮਾਲ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ
ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

— ਲੇਖਕ

ਮੇਰਾ
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ
ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

ਦਿੱਲੀ (੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੨)

① ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੈਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਂਦਿਆਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਤਾ ਉਪਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜਾਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ, "ਮਾਤਾ ਜੀ, ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਸਹੀ ਮੈਂ ਪਿੰਡੀ ਜਾਸਾਂ, ਭੇਰੇ ਜਾਸਾਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੇਖਸਾਂ, ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਸਾਂ।"

"ਹੁਣ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਘਰ ਬਾਰ ! ਸਾਡਾ ਹੁਣ ਕੇ ਲਗਾ ਰਹਿ ਗਿਐ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ !"

"ਉਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੇ ਹਰਜ਼ ਏ ?"

"ਤੂੰ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿਸੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਵਿਚੇ ਜਾਨ ਟੰਗੀ ਰਹਿਸੀ। ਬੜੇ ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਨੇ ਉਹ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।"

"ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਰਤੀ ਮਾਸਾ ਵੀ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਚੰਗਾ ਲਓ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਦੂਜੇ ਤਰੀਜ਼ੇ ਦਿਨ ਤਾਰ ਪਾ ਛੋੜਿਆ ਕਰਸਾਂ।" ①

ਟਰ ਤਾਂ ਪਿਆ ਘਰੋਂ ਪਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵਟਿਆ ਹੋਇਆ

ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸੁਆਦ ਅੱਧਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਘੜੀ ਤੀਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਲਗੀ ਰਹੇਗੀ।...

ਦਿੱਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ। ਪਲੈਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲਾ ਡੱਬਾ ਗੱਡੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡੱਬੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਦਿਲ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਬੜਾ ਹੀ ਨਾਕਸ਼ ਸੀ। ਇੰਜ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਛੂਤਾਂ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹੁਣੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਨਿੱਘਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਾਮਾਨ ਅੰਦਰ ਰਖਵਾਇਆ ਤੇ ਕੁਲੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ।

ਚੰਗਾ, ਜੋ ਹੋਵੇਗਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਤਾਂ ਚਾਅ ਲਥ ਗਿਆ। ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਫੱਟੇ 'ਤੇ ਇਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਕਿਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਕਿੰਜ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭੇਗੀ? ਡੱਬੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਭੀੜਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਜ ਇਕ ਬੰਦਾ ਵੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਹੋਵੇ।

ਡੱਬੇ ਦੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਫੇਰ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਭੈੜੇ ਡੱਬੇ ਲਾਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਡੱਬਾ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇਗਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕਰਨਗੇ? ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ ਤਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੜਕ-ਭੜਕ ਵਾਲੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਰੋਅਬ ਪਏ। ੨

ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਆ ਗਿਆ। ਪੁੱਕਾ ਰੰਗ, ਖੂਬ ਕੱਦਾਵਰ ਤੇ ਭਰਿਆ ਭਰਿਆ ਜੁੱਸਾ? ਤੇੜ ਕਲੇਜੀ ਰੰਗ ਦੀ ਚਾਦਰ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਘਾਬਰ ਗਿਆ। ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਸੋਚਿਆ। ਬੜਾ ਕੱਟੜ ਜਿਹਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਝਟ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਚਲਿਆ

ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਹਿੰਦੂ, ਸੱਜਣ ਸਨ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਜਲੰਧਰ ਤੀਕ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੋਲ ਚਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਵਤਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੇਰੇ ਦਾ ਤੇ ਉਹ ਸਰਗੋਧੇ ਦੇ ਨਿਕਲੇ। ਬੜੇ ਮੰਜੀ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਆਂਦਮੀ ਸਨ। ਰਾਤੀਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਹ ਮੁੜ-ਵਸਾਉ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫਸਰ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀਓਂ ਗੱਡੀ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਡੱਬੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਸਜ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਭੈ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਹਿਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਵਹਿਮ ਜੰਮਿਆਂ, ਉਂਜੇ ਮਰ ਵੀ ਗਿਆ। ਡੱਬੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜ ਕੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਟ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਲੈਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਡੱਬੇ ਦੇ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਏਸ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਕਾਰਨ ਦਸਿਆ। ਇਹ ਡੱਬਾ ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਗੱਡੀ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਾਲੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਮਸਾਂ ਤੀਹ ਕੁ ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੀ ਰੇਲਵੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਇੰਜਣ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਡੱਬੇ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤਾ ਕਰ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜਦਿਆਂ ਹੀ ਯਾਤਰੂ ਦਿੱਲੀ, ਕਲਕੱਤੇ, ਬੰਬਈ ਆਦਿ ਦੂਰ ਦੂਰ ਥਾਵਾਂ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ ਸੁਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਵੀ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਡੀ ਸਰਹਦ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਧਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਫਰ ਬੜਾ ਪੁਰ-ਲੁਤਫ ਰਹੇਗਾ। “ਮਹਿਮਾਨ-ਨਵਾਜ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਖਤਮ ਏ,” ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਚੁਕ ਲੈਣਗੇ। ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਬੇਸ਼ਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਓ। ਹਾਂ, ਪਰ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨਾ। ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਿਸ ਤੁਹਾਡੀ ਹਰ ਨਕਲੋ-ਹਰਕਤ ਉਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰਖੇਗੀ।”

ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਓਥੇ ਕੀਤੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਰਾਂ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਤਾਰੀਫ਼ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿੰਦਿਆ ਵੀ ਚੋਖੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ, "ਹੋ ਆਓ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਲਓਗੇ । ਏਸ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੂਬ ਸੁਆਦ ਆਵੇਗਾ, ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਦੋਬਾਰਾ ਜਾਣ 'ਤੇ ਦਿਲ ਅਗੋਂ ਸ਼ੈਦ ਨਾ ਹੀ ਕਰੇ ।"

ਬੜੇ ਹੀ ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸੱਜਣ ਸਨ । ਮੈਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਿਸੇ ਉਰਲੇ ਹਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਹੀ ਲਹਿ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਤੜਕੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਹੱਥ ਧੋਣ ਆਦਿ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਖਰਾਬ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਜਲੰਧਰ ਪੁਜੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਗ ਚੁਕਿਆ ਸਾਂ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਮਸਤੇ ਕਹਿਣ ਆਏ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਨਾਵਲ ਮੈਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਗਏ ।

੧੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੨

ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਤੁਲੀਏ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸੱਜਰੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਠੰਢੇ ਠੰਢੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਜਲੰਧਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ । ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਉਠਿਆ : ਸਿਹਤ-ਵੱਠੇ ਲੋਕ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਰ ਢਿੱਲੇ ਤੇ ਝੱਲੇ ਝੱਲੇ । ਜਲੰਧਰ-ਨਿਵਾਸੀ ਜਿਹੜੇ ਏਸ ਵੇਲੇ ਮਿੱਠੀ ਨੀਂਦਰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹੋਣਗੇ, ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ।... ..

ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਕੰਬਲ ਵਿਚ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਵਲੋਟ ਕੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੋਰ ਸੌਂ ਲੈਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਕੀਤਾ । ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਸਚਮੁਚ ਬੜੀ ਸੁਆਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਭਰ ਆਈਆਂ :

ਭੁੱਖਾਂ ਲੈ ਕੇ ਚਲਿਆਂ ਰੱਬਾ ਲਾਹਵੀਂ,
ਆਸਾਂ ਦੀ ਟਹਿਣੀ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜਾਵੀਂ ।
ਗ਼ੈਰ-ਮੁਲਕੀਏ ਹੋ ਗਏ ਮੇਰੇ ਵਤਨੀਂ,
ਹੋਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੁਣ ਗ਼ੈਰ ਬਣਾਵੀਂ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗੱਡੀ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਪੁਜੀ । ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ । ਇਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੰਗਾਰ ਸੀ, "ਐਨਕ ਤੋੜ ਸੁਰਮਾ ।" ਖੋਰੇ, ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ ? ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਓਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੰਧਾਂ ਟੁਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਅੱਗਾਂ ਬਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ।

ਗੱਡੀ ਰੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਬੈਲਾ ਲਟਕਾਈ ਇਕ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਲਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੈਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੈਸੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਵੜਿਆ ।

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਸੌ ਦਸ ਰੁਪਏ ਸਨ । ਜੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰਾ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਸਾਰੇ ਈ ਪੈਸੇ ਕਸਟਮ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗੇ ਲਿਜਾਣ ਦੇਣ । ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪੰਝੱਤਰ ਰੁਪਏ ਦੇਸੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ । ਮੈਂ ਸੌ ਦਾ ਨੋਟ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪੰਝੱਤਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀ...?"

"ਆਹੋ ਜੀ, ਤੇ ਅਸਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਵਧ ਦੇਣੇ ਐਂ," ਉਹਨੇ ਵਿਚੋਂ ਟੋਕਦਿਆਂ ਪੰਝੀ ਰੁਪਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਕਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਗਿਣ ਕੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਟੁਰਦਾ ਬਣਿਆਂ । ਉਹਦੀ ਫੁਰਤੀ ਨੇ ਹਣ ਮੈਨੂੰ ਡੋਬੂ ਪਾ ਦਿਤੇ । ਖੋਰੇ ਕੌਣ ਸੀ ਤੇ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਸਲੀ ਨੋਟ ਦਿਤੇ ਸੂ ਕਿ ਨਕਲੀ ? ਭਲਾ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਜਲਦੀ ਪਈ ਸੀ ? ਰੁਪਏ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੁਜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ? ਇਸ ਸੌਦੇ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਜੇ ਵਾਹ ਪਾਣਾ ਈ ਸੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੰਝੱਤਰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ? ਜੇ ਨਾ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ੈਦ ਉਹ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਸੌ ਹੀ ਬਦਲ ਦੇਂਦਾ, ਆਪਣੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਟ ਕੇ । ਮੇਰੇ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਰੇ ਪਾਰਸਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਣੈਂ । ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਲਦੀ ਖਿਸਕਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਉਹਨੇ ? ਉਹ ਜਾਅਲੀ ਨੋਟ ਥਮਾ ਗਿਆ

ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਨਾਂ ? ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁਜ ਕੇ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਬੰਬਈਓਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਡਾਕਟਰ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਤਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਈ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਫੇਰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਗਣ ਲਗ ਪੈਣਾ ? ਕੀ ਪਤਾ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ । ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਈ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜੇ ਆ ਖਲੋਤੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ? ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਬੇਕਾਇਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਲੋਭ ਹੀ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ? ਪ੍ਰਦੇਸ-ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਏਨਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਹਦੀ ਪੜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸੌ ਵੀਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਤੇ ਚਾਰ ਸੌ ਵੀਹ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਵੀ ਹਮਾਤੜਾਂ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।... ਇਕ ਰੇਲਵੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ । ਉਹਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਖਾਸ ਖਾਸ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਕਦੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਵਾਜਬ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਇਕ ਹੋਰ ਵਹਿਮ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ।

ਪਲੈਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੋਲੇ ਖਰੀਦ ਰਹੇ ਸਨ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਏਥੇ ਭਾਅ ਅੱਠ ਆਨੇ ਦਰਜਨ ਲਾਹੌਰ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ । ਮੈਂ ਵੀ ਪੰਜ ਦਰਜਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪੱਛੀ ਵਿਚ ਪੁਆ ਲਏ । ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਲਈ ਸੰਗਾਤ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਣਗੇ ।

ਡੱਬਾ ਨਾਲ ਦੇ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਉਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਵਾਤਾਵਰਣ ਫੇਰ ਕੁਝ ਔਖਾ ਔਖਾ ਤੇ ਨਕਲੀ ਨਕਲੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਰਹਦੀ ਥਾਵਾਂ. ਪੁਲਸ ਤੇ ਕਸਟਮ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਾਰਨ, ਆਪੇ ਇੰਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਜਿਥੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ, ਓਥੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਬੜੇ ਚਾਅ

ਨਾਲ ਤੇ ਬੇਗਰਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਖਾਕੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰੋ। ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਦਾਖ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।"

ਘੰਟਾ ਡੇਢ ਮੈਂ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੜੀ ਸਿਰ ਖਪਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਤੇ ਡਿਊਟੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹਨ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕਪੜਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੋਂ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੋਂ ਨਾਲੋਂ ਓਥੇ ਮਹਿੰਗਾ ਹੈ।

ਇਕ ਬਾਂਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੱਭਰੂ ਇਕ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬੜੇ ਚੁਸਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਤੇੜ ਸਿਲਕ ਦੀ ਨੀਲੀ ਨਵੀਂ ਨਕੋਰ ਚਾਦਰ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਯਕੀਨਨ ਉਹ ਵੇਚ ਦੇਵੇਗਾ। ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹੋਰ ਚਾਦਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਫਸਰ ਨੇ ਪੰਜ ਮਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਬਿਨਾਂ ਟੈਕਸ ਦਿਤੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ, ਕਦੇ ਅਫਸਰ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁਟਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਮੇਰਠ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਸੈਦ। ਪਟੇ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਵਾਹੇ ਹੋਏ, ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਨ, ਬੋਸਕੀ ਦੀ ਕਮੀਜ਼, ਬਟਨ ਖੁਲ੍ਹੇ। ਉਹਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਇਕ ਸੁਘੜ ਮਸਖਰੇ ਐਕਟਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਜਦ ਉਹਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਚੁਰਟਾਂ ਦਾ ਪੈਕਟ ਕਢਿਆ ਤੇ ਚੁਰਟ ਵੰਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਾਡੇ ਬੋਝਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਖੇ 'ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪਿਆ ਦੇਣਾ।' ਜੰਗਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਰਖਾਇਆ, ਤੇ ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਜੰਗਲੇ ਕੋਲ ਆ ਖਲੋਤਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੱਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ : "ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਵਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਬੰਦਾ ਹਾਂ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਮਾਣ ਏਂ ਜਿੰਨਾ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਾ ਸਮਝੋ।" ਉਹਦਾ ਅੱਧਾ ਪਰਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਅੱਧਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸਰਾਂ

ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗੱਡੀ ਦੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਵਿਚ ਵਡੀ ਸੰਖਿਆ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਗੱਡੀ ਤੁਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਰਹੱਦ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪਾਟਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਇਕ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਅਫਸਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ ਸਨ । ਇਹ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਪੁੱਜਾ ਕੇ ਉਤਰ ਜਾਣਗੇ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਫਸਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਏਗਾ ।

ਅਟਾਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਗੱਡੀ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਫਾਇਰਮੈਨ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਰਹੱਦ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਆਏ । ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਝਾਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਇਹ ? ਕੀ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ? ਕੀ ਕੋਈ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਾਰ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ? ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਤਕ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਇਹ ਤਾਰ ਇੰਜਨ ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਹੰਭਲੇ ਮਾਰਦਾ ਟੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰੂ-ਥਲ ਜਿਹਾ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਲੋਟੇ ਅਰਾਮ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸੇ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਸ ਜੀ, ਇਹੋ ਹਦ ਏ !” ਤੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵਿਥ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਮੈਂ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ, ਇਕ ਗ਼ੈਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ! ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਪੇਂਡੂਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ । ਨਾ ਇਹ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਓਪਰੇ..... ਮੈਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਅਨੋਖਾਪਣ ਵੇਖਣ ਦੀ ਏਨੀ ਉਡੀਕ ਸੀ ? ਹਾਂ ਇਕ ਫਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਾਘਾ ਆ ਗਿਆ । ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ । ਮੈਂ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਉਤੇ ਉਤਰਿਆ । ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਇਕ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਉਂ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਚੰਦ ਅਲਫਾਜ਼ ਇਸ ਨਾਚੀਜ਼ ਸੇ ਭੀ ਸੁਨਤੇ ਜਾਈਏ । ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਕੇ ਆਦਮੀ ਕੋ ਫਿਲਮੋਂ ਦੇਖਨੇ ਕਾ ਬਹੁਤ ਕਮ ਸ਼ੌਕ ਹੋਤਾ ਹੈ, ਮਗਰ ਆਪ ਕੀ ਫਿਲਮ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇਖਤਾ ਹੂੰ,

ਅੰਰ ਮੁਝੇ ਆਪ ਕੋ ਦੇਖ ਕਰ ਜੋ ਮੁਸੱਰਤ ਹੂਈ ਹੈ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤਾ । ਆਪ ਇਨਸਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਕੋ ਹਕੀਕਤ ਬਨਾ ਕਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਤੇ ਹੈਂ । ਆਪ ਕੀ ਫਿਲਮੇਂ ਇਖਲਾਕੀ ਅੰਰ ਤਮੱਦੁਨੀ ਏਤਬਾਰ ਸੇ ਬੁਲੰਦ ਹੋਤੀ ਹੈਂ । ਆਪ ਸੇ ਦਰਖਾਸਤ ਹੈ ਕਿ ਅਪਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਮਿਯਾਰ ਕੋ ਕਭੀ ਮਤ ਛੋੜੀਏਗਾ । ਅੱਲਾ ਤੱਲਾ ਆਪ ਕੋ ਖੁਸ਼ ਰਖੇ ।”

ਮੈਂ ਭੌਂਚਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਈ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਤੂਫਾਨ ਜਿਹਾ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਠੇਠ ਲਾਹੌਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਅਫਸਰ ਆ ਗਏ । ਇਹੋ ਇਕ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਦਾ ਡੱਬਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਦ ਅਫਸਰ ਏਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਤੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸੀ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸੁਹਣੇ, ਗੋਰੇ ਚਿੱਟੇ । ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੇਖਿਆ, ਇਕ ਫਾਰਮ ਭਰਨ ਲਈ ਦਿਤਾ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ । ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਸੁਆਦ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਪਰਦੇਸੀ ਪਣੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ :

“ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੇ ਠਹਿਰੋਗੇ ਜੀ ?” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ।

ਮੈਂ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਬੋਝੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਖਾਈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਝੱਟ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ :

“ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਾਫਰ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨੂੰ ਲੱਭੋ ਤੇ ਦਸੋ ਕਿ ਉਹ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕੌਲ ਠਹਿਰਨਗੇ ।

— ਡਾ: ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ।”

੨

੦੦੦

ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ । ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬੁਰਜੀਆਂ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ।

ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ । ਬਹੁਤਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡੀ ਲਈ ਜੀਅ ਤੜਫਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ । ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਦਿਸ-ਹੱਦੇ ਤੇ ਪਹਾੜ ਵੇਖਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸਾਂ । ਜਦੋਂ ਪਿੰਡੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਆ ਡਟਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਨੇਮ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਉਹ ਘਬਰਾਹਟ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ ।

ਦੂਜੇ, ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਰਕ ਦਾ ਰੂਪ ਸਨ । ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੀ ਝਟ ਦਾ ਝਟ ਹਨੇਰੀ-ਝੱਖੜ ਝੁੱਲਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਵਰ੍ਹਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ । ਮਤਲਾ ਸਾਫ਼ ਸਫ਼ਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਬੂਹੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਔਝੜ ਵੀ ਚੰਗੀ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ । ਰਾਤਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ।

ਇਹਦੇ ਉਲਟ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਗੁਬਾਰ ਉਠ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿਤਨੇ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਕ ਸਵੇਰ

ਨਿਉ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਛਤ ਤੋਂ ਬਿਸਤਰਾ ਗੋਲ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਊਬੀਕਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰ ਗਿਆ, ਕਾਲਾ ਚੁਆਤੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਇੰਜ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਅੱਖੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵੀ ਸੜ੍ਹ ਸੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਫੇਰ, ਪਿੰਡੀ ਇਕ ਛੋਟਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਟਲ-ਨੀਤੀਆਂ, ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ। ਮਹੱਲੇਦਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਕਾਇਮ ਸਨ, ਦੋਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖਲੂਸ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਫਤ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਫਿਰਕੂਪਣੇ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਬੂਟਾ ਵਧ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਦੀ "ਸਭਿਅਤਾ" ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਪੈਸੇ ਤੇ ਰਸੂਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਵਜ਼ੇਦਾਰੀਆਂ ਸਭ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਹੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀਲੇ, ਮੰਦੇ ਤੇ ਚੰਗੇ, ਜਾਇਜ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹਦ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕੋਰਾਪਨ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ, ਕੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਗੁੱਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਮੁਫਸਲ ਤੋਂ ਆਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਅਨੋਖੀਆਂ ਤੇ ਭੁੰਦਲਾਉਂਦੀ ਸਨ। ਫਿਰਕੂ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਹੋਣੀਆਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਕਾਲਜੀਏਟ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਦ ਮਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਬੇਬਵੇ-ਪਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਕਦੇ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਖੁਲਾਅ ਜਿਹਾ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਹਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਆਖ ਸਕਿਆ।

ਪਰ ਅਜ ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਗੇਰਵੇ ਬੁਰਜ ਵੇਖ ਕੇ ਖੋਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ

ਗਿਆ ? ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਤਰਸ ਰਹੀ ਸੀ । ਅੰਦਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੱਬੇ ਸੋਮੇ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਦਰ ਫੁੱਟ ਪਿਆ । ਫੁੱਟ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਪੈਰ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਧਰਤ ਨੂੰ ਛੁਹ ਕੇ ਪਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ।

ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ (ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ) ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆ ਗਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸੂਖ ਨੇ ਕਸਟਮ, ਪਾਸਪੋਰਟ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਔਖੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰਾ ਦਿਤੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਵੀ ਪਿਲਾਈ । ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਬੜੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਸਮੂਹ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਉਤਾਵਲ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਾਂ । ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਇਕ ਇਕ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਗਾਹਣ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਲਾਹਣ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹਨ । ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਸੌਂ ਲਿਆ ਹੈ ਮੈਂ । ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਗੀ ਆ ਗਈ ਹੈ । ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਝਟ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਉਠ ਦੌੜਾਂ । ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਟਾਵਰ ਦੀ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣੀ ਘੜੀ ਟਨ-ਟਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਯਾਰਾਂ ਵਜਾਏ ਸੁ ਸ਼ੈਦ । ਉਹੋ ਪੁਰਾਣੀ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਉਸ ਦੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਤੀਫੇ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਅਜੀਬ ਝਰਨਾਟਾਂ ਛਿੜਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹਦੀ ਟਨ-ਟਨ ਸੁਣ ਕੇ । ਯਾਦਾਂ ਨਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ — ਕੇਵਲ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਜਿਹਾ ਟਿਕਾਅ, ਤਸਕੀਨ ਜਿਹੀ; ਜਿਵੇਂ ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਭੁੱਖਾ ਪਿਆਸਾ ਪੰਛੀ ਆਲ੍ਹਣੇ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਦੂਰੋਂ ਟਾਂਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ, ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਜਾਂ..... ।

ਜਿਸ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਠਹਿਰਿਆ, ਓਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜੀ. ਡੀ. ਸੋਧੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼-ਗਾਹ ਸੀ । ਉਹੋ ਨਿਮ੍ਹੇਂ ਨਿਮ੍ਹੇਂ ਚਾਨਣ ਵਾਲੇ ਠੰਡੇ ਠੰਡੇ ਕਮਰੇ, ਜਾਲੀਦਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ । ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਤੌਲੀਆ ਖਿਲਾਰਨ ਵਾਲਾ ਰੈਕ । ਇਹ ਸਭ "ਭਵਾਨੀ ਜੰਕਸ਼ਨ" ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਭਾਵੇਂ ਫਿਲਮ ਬੜੀ ਘਟੀਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ

ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਿਨਮਾ-ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਓਦਰ ਪਿਆ ਸਾਂ।

ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦਾ ਧਮਾਕੇਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਰਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਬਾਹਰੋਂ ਘੰਟੀ ਵਜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਖੁਦ ਦੌੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਦਰਬਾਨ ਨਹੀਂ, ਵਰਦੀ ਵਾਲਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਨਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਯਾਰ, ਮੈਂ ਵਾਰਡਰੋਬ ਨਹੀਂ ਰਖੀ ਹੋਈ, ਤੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਦਰਅਸਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਤਨੇ ਕਪੜੇ ਈ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਐਵੇਂ ਖਾਹਮਖਾਹ ਕੌਣ ਵਖਤ ਪਾਏ। ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਤੈਨੂੰ ਮੰਗਾ ਦਿਆਂਗਾ।” ਕਿਤਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਕਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ?

ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤੇ ਕਿਹਾ — “ਆਓ ਬਾਹਰ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਵੀਏ।” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਿਨ-ਆਖੇ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। ਬਾਹਰ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਉਹੋ ਮਖਮਲ ਵਰਗਾ ਘਾਹ, ਸੁਡੌਲ ਪਿੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੱਜੀ-ਪੁਜੀ ਮਿੱਟੀ, ਕਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਕਦੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਛਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡੀਓਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੋਕਲਾਪਨ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਬਹਾਨੇ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਨਠ ਪੈਂਦਾ ਸਾਂ?... ..

ਇਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆਈ। ਐਮ. ਏ. ਪਾਸ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਕਪੜੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਅਜੇ ਵੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੀ, ਐਮ. ਏ. ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖਤ ਆਇਆ, “ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਵਾਂ ਡਰਾਮਾ ਅਗਲੇ ਸਨੀਚਰ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਵੀ

ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਿਹਾਂ। ਜ਼ਰੂਰ ਆਓ ਵੇਖਣ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਥਰਾ ਢੱਗਾ ਸਮਝ ਕੇ ਜ਼ਰਾ ਕੱਸ ਕੇ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲਣੀ ਨਾਮੁਮਕਨ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਸਨੀਚਰ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਇਕ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਬੋਲੁਬਾਬ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨੀਚਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਛੁੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਪਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਬੰਦਾ ਛੁੱਟੀ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਏਸ ਅਸੂਲ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ "ਵੀਕਐਂਡ" ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਰਿਹਾਂ, ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਖੂਬ ਰੌਲਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਜਾਣਾ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨੂੰਹ ਦਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਅਲੜ੍ਹੇ ਸਾਂ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੋ ਪਈਆਂ ਵਿੱਸਰ ਗਈਆਂ, ਯਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੂਰ ਬਲਾਈਆਂ।

ਲਾਹੌਰ ਪੁਜਾ ਡਰਾਮਾ ਵੇਖਿਆ, ਬੜੀਆਂ ਐਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ। ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੇ। ਭੀੜ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਦਮੋ ਨੂੰ ਵਖਰੇ ਜ਼ਨਾਨੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ। ਰਾਤ ਸਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸੁਰਤ ਸੋਝੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਵੇਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੈ! ਸਵੇਰੇ ਜ਼ਰਾ ਚਿਰਾਕੇ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਅਗਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਜ਼ਨਾਨੇ ਡੱਬੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਰ ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਡੱਬਾ ਖਾਲ-ਮਖਾਲੀ! ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਅੱਗੇ ਮੈਂ ਦਮੋ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੁਲੀਆ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਫੁਲ ਪਈ। ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਝਟ ਤੁਰ ਪਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਸੁਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੀਕ ਜੋ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਖਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਮੌਤ ਪਈ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਅਲੱਗ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾਲਣ ਦੀ? ਖੋਰੇ ਕੀ ਵਾਪਰ ਗਿਆ? ਇਕ ਵਾਰੀ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਨੇ ਫੇਰ ਕਿਥੇ

ਲਭਣੈ ? ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਵਾਂਗਾ ? ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉਲਟਾ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਫਿਟਕਾਰੇਗਾ — ਫਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਫੈਸ਼ਨ ਪਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ, ਏਨੀ ਅੱਤ ਜੋ ਚਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਤੇ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਤਨੀ ਛਿਣ-ਭੰਗਰ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ । ਕਿਤਨੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਣੀ ਸੀ ਇਹ ? ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਜੇ ਕੋਈ ਗਲਤ ਕਦਮ ਚੁਕ ਲੈਣ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁਗਤਣੀ ਪਏਗੀ । ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਪੁੱਛ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ । ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਵੁਕਅੱਤ ਇਕ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਤੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ.....।

ਨੀਮ-ਮੁਰਦਾ ਜਿਹਾ ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਫੇਰ ਦੌੜ ਪਿਆ । ਪਝਾ ਲਗਿਆ ਗੱਡੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਾਨਾ ਡੱਬਾ ਵੀ ਹੈ । ਉਸ ਤੀਕ ਪੁੱਜਿਆ । ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਦਮੋ ਪਿੰਡੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਬਣੀ-ਸੰਵਰੀ ਨਿਸਚਿੰਤ ਬੈਠੀ ਸੀ ! ਮੈਨੂੰ ਬੇਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ ਤੇ ਹੱਸੀ । ਰਾਤੀਂ ਡੱਬਾਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੂਜੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਜਿਤਨੀ ਛੇਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਗੁਆਚੀ ਉਤਨੀ ਛੇਤੀ ਲਭ ਵੀ ਗਈ । ਪਰ ਅਗੋਂ ਲਈ ਮੈਂ ਅਵੱਲੀਆਂ ਆਵਾਰਾ-ਗਰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰ ਲਈ, ਉਸ ਹੌਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਿਆ.....

ਕੀ ਹੁਣ ਵੀ ਪਿੰਡੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਕੇਵਲ ਬਾ-ਰਸੂਖ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੈ ?.....ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ? ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਅਨਾਥ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?

ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੈਰ ਲਈ ਨਿਕਲੇ । ਜ਼ਿਲਾ ਕਚਹਿਰੀ ਵਾਲੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਰੋਡ ਤੇ ਪੈ ਗਏ । ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲਜ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ : — “ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ—੧੭੮ ਮੀਲ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ—੩੯ ਮੀਲ, ਜਿਹਲਮ—੧੧੮ ਮੀਲ ।” ਹੁਣ ਇਸ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਵਧ ਕੇ ਚੰਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ

ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਤਨੇ ਫ਼ਾਸਲਿਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ :—ਕਰਾਚੀ—੮੯੭
ਮੀਲ, ਮੁਲਤਾਨ—੨੬੩। ਔਹ ਲੰਘ ਗਈ ਸੈਂਟਰਲ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ
ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ! ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਰੈਟੀਗਨ ਰੋਡ ਤੇ ਮੇਰੇ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਦਾ ਘਰ
ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੁਚੀਰਾਮ ਸਾਹਨੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਸ਼ੈਦ
ਪਾਰਸੀਆਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਨਾਲ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਗੁਲਬਹਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ।
ਅਹਿ ਭਾਟੀ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੜਕ ਰਲ ਗਈ । ਔਹ 'ਗੁਰੂਦੱਤ ਭਵਨ' ਆ
ਗਿਆ, ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹੁਣ ਇਥੇ ਕੀ ਬੋਰਡ ਲਗਾ ਹੋਇਐ ?.....ਡਰਾਈਵਰ
ਮੋਟਰ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਤੇਜ਼ ਕਿਉਂ ਦੜਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?

ਕਾਲਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਰੋਡ ਦੀ ਸੈਰ ਸਾਈਕਲ ਜਾਂ ਟਾਂਗਿਆਂ
ਤੇ ਕਰੀਦੀ ਸੀ । ਅਜ ਇਹ ਮੋਟਰ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ
ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਜਿਹੜੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ
ਦੂਰ ਦੂਰ ਸਨ ਉਹ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ
ਵਿਚ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗੁੰਬਦ ਦਿਸ ਪਏ, ਫੇਰ ਮਿੰਟੋ ਪਾਰਕ ।
ਇਹਨੂੰ ਹੁਣ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਪਾਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ । ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ
ਇਕ ਦਮ ਸਰਲ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹੋ ਗਈ । ਗੋਲ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਬੜੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ੀ
ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ
ਸਮਾਧ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ, ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਸਾਰੀਆਂ
ਥਾਂਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲੇ-ਵਕੂਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ । ਭਲਾ
ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸੇ ਆਉਂਦਾ ਕਦੋਂ ਸਾਂ ? ਉਦੋਂ
ਮੈਂ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਸਾਂ । ਗੋਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੋਲਾ ਹੈਟ ਪਾਈ ਮਾਲ ਰੋਡ
ਤੇ ਮੈਕਲੋਡ ਰੋਡ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਬੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ । ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਕਦੀ
ਨਿਰਬਤ ਰੋਡ ਦਾ ਵੀ ਫੇਰਾ ਮਾਰ ਲਿਆ । ਪਰ ਐਤਕੀ ਪੱਕਾ ਦੇਸੀ
ਆਦਮੀ ਬਣ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਗੇੜੇ ਲਾਵਾਂਗਾ ।..... ਸ਼ਹਿਰ
ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਵਿਚ, ਉੱਚੀ ਜਿਹੀ ਢੱਕੀ ਤੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਦਿਸਿਆ
(ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ! ...ਕਾਬਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ?) ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਹਾਬੜੀਆਂ
ਨਜ਼ਰਾਂ ਸੁਟਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਏਸ
ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਤੰਗ ਗਲੀ ਵਿਚ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਬਾਈ ਮਕਾਨ

ਹੈ, ਉਥੇ ਇਕ ਰਾਤ ਜਾ ਕੇ ਰਿਹਾ ਜਾਏ। ਕਿਤਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ! ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਲਾਲਚ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਸੀ। ਰੱਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸੁਣਾਂ — ਮਾਝੀ, ਲਹਿੰਦੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਤ-ਬੋਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਮਰ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਮੁਖ ਰਹਿ ਕੇ ਬਿਤਾ ਛਡਿਆ ਸੀ। ਕਿਤਨਾ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤਾ ਮੈਂ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਛਤਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲ ਪਰਤ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਉਹਨਾਂ ਬਾਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ ਭਰ ਅਣਮੌਲ ਰਤਨ-ਮੋਤੀ ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਰੇਵੜੀਆਂ, ਪਿੰਨੀਆਂ ਤੇ ਚਲਗੋਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਤਨੀ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ। ਏਥੇ ਇਹ ਕਿਤਨੀ ਸਜਰੀ ਸਜਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਹਿਲਹਾਂਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਰ੍ਹੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿੱਤਰ ਇਹੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਥੇ ਇਹ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੀ ਬੇਹੀ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਰੇੜ੍ਹਿਆਂ ਜਿਹਾਂ ਅਗੇ ਬਾਂਕੇ ਘੋੜੇ ਜੋਤ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੈਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪੈਣਾ ਮਾਝਿਆ ਛੈਲਿਆਂ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਗਲ ਮਲਮਲ ਦਾ ਕੁੜਤਾ, ਜਾਂ ਚਿੱਟੀ ਫਤੂਹੀ ਤੇੜ ਚਾਦਰ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗਜਰੇ। ਕਿਤਨੇ ਹੁਸੀਨ ਗੋਰੇ ਗੋਰੇ, ਤੇ ਸੁਹਦੇ ਸੁਹਦੇ ਜਿਹੇ ਚਿਹਰੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ। ਇੰਜ ਝਟ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕੋਲੋਂ (— ਦੋਸਤ ਦੀ ਮੋਟਰ ਏ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗਾਲ੍ਹ ਚਾ ਕਢਾਂ ਸੁ !) ਔਹ ਲੰਘ ਗਿਆ ! ਕਿਤਨਾ ਹੁਸਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਗਭਰੂਟ ਸੀ ! ਇਤਨਾ ਸੁਹਣਾ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਘਟ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ! ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ—

“ਨਾਜ਼ਾਂ ਪਾਲਿਆ ਦੁੱਧ ਮਲਾਈਆਂ ਵੇ।”

ਮਨ ਨੇ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ “ਛੱਡ ਉਏ ਯਾਰ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ, ਗ਼ੈਰ-ਮੁਲਕੀ ਨੇ। ਕਿਤਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਾਰੇ ਇਹਨਾਂ, ਕਿਤਨੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ, ਕਿਤਨੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਲ ਗਿਓ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ?

‘ਆਹੋ ! ਚੰਗਾ ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਗ਼ੈਰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਵੇਖਾਂਗਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ... ਪਰ

ਹਾਏ, ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਇਹ ਫੇਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ, ਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ । ਜੋ ਕੁਕਰਮ ਜਿਸ ਨੇ ਕੀਤੇ ਆਪੇ ਪਿਆ ਹਿਸਾਬ ਦੇਸੀ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਮੁਨਸਫ਼ ਬਿਠਾਇਆ ?'

ਬਾਗ਼ਬਾਨਪੁਰੇ ਚੌਖੀ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਹੈ । ਸੁਹਣੇ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਪੱਕੇ ਪੱਕੇ ਬੰਗਲੇ; ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਬਹੁਤ । ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਵਜ੍ਹਾ ਦੇ ਲਾਹੌਰੀ ਟਾਂਗੇ ਨਹੀਂ ਪਏ ਦਿਸਦੇ । ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੁਣ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰੀ ਟਾਂਗੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਿੰਡੀ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਏਥੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਦਸਤੂਰ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ ਲਾਹੌਰੀ ਟਾਂਗੇ ਨੂੰ ਢਿਚਕੂ ਢਿਚਕੂ ਆਖ ਕੇ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ । ਅਖੀਰ ਪਿੰਡੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਨਾ ? ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੋਚ ਕੇ । ਪਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹੋ ਪਲਟਾ... 'ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਲਗੇ ਪਿੰਡੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ? ਖਾਹਮਖਾਹ ਪੁਰਾਣੀ ਛਾਹ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਮੁਨਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ।'

'ਚੰਗਾ । ਮੈਂ ਬਿਗਾਨਾ ਤੇ ਬਿਗਾਨਾ ਸਹੀ । ਪਰ ਪਿੰਡੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ, ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਟਾਂਗਿਆਂ ਨੂੰ, ਰਜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ? ਸਲਾਮਤ ਰਹਿਣ ਸਦਾ । ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤੀ ਵਾ ਨਾ ਲਗੇ । ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜੀਣ.....'

ਐਹ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ । ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਐਹ ਹੋਈ ਨਹਿਰ ਵਲੋਂ ਆਂਦੀ ਸੜਕ.... । ਆਹੋ ਠੀਕ...ਮੁਗਲਪੁਰੇ ਦਾ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ । ਏਥੋਂ ਹੀ ਨੇੜੇ ਪੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰਖਿਆ ਸੀ । ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ ਉਹ । ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਰਾਏ ਸਨ । ਪਰ ਹੁਣ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ।...

ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ ਜਾ ਪੁਜੇ, ਜਿਥੇ ਪੰਝੀ ਸਾਲ ਹੋਏ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿਗਰਟ ਫੂਕਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਖੰਘ ਖੰਘ ਕੇ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ । ਮੈਂ ਤੇ ਇਕ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਦੋਸਤ ਖਾਹਮਖਾਹ ਸਾਈਕਲਾਂ ਫੜ ਕੇ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਵਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦੇ ਸਾਂ । ਦਿਲ ਵਿਚ ਦੱਬੀਆਂ ਆਸਾਂ — ਅਜ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ

ਹੁਸੀਨਾ ਦਿਸੇਗੀ, ਮੇਰੇ ਵਲ ਚਾਅ ਨਾਲ ਵੇਖੇਗੀ। ਫਿਰ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਨਮਾਦ-ਭਰਿਆ ਝੂਟਾ ਆਵੇਗਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਤੀਕ ਆਸਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਿਲ ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਂਦੇ। ਸਿਵਾਏ ਨਿਕੰਮੇ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨ, ਪਾਟੀਆਂ ਪਾਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਚੁਪਾਸੀਂ ਘੂਰਨ, ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਫੂਕ ਫੂਕ ਕੇ ਜੰਟਲਮੈਨੀ ਵਿਖਾਣ ਦੇ, ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਹਾਂ, ਪਰ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਗੇੜੇ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਭੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ 'ਸਟਿਫਲਜ਼' ਤੇ ਕਦੇ 'ਲੋਰੈਂਗ' ਵਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦੇ। ਉਥੇ ਪੁਜਦਿਆਂ ਪੁਜਦਿਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹਸਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਗ ਫੇਰ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ। ਖੋਰੇ ਰੈਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਰੂਪਮਤੀ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ?

ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੂਰਜ ਹੁਣ ਅਤੀਤ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਪਿਛੇ ਜਾ ਡੁੱਬਿਆ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਫਿੱਕੀ ਪੈਂਦੀ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਕਰ ਲਏ ਰੋਮਾਂਸ ਜਿਹੜੇ ਕਰਨੇ ਸਨ, ਖੇਡ ਲਈਆਂ ਸਭ ਖੇਡਾਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਕੌਲ-ਸ਼ਖਸੇ :

ਬਾਗੀਚਾ-ਏ ਅਤਫਾਲ ਹੈ ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਰੇ ਆਗੇ,
ਹੋਤਾ ਹੈ ਸਬੋ ਰੋਜ਼ ਤਮਾਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਆਗੇ।'

ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਚਾਹ ਮੰਗਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਸਰੂ ਦੇ ਇਕ ਬੂਟੇ ਹੇਠ, ਘਾਹ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਚੁਸਕੀ ਲਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਵਾਜਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ ਫੁੱਲ-ਝੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛੁਟ ਛੁਟ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਜ ਏਥੇ 'ਚਿਰਾਗਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ' ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ! ਅਖੀਰ ਪਿਆਰ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਸੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਇਕੋ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਹੀ ਤਾਂ ਮਾਲਾ ਜਪੀ ਸੀ : ਉਸ ਮਹਿਰਾਬਦਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਬੜੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਥੜਿਆਂ ਉਪਰ ਖਲੋ ਕੇ ਅਸਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੇ ਸਨ ... ਕਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਪਿਕਨਿਕ 'ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਸਾਂ... ਕਿਤਨੇ ਤਰਲੇ, ਕਿਤਨੀ ਸਿਆਸਤ, ਕਿਤਨੀਆਂ ਸਮਾਜਤਾਂ...

ਏਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਚਿਰਾਗਾਂ ਦੇ

ਮੇਲੇ ਦੀਆਂ ਰੰਣਕਾਂ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਔਹ, ਉਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੈਠਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਲਾਅ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ, ਦੋਹਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਬਾਰਾਂਦਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਚਿਰਾਗਾਂ ਤੇ ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਝਿਲਮਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਰੀ ਲਿਬਾਸਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਤਕ-ਨਰਤਕੀਆਂ ਤੁਰ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੁਨਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ...

ਫੇਰ ਮੇਨ ਵਿਚ ਉਹੋ ਕੁਚੱਜੀਆਂ ਵਾਜਾਂ। ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਰਅਸਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੀ, ਆਗਰੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੀ... ਪਰ ਨਹੀਂ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਇਹ ਕਸਕਾਂ ਤੇ ਚੀਸਾਂ ਨਹੀਂ ਉਠਣ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੀ ਵਾਹ ? ਮੈਂ ਇਕ ਮਹਿਮਾਨ ਸਾਂ, ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਮੇਰੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਠਾਣੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਸਤਗੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਮੈਨੂੰ, ਫੇਰ ਵੀ ਹੁਣ ਇਹ ਪਰਾਇਆ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਵੀ ਪਰਾਏ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਉਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦੈ, 'ਨਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਹਾਡੀ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੁਸੀਂ ਬੰਬਈ ਆਏ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਬਸ। ਫੇਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨਾ ਸ਼ਕੂਨ, ਇਤਨਾ ਸਬਰ ਕਿਉਂ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੈ, ਜੋ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਾਯਾਬ ਹੈ?' ਅਜੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪੁੱਛਾਂਗਾ ਜ਼ਰੂਰ। ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਇਕ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਇਨਸਾਨ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਕ !

ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਬਹਿਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਅਧਖੜ ਜਿਹੀ ਮੰਗਤੀ, ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਅੱਠਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬਾਲੜੀ, ਅਤਿ-ਮੈਲੇ ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਹਥ ਅਡ ਕੇ ਲਿਲਕਾਂ ਭੱਠਦੀ "ਵੀਰਾ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹੇ", ਕਦੇ ਤੱਤੀ ਹਵਾ ਨਾ ਲਗੇ। ਅੱਲਾ ਤੇਰੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇ, ਇਕਬਾਲ ਵਡੇ ਕਰੇ, ਤੇਰੇ ਬੱਚੇ ਜੀਣ.....।"

ਕਿਉਂ ਚੋ ਚੋ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਚੰਦਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ। ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਮੇਰੀ ਕੀ ਲਗਦੀ ਏ ? ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ।

੩

੦੦੦

ਲਾਹੌਰ, ੧੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੨

ਰਾਤੀਂ ਬੜਾ ਚਾਅ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਸਾਂ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਮੂੰਹ-ਹਨੇਰੇ ਲੰਮੀ ਸੈਰ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਵੇਲਾ ਆਉਣ ਉਤੇ ਜੋਸ਼ ਠੰਢਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਲੇਟਿਆਂ ਲੇਟਿਆਂ ਖਿਆਲ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ, 'ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਕਿੰਜ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਜਦ ਉਹ ਆਪ ਪਸੰਦੀਦਾ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਆਦਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਕਿਤਨੀ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਤਨਾ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਏਥੇ ਉਹ ਇਕ ਤਸਲੀਮ-ਸ਼ੁਦਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਲੋਂ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਹੋਈ ਹਕੀਕਤ ਬਣ ਗਈ। ਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਟੱਲ ਖੜਕਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਘੂਰ ਘੂਰ ਕੇ ਜੰਝੂਆਂ ਤੇ ਬੋਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਮੁਲਕ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ?'

ਫੇਰ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁਆਲ ਉਠਿਆ, 'ਕੀ ਹੁਣ ਤੀਕ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਰਮੀ ਗਣਰਾਜ (Secular Democracy) ਬਣਾ ਸਕੇ ਹਾਂ? ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਨਾ ਸਹੀ ਫੇਰ ਵੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ

ਵਾਲੇ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਜੀਵ ਹਾਂ : ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਘਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਫਿਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਕਦੇ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਉਪਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ? ਕਦੇ ਮੈਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਤਾ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੀ ਹਨ ? ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਬੰਬਈਓਂ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਸ਼ੈਦ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦੀ ਗਰਜ਼ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ । ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਆਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਰ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਿਤਨਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਕਿਤਨੇ ਤਅੱਸਬ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ? ਕੀ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ? ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ ਹੁੰਦੀ । ਹਰ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨੁਕਤਾਚੀਨ ਨਿਗਾਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਡਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ... ..।

‘ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਹੈ, ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਹੈ । ਓਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤ੍ਭੂਤਾ ਮੁਯੱਸਰ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ? ਓਥੇ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੀ, ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਮੋਕਲੇ ਹੋਣ ਦੀ, ਆਸ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੀ ਜਦ... .. ?’

ਰਾਤੀਂ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਉਂ ਫੁਲਾਹ ਦੀਆਂ ਦਾਤਣਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸ਼ੌਕ ਫਿਰ ਜਾਗ ਪਏ । ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਪਿੰਡੀ ਦੀ ਫੁਲਾਹ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਖਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਫੁਲੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਟੀਆਂ ਲਾਗੇ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੀਲੀ ਹੋਕ ਮਾਰੀ “ਓਏ ਭਲਵਾ.....ਨੰ.....ਅੰ ! ਬਾਊਰਾਂ ਨੂੰ ਫੁਲਾਹ ਦੀ ਗੱਠੀ ਕਢ ਦੇ ਜ਼ਰਾ !”

ਅੰਗੀਠੀ ਤੋਂ ਦਾਤਣਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਵ ਕੀਤਾ, ਨ੍ਹਾਤਾ ਧੋਤਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਕੈਮਰੇ ਮੱਢੇ ਉਤੇ ਸੁਟ ਕੇ ਨਿਕਲ ਪਿਆ ਬਾਹਰ।

ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਅਗੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਰੁਕ ਜਾਂ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ? ਫੋਟੋ ਖਿਚ ਲਾਂ ? ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਮਤੇ ਕੋਈ ਵੇਖ ਕੇ ਖਾਹਮਖਾਹ ਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਮੇਰਾ ਕੌਣ ਮੁਹਾਫਜ਼ ਏ ਏਥੇ ? ਸਚ ਕਿਤਨਾ ਡਰਪੋਕ ਹਾਂ ਮੈਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੋਸਟਲ ਹੈ। ਖੈਰ, ਹੋਸਟਲ ਵੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਥੱਕਿਆ ਥੱਕਿਆ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਅਧਖੜ ਕਰ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਸਕੀਨ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ।

ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਾ ਥਾਣਾ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਹਾਤੇ ਵਿਚ, ਥਕੇਵਾਂ ਲਾਹਣ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਰਾਤ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਹੀਏ ਤੇ ਢੋਲੇ ਛੋਹ ਦੇਂਦੇ, ਜੋ ਅਸਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ "ਭੈਕੜਾ ਅੱਡਣ" ਤੁਲ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ, ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ "ਸਟ ਅਪ" ਆਖਦੇ, ਅਸਭਿਅਤਾ ਭਰੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਲਾ ਕੇ ਖਿਝਾਂਦੇ, ਹਰ ਮੁਮਕਿਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਖਰਾਬ ਕਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ।

ਥਾਣੇ ਲਾਗਿਉਂ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਅਜ ਵੀ ਲੰਘਿਆ ਉਧਰੋਂ, ਪਰ ਸਹਿਮ ਸਹਿਮ ਕੇ, ਮਤੇ ਕਿਤੇ ਮੇਰੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਏ। ਪਰ ਗਲੀ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੜੀ ਜਿਹੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬੁਲਾਏ ਆਣ ਖਲੋਤੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਵਿਚ ਡਰੇ ਹੋਏ ਘੋਗੇ ਵਾਂਗ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਿੰਗ ਬਾਹਰ ਕਢ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵਲ ਅੱਖ ਚੁਕ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਵੀ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋੜ ਤੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ, ਜਿਥੇ ਸੋਡਾਵਾਟਰ, ਸਿਗਰਟ, ਪਾਨ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰ ਆਦਿ ਵੀ ਵਿਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਓਸੇ ਦੀ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਟੜੇ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਹਲਵਾਈ ਉਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਲਵਾਈ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਬਸ ਇਤਨਾ ਹੀ ਫਰਕ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੈਲ "ਓਧਰੋਂ" ਕਿਸੇ ਪਟੜੇ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਹੋਣੈ ! ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਹਲਵਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਪਾਰਸੀ ਇਬਾਦਤਖਾਨੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਉਸੇ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਮੈਨੂੰ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣਨ ਤੇ ਆਪਣੀ

ਪਰਵੱਸਤਾ ਜਤਾਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਫ਼ੋਟੋ ਖਿਚ ਕੇ ਉਹਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਮੁਨਾਸਬ ਨਾ ਦਿਸਿਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੁਚੀਰਾਮ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵੇਖੀ । ਉਥੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਭੂਆ ਰਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਉਹ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਚ ਹੈ । ਅਜ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤਾਂ ਵੇਖ ਲਈ, ਪਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਹਨਾਂ ਕੋਠੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਗਲੀ ਮੁਵੇਸ਼ੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਗਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਬਹਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ । ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ । ਮੁਵੇਸ਼ੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵੇਖੀ, ਜਿਦ੍ਹੀ ਮੰਮਟੀ 'ਤੇ 'ਓਮ' ਓਸੇ ਦਾ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਆਪ ਉਹ ਵੰਡ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ।

ਇਹ ਪਰਕਰਮਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਕਚਹਿਰੀ ਚੌਡ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ । ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦੇ ਫਾਟਕ ਉਪਰ ਹੁਣ "ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ" ਦਾ ਬੋਰਡ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਪਰ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮਹਿਰਾਬ ਉਪਰ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ "ਦਯਾਨੰਦ ਐਂਗਲੋਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ" ਓਸੇ ਦਾ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਅਗੋਂ ਗੋਲਬਾਗ਼ ਵਲ ਲੰਘ ਕੇ ਫੇਰ ਸਾਂਦਾ ਰੋਡ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਸੁਰਖੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ :

"ਕਿਆ ਆਪ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ

ਹਮਾਰੀ ਬਹੂ ਬੇਟੀਉਂ ਕੋ ਉਠਾ ਕਰ ਲੇ ਜਾਏਂ ?"

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਂਗ ਏਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਕੀਮ ਨੇ ਵੀ "ਐਨਕ ਤੋੜ" ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੁਰਮਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ? ਠੀਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਜੇ ਬੀਨਾਈ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ "ਬਹੂ ਬੇਟੀਆਂ" ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ, ਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਹਥੋਂ ਉਧਾਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਬਹੁ ਹਾਲ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।

ਅਗੋਂ ਇਕ ਪਗਲ ਆਦਮੀ ਆਉਂਦਾ ਦਿਸਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਲੀਡਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਸ਼ਰਹ ਤੇ ਹਦੀਸ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਰਾਉਂਡ ਵਾਲੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਦੁਕਾਨ ਦਿਸੀ । ਮਲੇਸ਼ੀਏ ਦੀ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਇਕ ਮੱਸ ਫੁਟ ਮੁੰਡਾ ਮੇਜ਼ ਕੁਰਸੀਆਂ ਪੁੰਝ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੈਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ ਭਈ, ਇਕ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਮਿਲੇਗੀ ?”

ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਉਹ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਤਕੁਤਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇ ।

“ਇਸ ਵਿਚ ਹੱਸਣ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ?” ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ।

ਉਸ ਲਈ ਹਾਸਾ ਰੋਕਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਬਦਸਤੂਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਅਖੀਰ ਬੋਲਿਆ, “ਹਾਲੇ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।”

ਉਹਦਾ ਗੋਰਾ ਰੂੰ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਉਪਰ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਮੈਂ ਅਗੇ ਟੁਰ ਪਿਆ । ਕੰਬਖਤ ਹੱਸਿਆ ਕਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸੀ ? ਬਹੁਤ ਸੋਚਣ ਬਾਅਦ ਇਕੋ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਰੀ ਪੰਝੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਜੰਗ-ਲਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਚਾਲ 'ਤੇ ਹਸਿਆ ਹੋਣੈ । ਮੈਂ ਗਾਹਕਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਸ਼ੈਦ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚਾਹ ਦੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਇਕ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਭੁੰਜੇ ਦੁਕਾਨ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਗਰੀਬੜੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਕਿਸ ਨੇ ਪਛਾਣਨਾ ਸੀ ? ਮੈਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਕੋਲ ਜਾ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਐਤਕੀ ਜ਼ਰਾ ਰੋਅਬ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨਾਲ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ, “ਭਲਵਾਨ ਜੀ, ਇਕ ਚਾਹ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰਾ ।”

ਪਰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਫੇਰ ਖਤਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਹ ਯੂ. ਪੀ. ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਬੰਦਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ।

“ਹਜ਼ੂਰ ਨਮਕੀਨ ਹੈ,” ਉਹ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ।

“ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਨਮੀਕਨ ਹੀ ਪੀ ਲੈਂਗੇ,” ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਰਜ਼ੀ ਜਿਹਾ ਸੁਖੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ।

ਚਾਹ ਇਕਦਮ ਬੇ-ਸੁਆਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਪਿਆਲੇ ਗੰਦੇ । ਪਰ ਅਨੋਖ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲੁਤਫ਼ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ, ਜੋ ਬਿਹਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਆਗਮਨ ਕਾਰਨ ਰੁਕੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਫੇਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ —

“ਅਜੀ ਸਾਹਬ, ‘ਜੋ ਮਰਦ ਅਕੇਲਾ ਕਮ ਸੇ ਕਮ ਏਕ ਸੌ ਔਰਤੋਂ ਪਰ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਭਲਾ ਵੇਹ ਮਰਦ ਕਾਹੇ ਕਾ ? ਹਮਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਮੈਂ ਏਕ ਖਾਨਜ਼ਾਦੇ ਬੇ । ਸਾਠ ਸਾਲ ਕੀ ਉਮਰ ਮੇਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਕੀ ਲੜਕੀ ਸੇ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਵਾ ਲੀਯਾ । ਖੁਦਾ ਝੂਠ ਨਾ ਬੁਲਵਾਏ ਪਹਿਲੀ ਬੀਵੀਓਂ ਸੇ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਓਂ ਔਰ ਦੁਹਤੋਂ ਪੋਤੋਂ ਕੀ ਤਾਦਾਦ ਸੈਂਕੜੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਤੀ ਥੀ । ਫਿਰ ਭੀ ਚੱਟਾਨ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਇਮ ਬੇ । ਛੋਕਰੀ ਕੋ ਦੋ ਤੀਨ ਬਰਸ ਖੂਬ ਖਿਲਾਇਆ ਪਿਲਾਇਆ, ਜਵਾਨ ਕੀਯਾ, ਫਿਰ ਕਿਆ, ਹਰ ਸਾਲ ਬੱਚਾ ਜਨਤੀ ਥੀ । ਏਕ ਹਕੀਮ ਸਾਹਿਬ ਉਨ ਕੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਏਕ ਚਾਵਲ ਕੇ ਦਾਨੇ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਗੋਲੀ ਖਾਨੇ ਕੋ ਦੀਯਾ ਕਰਤੇ ਬੇ । ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਯਿਹ ਕਿ ਸਾਬ ਮੇਂ ਖੁਰਾਕ ਹੋ । ਭਈ ਕਿਯਾ ਕੀਯਾ ਖਾਤੇ ਬੇ ਵੇ, ਕਿਯਾ ਨ ਖਾਤੇ ਬੇ ! ਅਜੀ ਅਗਰ ਖੁਰਾਕ ਤਗੜੀ ਨਾ ਹੋ ਸਭੀ ਅੰਗੋਂ ਮੇਂ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲ ਜਾਏ ਦਵਾਈ ਕਾ, ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਥੀ ਕੰਬਖ਼ਤ । ਪਚਾਸ ਬਰਸ ਸੇ ਕਮ ਉਮਰ ਕਾ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਉਸੇ ਖਾ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ-ਵਹੀਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏ.....”

ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੜੀ ਜਾਣੀਜਾਣਤਾ ਸੀ । ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਜੁੰਡਲੀ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਅਲਗ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ, ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦੇ, ਇਕ ਕਾਮੇ ਜਿਹੇ ‘ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ । ਉਹ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਰੋਸ-ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦਾਤਰੀ ਤੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਗੰਢ ਚੁਕ ਕੇ ਉਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਟੁਰਦਾ ਬਣਿਆ, “ਆਹੋ ਮੀਯਾਂ, ਸਭ ਦੋਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਨੇ... ..।”

ਜੁੰਡਲੀ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਗਈ । ਫੇਰ ਇਕ ਲੰਮੇ ਝਾਟੇ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਮਲੰਗ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਉਤਦੂ ਦੇ ਸ਼ੀਅਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਰਾਊਂਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟੁਰਦਾ, ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ

ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਛਾਂ ਦਾ ਸੁਖ ਮਾਣਦਾ, ਚਬੁਰਜੀ ਅਪੜ ਗਿਆ। ਅਗੋਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝੂਮਦੀ ਝਾਮਦੀ ਟੋਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਘੜੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਮੈਂ ਨਾ ਵਰਜ ਸਕਿਆ। ਪਿੰਡ ਨਾਬਣ ਬਾਵਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਉਹ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੀਚੈ ਦਿਤਾ ਤੇ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਚੰਭਾ ਮੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਿ ਇਕ ਪਤਲੂਨ ਵਾਲਾ ਬਾਊ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕੋ ਸਾਹ ਕਿਤਨੇ ਈ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛ ਛੱਡੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਫੋਟੋ ਖਿਚਵਾਣਾ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੜੀ ਸੁਆਦਲੀ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਉਹ।

ਕਿਨੇਰਡ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਤੰਬੂ ਲਾ ਕੇ ਰਿਹਾ ਸਾਂ — ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚੋਂ ਧੱਕਿਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ। ਧੱਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਸੀ — ਡਾਰਮਿਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਟੈਂਸ ਖੇਡਣਾ ਤੇ ਸੀਸੇ ਭੰਨਣਾ। ਕੋਠੀ ਮੇਰੇ ਇਕ ਪਿਆਰੇ ਜਮਾਤੀ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬੜੇ ਉਦਾਰ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ੂਖ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਕੋਠੀ ਦੀ ਬੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰੇ ਤੰਬੂ ਲਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈ। ਪਰ ਸੌਦਾ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਡੀ ਪਾਰਟੀ ਕਰਦੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਮੁਫਤੋਂ ਮੁਫਤ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ।

ਕੋਠੀ ਦੇ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਖਲੋ ਮੈਂ ਖਾਲੀ ਪਈ ਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਰੰਗੀਲੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੋਠੀ ਦੇ ਹਾਤੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਕਟ ਵੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਬੈਟਸਮੈਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਟੁੱਲਾ ਗੇਂਦ ਨੂੰ ਉਛਾਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤੰਬੂ ਉਤੇ ਲਿਆ ਸੁਟੇ, ਛੱਕਾ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ; ਤੇ ਹਰ ਛੱਕੇ ਪਿਛੋਂ ਘੱਟੇ ਦੀ ਇਕ ਮੋਟੀ ਤਹਿ ਤੰਬੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਏ ਸਾਮਾਨ ਉਪਰ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ; ਪਰ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਇਹਨੂੰ ਖੇਡ ਦਾ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ।

ਕੋਠੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਫਾਟਕ ਦਿਨੇ ਰਾਤੀਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਤੰਬੂ ਇਕ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਵਿਚ

ਚੋਰ ਚਕਾਰ ਦਾ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਟਾਮਸ ਹਾਰਡੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਾਵਲ "ਟੈਂਸ" ਪੜ੍ਹਦਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ। ਨੀਂਦਰ ਵੀ ਚੰਦਰੀ ਜਿਹੀ ਆਈ। ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਕੁਸੱਪਨ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਾਗੋਮੀਟੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਦਿਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਚੋਰ ਵੜ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਛੱਤੀ ਨਾਲ ਏਧਰ ਉਧਰ ਟੁਰਦਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਢੂੰਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਅਭੜਵਾਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਚੀਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ — "ਕੋਨ ਹਾਏ, ਯੂ ਬਲੱਡੀ ਡੈਮ-ਫੂਲ, ਕਾਲਾ ਆਡਮੀ, ਚਲਾ ਜਾਓ ਏਕਡਮ, ਨਹੀਂ ਟੋ ਹਮ ਗੱਲੀ ਮਾਰ ਡੇਗਾ।"

ਪਰ ਇਸ ਧੌਂਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਚੋਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਟੁਰ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਇਕ ਵਡੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਲਗੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲੰਪ ਦਾ ਬਟਨ ਦਬਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੁਝ ਦਿਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਜਗਮਗ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਣ ਦੀ ਪੈ ਗਈ। ਝੱਟ ਬੱਤੀ ਬੁਝਾ ਕੇ ਤੰਬੂ ਦੀ ਕੰਧ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਨੰਗ ਧੜੰਗ ਸਾਂ। ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਿਆ ਆਖਰਾਂ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਖੌਰੇ ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਠਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਹਮਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੇਰੀ ਹੋਸ਼ ਵੀ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਗਈ। ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਉਤੇ ਲਗੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਖੰਭੇ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੰਬੂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਲਟਕਦੀਆਂ, ਤੇ ਹਵਾ ਨਾਲ ਹਿਲਦੀਆਂ ਚਿਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛਣ ਕੇ ਦੋ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਟੁਰਨ ਦਾ ਵਹਿਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨਠ ਕੇ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਅਜ ਉਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਹਮਵਤਨ ਨੂੰ ਡਰਾਣ ਲਈ — ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੋਰ ਵੀ ਹੋਵੇ — ਫਰੰਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭੌਂਕਣਾਂ ਕਿਤਨੀ ਘਿਨੌਣੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ।

ਚੌਂਕ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਮਝ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਅਗੋਂ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਵਕਤ ਟਪਾਣ ਲਈ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਬੁਰਜੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਬੜੇ

ਗੋਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਇਕ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ “ਮੁਜ਼ੰਗ ਮੁਜ਼ੰਗ” ਪੁਕਾਰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਦੇ ਟਾਂਗੇ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਧੁਪਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਚੌਖੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਬਸ ਸਟਾਪ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਬੁਰਕੇ ਪਾਈ ਖਲੋਤੀਆਂ ਕਾਲਜੀਏਟ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ, ਪੰਛੀਆਂ ਵਰਗਾ, ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਝੁਰਮਟ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਝੁਰਮਟ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਮੈਂ ਕਈ ਥਾਂ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਮੰਨਿਆਂ ਬੁਰਕਾਪੋਸ਼ੀ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿਚੂ ਚੀਜ਼ ਸਹੀ, ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਤਾਲੀਮ ਤਾਂ ਉਤਨੀ ਹੀ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਬੁਰਕਾ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਤੰਬੂ-ਨੁਮਾ ਬੁਰਕਿਆਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਲਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੈ — ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ! ਬਸਾਂ, ! ਮੋਟਰਾਂ ਟੈਕਸੀਆਂ ਮੁਲਤਾਨ ਰੋਡ ਉਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ।

ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੁਜ਼ੰਗ ਜਾਏਗਾ, ਇਹ ਨਕਸ਼ਾ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਧਰੋਂ ਇਕ ਸੜਕ ਬਾਹਰਵਾਰ ਲਾਰੰਸ ਗਾਰਡਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਅਸਲ ਇਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਪੜਾਅ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੇ ਅਨੇਕ ਜੀਵਨਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਸ ਲਾਰੰਸ ਗਾਰਡਨ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਸੀ... ..

ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਸਵੇਰ ਸੀ। ਮੈਂ-ਤੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਸੈਰ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ, ਭਟਕਦੇ ਭਟਕਦੇ, ਉਸ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਸਾਂ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾਏ ਉਸ ਦਿਨ, ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਸੋਕੇ ਤੇ ਕੁੜਿੱਤਣਾਂ ਕਾਰਨ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਵੀ ਔਖਾ ਔਖਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਅਗੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਰਖੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਨਠ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈਏ। ਉਸ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ ਸੀ, “ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜੇ ਨਠਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਨਠ ਚਲੋ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਘਰ ਪਰਤ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰੇ ਜਾਇਆ ਜਾਣਾ।” ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ

ਤਿਆਰੀ ਨਠਣਾ ਅਸੰਭਵ ਦਿਸਦਾ ਸੀ । ਤੇ ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ, “ਕੀ ਤਿਆਰੀ ?
ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ?”

ਅਜ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ
ਮੂਰਖਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਉਹ ਬਾਲੜੀ, ਜਿਨ੍ਹੇਂ ਮੇਰੀ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ
ਮਸਾਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਖੋਰੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਜਾਨ
ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਓਥੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਣ ਤੇ ਆਸਰੇ ਢੂੰਡਣ ਦੀ
ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੁਪਨ-ਮਹੱਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਵਾਂ
ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਸੀ । ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਸੀ
ਨਾ ਉਹਨੂੰ ; ਫੇਰ ਵੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ,
ਮੈਂ ਝਿਜਕ ਰਿਹਾ ਸਾਂ । ਸ਼ੈਦ ਉਹ ਜਾਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਣ ਦੀਆਂ
ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਇਰਤਾ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ।

ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਹਾਲਤ ਸੀ ਸਾਡੀ, ਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਹ ਸੜਕ ਵੀ
ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ; ਜਿਵੇਂ ਸੈਣਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਦੇ ਝਾਉਲੇ ਵਿਖਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ !
ਹਰ ਪਾਸੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ, ਖਨਕਾਹਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ, ਨਹਿਸ਼ ਦਰਖਤਾਂ ਉਪਰ ਬੈਠੀਆਂ
ਗਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ, ਸੂਲਾਂ ਵਾਂਗ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤੇ ਮੋਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਜਬਾੜਿਆਂ
ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਵਾੜਾਂ... ..

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਓਸ ਸੜਕ ਉਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਤੌਖਲੇ
ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕਿਆ — “ਨਹੀਂ ਭਾਈਆ, ਇਸ ਸੜਕੋਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ
ਪਾਸੇ ਚਲ ।”

“ਜੀ ਔਹ, ਅਗਾਂਹ ਅਸੀਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਭੌਂ ਜਾਣਾਂ, ਏਸ ਸੜਕ ਨੂੰ ਕੀ
ਕਰਨੈਂ ਅਸੀਂ ?”

ਓਸੇ ਦੀ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਨ ਪਈ ਸੀ ਉਹ ਸੜਕ, ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਬਦਲੀ । ਹਾਂ, ਪਰ ਕਬਰਿਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ “ਜੀਵਨ” ਦੀ ਕਬਰ ਦਾ
ਵਾਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ।

ਮਘਿਆਣਾ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਡਾਹ ਕੇ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਵਰਕੇ ਪੂਰੇ ਕਰ ਰਿਹਾਂ। ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਰੀ ਦਾ ਦਰਖਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ ਟਾਂਗਾ, ਤੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਭੁੰਜੇ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬਹਿ ਕੇ ਪੱਠੇ ਪਾਂਦਾ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਲਿਖਦਿਆਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਘੋੜੀ ਮੁੜੀ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਰੱਜਵਾਂ ਜਿਹਾ ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਝੰਗ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਹਾਲੀ ਇਕ ਘੰਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਬਸਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਇਥੇ ਆਇਆਂ। ਅੱਡਾ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵੀ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਹਾਲੀ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉੱਕਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਨਾ ਮੇਰੀ ਹਾਲੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਈ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕੂਨ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਸਫਰ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੋਵਾਂ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਮੈਂ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਗਾਹਿਆ ਹੈ, ਬੜੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨਾਲ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਓਪਰਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਏਥੇ ਕੋਈ ਓਪਰਾ-ਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਬੜੇ ਇਤਮੀਨਾਨ ਨਾਲ ਨ੍ਹਾਤਾ-ਧੋਤਾ, ਡੱਟ ਕੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਜਲਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਚੈਨੀਆਂ ਮੁਕ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਦੇਸ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਹੁਣ ਏਥੋਂ ਉਤਨਾ ਹੀ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਬੰਬਈਉਂ ਪੂਨਾ। ਬੇਰੀ ਗਵਾਹ ਹੈ, ਸਾਵੇ ਕਚੂਰ ਤੋਂ ਗਵਾਹ ਹਨ, ਧਰਤ, ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੌਣ ਗਵਾਹ ਹਨ।

ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੇਖਣਾ ਸੀ, ਅਣਗਿਣਤ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਗਿਲਣਾ ਸੀ। ਮਸਾਂ ਡੇਢ ਦਿਨ

ਈ ਤਾਂ ਓਥੇ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਇਤਨੀ ਲੰਮੀ ਸੈਰ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਪੈਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਮੈਂ ਵਰਜ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇ ਲਿਆ ਕਿ ਝੰਗ, ਭੇਰਾ, ਪਿੰਡੀ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਖੀਰਲੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂਗਾ ।

ਤੇ ਸੱਚ ਮੁਚ ਇਸ ਮੋਟਰ ਦੀ ਸੈਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਭੁੱਲ ਝਾਕੀਆਂ ਸਨ । ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਰਾਵੀ ਦੀ ਤਹਿ ਉਪਰ ਭਾਫ ਜਿਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਜਰੇ ਚੋਏ ਦੁੱਧ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਵਿਚੋਂ ਉਠਦੀ ਹੈ । ਰਾਵੀ ਦੀ ਭਰੀ ਭਰੀ ਛਾਤੀ । ਬਾਰਾਂਦਰੀ, ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਅਜਬ ਬਹਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਫੋਟੋ ਖਿਚਣ ਦੀ ਗਰਜ਼ ਨਾਲ ਮੋਟਰ ਰੁਕਵਾਈ, ਪਰ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੇ ਵਰਜ ਦਿਤਾ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਖਲੋ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ । ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਆਸ ਪਾਸ ਦਿਆਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਲੰਮੀਆਂ ਸੈਰਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ । ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਬੇਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਇਹ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਪਰ ਪੁੱਛ ਈ ਲਿਆ । ਸਫਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਵੀ ਵਿਖਾਈਆਂ ਤੇ ਬੇਲੇ ਵੀ । ਬੇਲੇ ਉਹ ਜਿਥੇ ਮਹੀਆਂ ਚਾਰਦੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਹੀਰ ਚੂਰੀ ਖੁਆਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਬਾਰਾਂ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਦੀ ਬੱਕੀ ਝੱਖੜ ਵਾਂਗ ਝੁੱਲਦੀ ਸੀ ।

(ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਹੋਰ ਜਤਨ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਝੰਗ ਤੋਂ ਬਸ ਵਿਚ ਸਰਗੋਧੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਕੀਤਾ । ਡਰਾਈਵਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ: “ਕਿਉਂ ਜੀ, ਡਾਚੀ ਤੇ ਉਠ ਦਾ ਕੀ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?” ਤੇ ਅਗੋਂ ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਜੀ ਉਹ ਦੁੱਧ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।”

ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਜੋਗ ਲਫਜ਼ ਸੁਣੇ — ਥਮਲੇ, ਤੇਗ (ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁਣ ਫੇਰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ !) ਨੂਰ-ਪਾਕ ਦਾ ਵੇਲਾ (ਮਤਲਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ) । ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਮਰਦਮ-ਖੋਜ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।”

ਕਤਨਾ ਸੁਹਣਾ ਲਫਜ਼ ਸੀ ਮਰਦਮ-ਖੇਜ਼ ! ਮੋੜ ਉਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਪੂਰਨ ਬੋਰਡ ਲਗਿਆ ਸੀ — “ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ! ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ‘ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ’ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਆਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਰੁਕੇ। ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਦੁਆਬੀ ਮਾਝੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਥੱਕੇ ਹੋਈਏ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਕੇ ਬਸ ਅਈਨਾ ਕੁ ਰੰਗ (ਮਤਲਬ ਚਾਹ) ਪਾ ਲਈਨੇ ਆਂ।”

ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਦਿਹਾਤ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਉਘ ਸੁਘ ਨਹੀਂ ਦਿਸੀ। ਪਰ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਜੋਗਾ ਹੋਣ ਲਈ ਮੋਟਰ ਦੀ ਧੂੜ ਉਡਾਂਦਿਆਂ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਡੂੰਘੇਰੇ ਮੁਤਾਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚਾਹ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਵੀ ਵਿਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਭੇਰੇ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ, ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਪੁੱਛਣ ‘ਤੇ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਇਹਨੂੰ ‘ਬਿਦਾਣਾ’ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ।

੪

੦੦੦

ਪਰਸੋ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੀ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਮੋਟਰ ਦੁਬਾਰਾ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਈ ਲਿਆ ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਾਫ਼-ਗੋਈ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਸਾਂ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, "ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਵਡੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਸਭ ਅਡੰਬਰ ਹੈ, ਤੇ ਅਡੰਬਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰਨਾ ਹੈ ।"

ਨਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਟਰ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਡਲ ਦੀ ਬੇਬੀ ਮਾਰਿਸ ਹੈ (ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮੋਟਰਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਉਪਰ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਬੜੇ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ !) ਉਹ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕੇਵਲ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਡਰਾਈਵਰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ : ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਇਕ ਸੁਥਰਾ ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਦੀ ਗਰਾਂਡੀਲ ਸ਼ੈਵਰਲੇ

ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਰਸ਼ਕ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪੇਂਡੂਆਂ ਵਾਲਾ ਖੁਸ਼ਾ ਹੈ, ਕੌਰੇ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪਾਪਲਿਨ ਦੀ ਪਤਲੂਨ, ਖਾਕੀ ਟਵਿਲ ਦਾ ਕੋਟ, ਸਾਦੀ ਜਹੀ ਟਾਈ । ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ।

“ਮੈਂ ਕੋਈ ਕੱਟੜ ਮਜ਼ਹਬੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ,” ਨਜ਼ੀਰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਅਵੱਸ ਮੁਕੱਦਸ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਇਹਤਰਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਅੱਲਾਹ, ਭਗਵਾਨ ਜਾਂ ਗਾਡ (God) ਨੂੰ ਵਖ ਵਖ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬੇਸ਼ਕ ਵਖ ਵਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਜਦੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਜੇ ਉਹ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਹੈ — ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਖੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ । ਫੇਰ, ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਹਾਂ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਇੰਸ ਅਜਿਹੇ ਨਤੀਜੇ ਕਢਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ । ਕੁਦਰਤ ਬਜ਼ਾਤੇ-ਖੁਦ ਸਭ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਣ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਚਲਣ ਵਾਲੀ । ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਖੈਰੇ ਗਲਤ ਈ ਹੋਵੇ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਕਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛਨਾਂ ‘ਜੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਰੱਬ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਨੀ ਅਨੁਕੂਲ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕੀ ਪਿਆ ਸੀ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣ ਦਾ ?”

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੀ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਮੈਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ; ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਸੁਹੱਪਣ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ੀਰ ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਅਭਿਲਾਖੀ ਹੈ । ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਖੋਜੀ ਹੈ । ਉਹ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੇ ਤੰਗ-ਖਿਆਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉਪਰ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਛੇੜਦਾ । ਉਹ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਕਤ ਸੁਹਣਾ ਗੁਜ਼ਰੇ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਵੀ ਆਵਾਂ ।

ਜਨਤਾ ਹਰ ਥਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ, ਦਵੈਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਫੇਰ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋਏ, ਝਗੜੇ-ਝੇੜੇ ਮਿਟਣ, ਦਿਲ ਦੀ ਡੂੰਘੀ, ਗੁੱਝੀ ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਤਾਂਘ ਉਹਦੇ ਬੋਲਾਂ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਖਾਮੋਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਨਿਰੰਤਰ ਫਲਕਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਉਠਿਆ — “ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਘਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਦੂਂਡਣਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਬਲਕਿ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਗਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਏਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਸੀ ਉਡਾਈ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਿਥਲਤਾ, ਜਹਾਲਤ ਅਤੇ ਮੁਫਲਿਸੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਿਆ ਹੈ — ਅਖੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਰਲੋਕ ਨਾਲੋਂ ਪਰਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

“ਨਿਸ਼ਚੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਖੋਖਲੀ ਅਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੈ; ਪਰ ਕੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਤਬਕੇ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਹਨਾਂ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਉਪਰ ਗੌਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਧਰਮ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਕੇ ਬਲਾਏ-ਤਾਕ ਨਹੀਂ ਰਖ ਦੇਂਦੇ? ਕੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਚਿੰਤਨ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ? ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਉਹ ਲੋਕ ਅਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਸਬਰ ਨਾਲ ਸਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਹਿਲ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸਭ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰ, ਸਭ ਔਲੀਏ, ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਸੰਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਾਧਾ ਪਾਣ ਵਾਲਾ ਢਕਵੰਜ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਆਹੂਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ। ਆਪਣੀ ਏਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਬਿਮੁਖਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਹਿਤ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਨੁੱਖ

ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਭੁੱਖਾਂ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਤੀਬਰ ਹਨ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜਿਸਮਾਨੀ । ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪੱਛੜੇ-ਪਨ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਧੁਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਕਤਾਂ ਤੋਂ ਅਟੁੱਟ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਣਮੌਲ ਵਿਰਸੇ ਵਲੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਨਿਗੂਣਾ ਤੇ ਨਕਾਰਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਸੁੱਟ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੁਆਰਥੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੁਟੇਰੇ ਉਹਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਪਾਕ ਆਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਰਮ-ਸਹਾਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸਾਡੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅੱਗੇ-ਵਧੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਾਂਘਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦੁਰਕਾਰੀ ਹੋਈ ਉਹ ਪਾਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਪਤਵੰਤੇ ਗੁਰਗਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਅੱਗੇ-ਵਧੂਆਂ ਵਲ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪਿੱਛੇ-ਖਿਚੂਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਭਲਾ ਉਹ ਸਾਂਝਾਂ ਕਿਵੇਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ?.....

“ਫੇਰ ਉਹੋ ਗ਼ਲਤੀ ? ਫੇਰ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ ? ਪਰ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਹੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦਿਲ ਤਸਲੀਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ! ਜਿਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਿਲ ਤਸਲੀਮ ਨਾ ਕਰੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਪੱਕੀ ਹੈ ? ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਤਕ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ । ਇਹੋ ਖਿੱਤਾ ਹੀ ਤਾਂ ਕਦੇ ‘ਆਰੀਆ-ਵਰਤ’ ਅਖਵਾਇਆ ਸੀ । ਸ਼ਬਦ “ਹਿੰਦੂ” ਵੀ ਤਾਂ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ? ਮਹੰਜੋਦਾਰੋ, ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸਲਾ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ ਵੀ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਨ । ਕੀ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦਾ ਇਸੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ? ਇਹ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਵਿਰਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਪੁਸ਼ਾਕ, ਸੰਗੀਤ ਨ੍ਰਿਤ, ਸਭਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤਾਂ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਦੇ ਨਾਂ

ਗਿਆਤ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ! ਖੋਰੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤਨੇ ਵਖਰੇ ਸਨ, ਖੋਰੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਕਿਹੜੇ ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਤੇ ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੇ ਅਰਬ ਤੋਂ; ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੇ ਏਧਰੋਂ ਟੁਰ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚਲੇ ਗਏ?.....”

ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਉਰੂਂ ਗੱਡੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਹੀਆ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ “ਕੋਹਿਨੂਰ” ਮਿੱਲ ਦਾ ਫਾਟਕ ਸੀ। ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀਹ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ; ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕਪੜਾ ਭੇਜਦੀਆਂ ਹਨ। “ਕੋਹਿਨੂਰ” ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਿੱਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਗ ਪਗ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿੱਲ ਦੀ, ਇਤਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਨਹੀਂ।

ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਸੀ। ਪਹੀਆ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੀਕ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪਿਲਾਈ, ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਫਿਲਮਕਾਰ ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਅੱਬਾਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਬੜੀ ਉਤਕੰਠਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛ-ਗਿਛ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਥੋਂ ਵਾਅਦਾ ਲਿਆ ਕਿ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਨੇਹਾ ਅੱਬਾਸ ਨੂੰ ਦਿਆਂ।

ਫੇਰ, ਏਸ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਬਸਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਅਗੋਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ।

ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਿਧਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਧਰ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦੀਆਂ ਬਸਾਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ

ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਂਗ ਏਥੇ ਵੀ ਬੱਸਾਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰੇਲੇ-ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਰਲ ਜਾਣ ਦਾ ਉਹ ਸੁਆਦ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਫਿਲਮੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਝੰਗ ਵਾਲੀ ਬਸ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਸ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਬੜੀ ਰੋਅਬੀਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੈਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾਂ ਕੋਹਾਟ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪਿੰਡੀ-ਵਾਲਤਾ ਦਾ ਝਟ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਸਵਾਰੀ ਚੜ੍ਹਾਣ ਲਈ ਬਸ ਰੋਕੀ। ਓਸੇ ਛਿਣ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ “ਹਰੇ ਮਾਲਟੇ” ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਛਾਬੜੀ ਉਤੇ ਪਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਲਲਚਾ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਰ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ। ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਚਕਾਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਇੰਜ “ਹਾਂ” ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, “ਵਤਨੀਆਂ, ਤੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਮੰਗ।”

ਉਹ ਬਾਕੀ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲੀਨਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਔਖਾ ਔਖਾ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਜਤਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ “ਪਰਦੇਸ” ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਤਮਈਨ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਨਜ਼ਰਾਂ ਰਲਾਂਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਹਲਮੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਖਦਾ, ‘ਇਆਣਿਆਂ ਵਤਨੀਆਂ ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਦੇਸੋਂ ਦੇ ਸੌ ਮੀਲ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਦੁਖ ਕੀ ਜਾਣੇ, ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ‘ਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ?’ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਰੋਕਿਆ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਏਸ ਤਿੱਖੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਤਸ਼ ਇਹਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਸੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਲ ਭਰ ਵਿਚ ਸੁਕਾ ਨਾ ਸੁਟੇਗੀ ?

ਸੜਕ ਬਹੁਤੀ ਚੌੜੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਪੱਧਰੀ ਹੈ। ਟਰੱਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਲ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਹਰ ਸਾਹਰਾਹ ਉਤੇ ਟਰੱਕ ਦਬਾ-ਦਬ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਲਾਇਲਪੁਰ

ਵਿਚ ਇਤਨੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਾਇਲਪੁਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਝੰਗ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਸ਼ਾਜ਼ੋਨਾਦਰ ਹੀ ਕੋਈ ਮਾਲ ਨਾਲ ਲੱਦਾ ਟਰੱਕ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਹਾਂ ਪਰ ਸਵਾਰੀ-ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਉਚੇ ਉਚੇ ਸਰੂਟੇ ਦੂਰ-ਦਿਗੰਤ ਤੀਕ ਫੈਲੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ ਅਜੀਬ ਬਹਾਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬਲੋਚੀ ਪਠਾਣ ਆਪਣੀ ਡਾਚੀ ਦੀ ਰੱਸੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਤੁਰਦਾ ਆਉਂਦਾ ਮਿਲਦਾ। ਪਿਛੇ ਬੈਠੇ ਦੋ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਸਿਆਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਪਠਾਣ ਇਧਰ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਸਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਖਟ ਪਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਘਟ ਪਠਾਣ ਆਏ ਹਨ। ਅਖੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਗੂਰ ਵੀ ਐਤਕੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਝੰਗ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਮਈ ਬੋਲੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਉਤੇ ਇਕ ਜੱਟ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ। ਧੱਪਾਂ ਨਾਲ ਸੇਕੀ ਹੋਈ ਰੰਗਤ, ਬਾਂਕੀਆਂ ਪੇਚਦਾਰ ਮੁੱਛਾਂ, ਕਲੋਜੀ ਰੰਗ ਦਾ ਫੱਬਣੇ ਪਟਖਾ, ਜਿਹਦੇ ਹੇਠੋਂ ਥਿੰਦੇ ਤੇ ਲਿਸਕਦੇ ਪਟੇ ਝਾਤ ਮਾਰਦੇ। ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਢਿੱਡੋਂ ਨੰਗਾ ਜਾਤਕ, ਜਿਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਘਨ੍ਹਈਆ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੜਾ ਬਾਂਕਾ ਟੋਟਾ ਤੇ ਤੇੜ ਚਦਰ। ਸੀਟ 'ਤੇ ਇੰਜ ਤਣ ਕੇ ਬੈਠਾ, ਜਿਵੇਂ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਖਲੋਤਾ ਜਾਪੇ। ਜੱਟ ਕੋਲੋਂ ਕਲੀਨਰ ਨੇ ਪੈਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗ ਲਏ, ਜਾਂ ਜੱਟ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਕਰਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਲੀਨਰ ਪਿਛੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਲਾਹੌਰੀਏ ਸਨ। ਝੰਗ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਵੱਟ ਕੇ ਉਹ ਲੱਗੇ ਜੱਟ ਦੀ ਲੱਤ ਖਿੱਚਣ। ਅਖੇ "ਭਿਰਾ, ਤੂੰ ਵੀ ਇਥਾਈਂ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਥਾਈਂ ਵਧ ਪੈਸੇ ਘਿਨ ਕੇ ਵਤ ਅਸੀਂ ਚੋਰ ਬਣਨੈਂ?"

ਖਿੰਝਿਆ ਹੋਇਆ ਜੱਟ, ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਦੋ ਚਾਰ ਆਨੇ ਦਾ ਫਰਕ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਲਸ ਬਣਾਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ, "ਔਹ ਵੇਖੋ ਬਾਊ ਜੀ ਮੈਂਡੇ ਨਾਲ ਠੱਠਾ ਪਏ ਕਰੇਂਦੇ ਨੇ।"...

ਅਖੀਰ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ।

ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕੈਮਰੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਲੁਆਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਡਰਾਈਵਰਾਂ । ਬੜਾ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਬਾਂਕਾ ਕੋਈ ਚੌਧਰੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ । ਚੀਕਵੀਂ ਗੁਣਗੁਣੀ ਜਿਹੀ 'ਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਲਗ ਭਗ ਉਹੋ ਸੀ ਜੋ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ । ਉੱਚੇ ਸ਼ਮਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਲੇ ਦੀ ਪੱਗ, ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼, ਵਾਸਕਟ, ਤੇੜ ਚਾਰ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਣਖੀਲੀ ਸ਼ੈ ਮੋਢੇ ਤੋਂ, ਜੰਵੂ ਵਾਂਗ ਦੁਸਾਰ-ਪਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਪੱਗ ਵਰਗਾ ਹੀ ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਕੜਕਵਾਂ ਦੁਪੱਟਾ । ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਪਰ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਮੰਗ ਕਰਾਂ ? ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ । ਖੋਰੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੋਵੇ ? ਜੇ ਵਿਗੜ ਪੈਣ ਤਾਂ ਏਥੇ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਏਂ । ਪਰ ਜੇ ਆਪਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਫੋਟੋ ਲਈ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ? ਅਗਲੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਤਾਂ ਹੁਣ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਹਨ । ਕਦੋਂ ਤੀਕ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖ ਸਕਾਂਗਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ । ਅਖੀਰ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਂਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਗੇ ਕੁਝ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ :

"ਸਲਾਮ-ਅ-ਲੇਕਮ ਭਾਈਜਾਨ ।"

"ਵਾ-ਲੇਕਮ ਅੱਸਲਾਮ ।"

"ਮੈਂ ਬੰਬਈਓਂ ਆਇਆਂ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਏਂ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ । ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਸਾਡਾ ਸਾਹਨੀਆਂ ਦਾ ਵਤਨ ਏਂ ਤੇ ਮੈਂ ਉਧਰ ਵਲ ਹੀ ਚਲਿਆ ਹਾਂ । ਜੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਫੋਟੋ ਇਕ ਖਿੱਚ ਲਵਾਂ ?"

"ਹਾਂ, ਬਿਸ਼ਕ, ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ।"

ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਹੁੱਕਾ ਹੱਥੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਅਟੈਨਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਇੰਜ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ ਹੀ ਸੁੱਕ ਗਏ ਹੋਣ । ਉਹਦੇ ਗਾਤਰੇ ਟੰਗੀ ਪਸਤੌਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਹਿਮਿਆਂ

ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੈਮਰੇ ਤੋਂ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਵੈਰ ਦਾ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਅੰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੇ ਵਡੇਰੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

“ਸਰਗੋਧੇ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਵਕੀਲ 'ਨ ਵੀ ਮਿਲਸੋ ?”

ਇਹ ਖਾਸ ਸਾਡੇ ਭੇਰੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਨੀ ਭਰਾ ਸਰਗੋਧੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਯਾਦ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਸਿਆ ਸੀ ਸਾਹਨੀਆਂ ਸਟੀਆ ਵਿਚੋਂ, ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਹੁਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ।

“ਜੀ ਸਰਗੋਧੇ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈਨ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਸਰਗੋਧੇ ਕਦੀ ਗਿਆ ਨਹੀਂ।”

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਆਖਰ ਜਾਸੋ ਈ ਨਾ।”

ਉਤੋਂ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਚੌਧਰੀ ਬੋਲਿਆ (ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਵਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ)—
“ਉਏ ਸਾਹਨੀ ਕੋਈ ਹਿਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਾਏ ਹੋਂਦੇ। ਭੇਰਾ, ਖੁਸ਼ਾਬ.....”

“ਜੀ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਵਤਨ ਭੇਰੈ, ਮੈਂ.....”

“ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਤੁਸਾਡੀ ਭੇਰੇ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ,” ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ।

“ਭੇਰਾ ਸਾਡਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਦਾ ਵਤਨ ਏਂ ਜੀ। ਮੈਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਮਿਆ ਆਸ।”

“ਜਮਿਆ ਆਸ” ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੀ ਮਜਲਿਸ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਇਹ ਭਰੋਚੀ ਵਾਕ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਕੀ ਕੋਈ ਭੈ ਦਾ ਅੰਸ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਚਿਆਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੇ ਅਦਿਸ਼ ਅਪਣੱਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਛਾਲ ਛਡਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚੌਖਾ ਤਜ਼ਕਰਾ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਅੰਤ ਮੈਂ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਫੋਟੋ ਦੀ ਕਾਪੀ ਭੇਜ ਸਕਾਂ :

“ਮਿਹਰ ਰੋਬੇ ਖਾਨ” ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਚੀਕਵਾਂ ਬੋਲ ਕੇ ਦਸਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, “ਚੀਰਮਾਨੋ (Chairman) ਯਨੀਅਨ

ਕੌਂਸਿਲ ਨੰਬਰ ੧੧, ਡਾਕਖਾਨਾ ਵਿਹੜ ਬੰਗਲਾ, ਸਿਪਰਾ ਚੱਕ ਨੰਬਰ ੧੫੯
ਜ਼ਿਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਝੰਗ"!

ਹੀਰ ਦਾ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਵੀ ਤਾਂ ਮਿਹਰ ਸੀ ਨਾ.....

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੱਸ ਝੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੱਪੜਦੀ ਗਈ ਮੈਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ
ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਮਤੇ ਸਲੇਟੀ ਹੁਣ ਵੀ ਕਿਤੇ "ਉਕਾਬ ਦੇ
ਪਰ" ਵਾਂਗ ਝੁਲਦੀ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਵੇ। ਅਤੇ
ਮੂੰਹ-ਮੰਗੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੱਬ ਨੇ ਅਕਸਮਾਤ ਪੈਲੀਆਂ
ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਸਨ
ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਸਾਂਵਲਾ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਸੀ ਉਸ ਦਾ। ਚੋਖਾ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਭਰਵਾਂ
ਸਡੌਲ ਜਿਸਮ, ਅਜਬ ਮਸਤੀਆਂ ਭਰੀ ਨਿਰਝੱਕ ਚਾਲ। ਨੀਲੇ ਤੇ ਚਿਤਕਬਰੇ
ਕਬੂਤਰ ਵਰਗਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਉਹਦਾ, ਨੱਕ ਦਾ ਲੌਂਗ ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕ
ਪਿਆ ਸੀ। ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਘਟ ਵਧ ਹੀ
ਕਦੇ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਿਆ ਕਿ
ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੱਖ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕਾਠੀਆਵਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ
ਜੁਲਦੀ ਨਹੀਂ ?

ਉਪਰੋਕਤ ਅਹਿਵਾਲ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲੇ
ਨੂੰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲੈ ਚਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਦੋ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਉਣ
ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਫੋਨ ਉਤੇ ਇਤਲਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਨ ਅੰਜੁਮ
ਤੱਕੀ, ਜੋ ਮੁਕਾਮੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ੇਰ
ਅਫਜ਼ਲ ਜਾਫਰੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ
ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਉਘੇ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ-ਮਾਰੂਫ ਸ਼ਾਇਰ।

ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਦਿੱਲੀ ਮੋਰਠ ਦੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਖੈਰੇ ਕਿਸ
ਬਿਨਾ 'ਤੇ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਲੱਗਾ ਝੰਗ
ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ —

"ਆਪ ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਦੇਖਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਤਸ਼ਰੀਫ ਲਾਏ ਹੈਂ ਸਾਹਬ, ਯਿਹ
ਤੋ ਏਕਦਮ ਉਜੜਾ ਹੁਆ ਵੀਰਾਨ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਯਹਾਂ ਕੇ ਲੋਗ ਤੋ ਖੁਦ

ਅਪਨੇ ਆਪ ਕੋ ਜੰਗਲੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ । ਔਰ ਹੈਂ ਭੀ ਸਾਹਬ ਵਾਕਈ ਬਿਲਕੁਲ ਜੰਗਲੀ । ਭਲਾ ਖਿਆਲ ਫਰਮਾਈਏ, ਰੋਟੀ ਕੋ ਯਿਹ ਲੋਗ "ਟੁੱਕਰ" ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ : ਲਾਹੌਲਵਿਲਾ, ਕਿਆ ਨਾਸ਼ਾਇਸਤਾ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ ਇਨ ਕੀ, ਔਰ ਕੈਸੇ ਭੱਦੇ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ ਹੈਂ । ਔਰਤੋਂ ਕੋ ਕੋਈ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਰਦੋਂ ਕੋ ਸਾਮਨੇ ਨੰਗਾ ਘੂਮਨੇ ਮੇਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮੋ-ਹਯਾ ਨਹੀਂ । ਕਿਯਾ ਕਹੇਂ ਸਾਹਬ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਕਹਾਂ ਲਾ ਪਟਕਾ ਹੈ ਹਮ ਬਦ-ਨਸੀਬੋਂ ਕੋ... "

ਮੈਂ ਕੀ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦਾ ? ਖਾਮੋਸ਼ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਪਈ, "ਟੁੱਕਰ" ਲਫਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਮਾੜਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨੂੰ ਇਤਨਾ ਨਾਗਵਾਰ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ ।

ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਘਰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਸਟਾਫ਼ ਰੂਮ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਫਿਲਮੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ । ਇਕ ਦੋ ਨੇ ਮੇਰੀ ਫਿਲਮ "ਹਮ ਲੋਗ" ਵੇਖੀ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਏ । ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਹੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਬੰਬਈਉਂ ਚਲ ਕੇ ਆਏ ਹੋ, ਇਹ ਝੰਗ-ਮਘਿਆਣੇ ਲਈ ਬੜੇ ਫਖਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ।"

ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਆਇਆਂ ? ਜੁਆਬ ਵਜੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅਗੇ ਸਿਵਲ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਦਾ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਪਰਚਾ ਰਖ ਦਿਤਾ । ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਬਿਆਨ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ, ਪਰ ਮੁਖਤਸਰ, 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਿਆ ਸੀ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖ ਬੜੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ-ਪੂਰਨ ਸਨ । ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਨਾ, ਘਰ ਦਾ ਪੀਰ ਹੋਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਫਿਲਮੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੈਨਿਕ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਰਿਹਾ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਭਨਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸੈਰ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਝੂਠੀ ਜਾਂ ਦਵੈਸ਼ ਭਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ । ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਏ ਤੇ ਛਾਪੇ । ਜਿਥੇ ਵੀ ਪੁੱਜਦਾ, ਮੇਰੇ ਜਾਣੂਆਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘੋਰਾਂ ਤੇ ਝਈਆਂ

ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖਿਲਾਫ ਸਾਡੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਲਾ ਦੇ
ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮੁਰੱਵਤ ਤੇ ਸਖਾਵਤ ਹੀ ਦਿੱਸੀ । ਹਰ ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ
ਉਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ
ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਇਆ ਹਾਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ
ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੱਤ ਭਾਸਦਾ ਸੀ ।

੫

੦੦੦

ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ “ਝੰਗ-ਮਘਿਆਣਾ” ਸ਼ਬਦ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜ ਤੀਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਝੰਗ ਅਤੇ ਮਘਿਆਣਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦੋ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਹੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਝੰਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਘਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਾਂਗਰ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਕਾਲਜੋਂ ਆ ਕੇ ਉਹ ਜੁੱਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਉਡੀਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਤਸਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਭੁਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਹੋਇਆ।

ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਮੁਹਾਜਰ ਹਨ, ਮਤਲਬ ਵੰਡ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਕੇ ਏਥੇ ਆ ਵੱਸੇ ਹਨ। “ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ” ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ “ਮੁਹਾਜਰ” ਲਫਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਤਿਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਬੋ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਅੰਜੁਮ ਜੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਵਤਨ ਬਦਾਯੂੰ ਹੈ। ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਸ਼ਕੀਲ ਬਦਾਯੂਨੀ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਸਨ।

ਅੰਜੁਮ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਲੀਆਂ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਵਾਲ ਵਕਤ

ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਫ਼ੈਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦਰਦ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਨ-ਪੁੱਛੇ ਦਸ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਸਖਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਬੜਾ ਹੀ ਨਹੀਫ਼ ਤੇ ਸੁਬਕ ਸਰੀਰ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਅਜਾਣੀ ਛੋਹ ਤੋਂ ਕਤਰਾਣ ਦਾ ਖਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਹੋਵੇ। ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਸਾਮਾਨ ਕਹਾਂ ਹੈ ਆਪ ਕਾ?"

"ਵੋਹ ਤੋ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੈਂ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਮੇਂ ਛੇੜ ਆਇਆ ਹੂੰ।"

"ਵਾਹ, ਭਲਾ ਯਿਹ ਕੈਸੇ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਤੋ ਫ਼ੋਨ ਪਰ ਕਹਾ ਥਾ ਕਿ ਆਪ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਠਹਿਰੇਂਗੇ।"

"ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਕੋ ਸਾਥ ਲੇਕਰ ਮੁਝੇ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮੇਂ ਅਪਨੇ ਪਹੁੰਚਨੇ ਕੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੇ ਬਾਅਦ ਜਹਾਂ ਆਪ ਕਹੇਂਗੇ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਲੂੰਗਾ।"

"ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਲੂੰਗਾ ਕਿਆ ਮਤਲਬ, ਆਪ ਹਮਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਕ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇਂਗੇ? ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਬਾਤ ਹੈ, ਖੈਰ, ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਕੋ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੀ ਸੈਰ ਕਰਾ ਲੂੰ, ਬਾਕੀ ਬਾਅਦ ਮੇਂ ਦੇਖਾ ਜਾਏਗਾ।"

ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਚੁਕਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਦੁਬਾਰਾ ਫੇਰ ਖਾਣੀ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਗੁਆਂਢੀ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਜੁਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਖਾਸ ਝੰਗ ਦੇ ਹੀ ਵਸਨੀਕ, ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਉਤੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਜ ਭਾਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਤਨੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਦੀ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਦਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਖਹੁਰੇਪਨ ਤੋਂ ਘਬਰਾਣ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਦਰੋਂ ਬੇਦਰ ਹੋਏ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਲੇਰ, ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਝੰਗ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਜੁਮ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਬਦਾਯੂੰ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਖਾਧਾ 'ਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਜੁਮ ਨੂੰ ਝੰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਏਥੇ ਨਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਤਨਖਾਹ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੁੜ-ਵਸਾਉ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਕਾਨ ਅੰਜੁਮ ਦੇ ਨਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮਕਾਨ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਜੁਮ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਕਾਨ ਨਾਲ ਕੰਧ ਰਲਾਈ ਖੜੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਉਹਨੇ ਬਿਹਤਰ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਉਹਦੇ ਛੇ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਅੰਜੁਮ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜੀਅ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵੀ ਆਈ। ਏਧਰੋਂ ਲੁੱਟੀ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਜਨਤਾ ਨੇ ਜਿਸ ਅਣਖੀਲੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਕਾਚੌਂਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਵੀ ਉਸੇ ਅਣਖ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੀ ਮਾਹਿਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੰਡ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਨੇ ਇਹ ਚੇਟਕ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਖੋਹ ਲਈ ਹੈ।

ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅਗੇ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਾਂ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੀ ਚੋਖੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਏਸ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਤਰਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਪੋਰਟ ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦੇਣੀ ਪਏਗੀ, ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਸੁਕਰਵਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਫ਼ਤਰ ਬੰਦ ਹੈ। ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮਿਲਣਗੇ। ਘਰ ਗਏ ਤਾਂ

ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਗਏ ਸਨ ਹਾਲਾਂ ਪਰਤੇ ਨਹੀਂ, ਖੋਰੇ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਆਉਣ ।

ਅੰਜੁਮ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸੁਣ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਝੰਗ ਆਉਣ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਵੇਖਣਾ ਹੈ । ਉਹ ਏਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਰਾਏ ਦਿਤੀ ਕਿ ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਓਧਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮਾਰ ਆਈਏ । ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ।

ਕੱਚੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀਆਂ-ਮਾਰੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਪੁਟਿਆ ਇਕ ਇਕ ਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਸੱਵਰ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹਰ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਏਸ ਅਮਿੱਟ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ । ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਟਦੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਵਰਗੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾਪਣ ਹੈ । ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਹ ਕਦੇ ਸੁਸਤ ਤੇ ਭਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :

“ਤਾਜ਼ੀ ਤਬਾ 'ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਸਵਾਰ ਕਰ ਕੇ
ਖੱਬੀ ਚਾੜ੍ਹ ਮਦਾਨ ਵਿਚ ਤੋਰਿਆ ਸੀ ।”

“ਹੱਭਾ ਵੀਨ ਕੇ ਜ਼ੇਬ ਬਣਾ ਦਿਤਾ.....”

“ਕਰ ਕੇ ਕਾਲਿਆਂ ਬੱਗਿਆਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ
ਕਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਨੂੰ ਲੀਕ ਨਾ ਲਾਈਏ ਜੀ...”

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਸਵਟੀ ਫੜ ਲਓ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਉਤਰੇਗੀ । ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਮਰ ਕਵੀ ਕੀਟਸ ਦੇ ਇਕ ਵਾਕ ਵਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ — “ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਕੋਲ ਇੰਜ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਿਛ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੱਤੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ।”

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਝੰਗ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ । ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਲਾਹੌਰ, ਪਿੰਡੀ, ਮਰੀ, ਭੇਰਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ

ਦਾ ਫੇਰਾ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਪਰ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ ਸਬੱਬੀ ਮੈਂ ਕੀਟਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਲਿਖਿਆ ਮੁਖ-ਬੰਧ ਪੜ੍ਹਨ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੀਟਸ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਝੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹੋ ਉਹਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, “ਜ਼ਰੂਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨੂਨ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਇਸ਼ਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਦੁੱਤੀ ਅਤੇ ਅਣਥਕ ਕਾਵਿ-ਉਡਾਰੀਆਂ ਦਾ ਭੇਤ ਹੈ। ਭਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬਦ ਐਸਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜੋ ਉਹਨੇ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਹੋਵੇ? ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਝਾਕੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਨੇ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ? ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਰ ਐਸੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨਾ ਛੇੜੀ ਹੋਵੇ? ਜੂਲੀਅਟ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਹੀਰ ਕਿਤਨੀ ਪੰਜਾਬਣ ਹੈ! —

“ਫਜ਼ਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਹੀਰ ਜੱਟੀ,
ਬੈਠ ਅੰਗਣੇ ਵਿਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ।

ਊਂਧੀ ਪਾਇ ਕੇ ਗਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ,
ਰਾਂਝੇ ਯਾਰ ਦੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਅਮਾਨ ਹਾਂ ਰਾਂਝਿਆ ਵੇ,
ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕਰਾਰ ਈਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਤੇਰੇ ਬਾਝ ਨਾ ਅੰਗ ਤੇ ਨੈਣ ਜੋੜਾਂ,
ਸ਼ਾਹਦ ਹਾਲ ਦਾ ਰੱਬ ਰਹਿਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਕਿਤੇ ਰਾਂਝਣਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਂਵਦਾ ਏ,
ਓਸੇ ਵਕਤ ਹੀ ਜੀ ਗਲਤਾਨ ਕੀਤਾ।

ਉਭੇ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਗੁੰਮ ਸੁੰਮ ਹੋਈ,
ਪਿੰਡਾ ਵੱਟ ਕੇ ਤੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਕੀਤਾ।

ਭੁੱਬੀ ਵਿਚ, ਦਲੀਲ ਦੇ ਖਾ ਗੋਤਾ,
 ਸੈਰ ਜਾ ਪਾਤਾਲ ਡੂੰਘਾਣ ਕੀਤਾ ।
 ਸੂਰਤ ਪੀਰ ਦੀ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਹੋ ਕੇ,
 ਰੁਜ਼ੁ ਰੱਬ ਦੀ ਤਰਫ ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ।
 ਜਾਤਾ ਇਕ ਖੁਦਾ ਬਰ ਹੱਕ ਜੱਟੀ,
 ਦੂਈ ਦੂਰ ਜਿਉਂ ਰੱਦ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕੀਤਾ ।
 ਹੋਈਆਂ ਸਭੇ ਕਦੂਰਤਾਂ ਦੂਰ ਵਿਚੋਂ,
 ਦਿਲ ਹੀਰ ਦਾ ਨੂਰ ਨੂਰਾਨ ਕੀਤਾ ।
 ਕਬਰ ਤਕ ਨਾ ਭੁੱਲਸਾਂ ਰਾਂਝਣਾਂ ਵੇ,
 ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਤੁਧ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ।
 ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਫਿਰਾਕ ਦੇ ਨਾਲ ਜੱਟੀ,
 ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ..."

ਇਹਨਾ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਮੈਂ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਦੇਸ
 ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਜਿਹੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ
 ਰਹੇ ਸਾਂ । ਸਾਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੈਂਤ ਵਰਗੇ ਜੁੱਸੇ
 ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸੜਕ ਦੇ ਐਨ
 ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਖਲੋਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ
 ਸ਼ਾਹ ਕਾਲਾ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਵਾਲ, ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ
 ਮੋਟੀਆਂ ਐਨਕਾਂ, ਚਿੱਟੀ ਮਲਮਲ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕੁਰਤਾ ਤੇ ਸਲਵਾਰ । ਉਹ
 ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਿਆ, "ਕਿਉਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੀਕਣ
 ਭੁੱਲ ਕੇ ਆ ਗਏ ਹੋ ?"

ਅੰਜੁਮ ਨੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਤਆਰਫ਼ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿਵੇਂ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਦੂਰੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ ।

ਹਾਲੀ ਅੰਜੁਮ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਖਸ

ਆਪਣੀ ਭਾਰੀ ਤੇ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋਇਆ,
“ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਹਣੀ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁੰ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨੇ। ਵੇਖੋ ਨਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ
ਹਿਕ ਬੜਾ ਸ਼ਾਇਰ ਆਈ ਕੀਟਸ। ਉਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਐ
ਪਈ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਜਿਹੜੀ
ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ।”

ਮੈਂ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਹੋ ਕੇ, ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ ਉਸ ਵਲ ਤੱਕਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ
ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਦੀ ਉਚਿਆਈ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲ
ਘੂਰਦਿਆਂ, ਆਖਿਆ, “ਏਡਾ ਹਿਰਾਨ ਕਾਈਂ ਤੋਂ ਪਏਂ ਹੋਂਦੇ ਓ, ਮੈਂ ਕਾਈ
ਗਲਤ ਗੱਲ ਆਖੀ ਏ ?”

ਮੈਂ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਦਸਾਂ। ਦੂਰ ਖਲੋਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ
ਕੋਈ ਗ਼ੈਬੀ ਹਸਤੀ ਜਾਪੇ ਸਓ। ਤੇ ਹੁਣ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸੱਚ
ਮੁੱਚ ਗ਼ੈਬੀ ਹਸਤੀ ਹੋ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਕੀਟਸ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਹੀ
ਝੰਗ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ।
ਅਲੌਕਿਕ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਖਦਿਆਂ ਵੀ ਅਜ ਇਹ ਸੱਤਰਾਂ
ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਭਰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਡੀ ਉਸ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ
ਗ਼ੈਬ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ।

ਹੁਣ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ, ਤੇ ਉਸ
ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੀ ਰਹੇ। ਮਕਬਰਾ ਵੇਖ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ
ਜਿਵੇਂ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਉਵੇਂ ਵਿਛੜ ਵੀ ਗਏ। ਦੁਬਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ
ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਵਕੀਲ ਸਨ।

ਹੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਢੱਕੀ
ਉਤੇ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਚਾਰ ਮੁਨਾਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਵੇਖ ਕੇ ਗੁੰਬਦ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਧੂਰੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ
ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁੰਬਦ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ
ਸ਼ਾਇਦ ਹੀਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ
ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਬਰ ਕੋਲ ਖਲੋ ਕੇ ਉਪਰ ਵੇਖੋ

ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਅਸਮਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਮੀਂਹ ਵੱਸੇ ਪਾਣੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਡਿਗਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੰਨਣੀ ਔਖੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਹੀਰ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਬਰ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਥਰ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਬਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਇਬਾਰਤ ਇਤਨੀ ਵਧ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਖੇਡ ਜਿਹੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਪਿੰਸਲਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤਰੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਮਜ਼ਾਰ ਵੇਖਣ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਖੋਰੇ ਕੀ ਕੀ ਲਿਖ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਹੀਰ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਜਿਦ੍ਹਾ ਰੱਬ ਗਵਾਹ ਸੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਤੇ ਬਾ-ਰਸੂਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਰ ਦੇ ਹੀਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਬੇ-ਤਕੱਲਫੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਬੰਦਾ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ (ਇਕ ਮਨਚਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ;) —

“ਅਗਰ ਕੋਈ ਟੈਡੀ-ਗਰਲ (Teddy Girl) ਰੁਸ਼ਤਮੇਂ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੋਲੂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰੇ ਤੋ
ਮੈਂ ਮਾਈ ਹੀਰ ਕੇ ਮਜ਼ਾਰ ਪਰ ਏਕ ਸੌ ਨਫਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਗਾ।”

ਹੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਤੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਸਿਕਿਉਰਟੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਜੁਟ ਪਏ।

ਇਤਨੀ ਉਤਾਵਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵੇਸੇ ਲੋੜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਲਕੋਂ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਪੁੱਜ ਕੇ ਚੜ੍ਹੀ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜ ਜੁੱਮੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਸੀ; ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕੰਮ ਕਲ੍ਹ 'ਤੇ ਛਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਖੋਚਲ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਮੇਂ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਇਕ ਲੰਮਾ ਜ਼ਿਹਾ ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼ ਫੜਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਝੰਗ ਪੁਜ ਕੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੇ ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਖਾ ਲੈਣਾ।" ਹੋਰ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਦਸਿਆ ਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਇਤਨੀ ਵਡੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪਏਗੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਉਹ ਹਾਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ। ਮੁੜ ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ। ਉਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਘ-ਸੁਘ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਡੀਕਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਲੈਫਟ-ਰਾਈਟ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਵੀ ਉਤਨੇ ਹੀ ਨਾ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਸਨ ਜਿਤਨਾ ਮੈਂ

ਸ਼ਾਮਾਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਹੋ ਚਲੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਅਖੀਰ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਟਹਿਲਦੇ ਟਹਿਲਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੋਲ ਅਪੜ ਗਏ ਸਾਂ। ਖੋਰੇ ਕਿਸੇ "ਉੜਤੀ ਚਿੜੀਆ" ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਖਬਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲੇ — "ਮਿਸਟਰ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹੁਣੀ! ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਹੈ।"

ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸੁਭੋਕੀ ਆਖਿਆ ਹੋਣੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਫਰੂਰ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਈਫ ਪਿਤਾ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਦੋ ਖਸਤਾ-ਹਾਲ ਜਿਹੀਆਂ ਲਪੇਟਣੀਆਂ ਆਰਾਮ-ਕੁਰਸੀਆਂ ਕਢ ਲਿਆਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਝਾੜ-ਪੁੰਝ ਕੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਡਾਹ ਦਿਤੀਆਂ। ਏਸ ਮਰਵਤ ਭਰੇ ਸਲੂਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਮੁਤਾਸਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਕੁਰਸੀ ਲਿਆ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਬਹਿ ਗਏ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਫਟਾਫਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ।

ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੇ ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੋਂ ਵਧਦੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਗ਼ੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਦੂਰੋਂ ਲੰਘਦੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਦਫ਼ਤਰੀ ਦੇ ਕਵਾਰਟਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਾਲਾ ਰਜਿਸਟਰ ਲੈ ਕੇ ਜਲਦੀ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖੋ।

ਦਫ਼ਤਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਫੇਰ ਉਹ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੁੱਛਿਆ, ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਦੇ ਰੱਜ ਰੱਜ ਕੇ ਕਾਇਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਰਜਿਸਟਰ, ਕਲਮ, ਦਵਾਤ, ਆਦਿ, ਲੈ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਟੀ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨੀਲੇ ਬਲੈਜ਼ਰ ਦੀ ਗੋਲ (ਬੈਰੇ) ਟੋਪੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਕੌਤਕ-ਮਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਰਜਿਸਟਰ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੇ ਵਰਕੇ ਫੇਰ ਪਲਟਾਏ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਪਾਸਪੋਰਟ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਨ, ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਵਰਕੇ ਪਰਤਾਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੈਰੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਰਾਜ਼ ਹੈ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਸੁੰਨਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਦੇ ਇਹਤਰਾਮ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੱਖ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ।

ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰ ਚੁਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਲਮ ਨਾਲ ਦਫ਼ਤਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜੀ ਦਵਾਤ ਵਿਚ ਡੋਬਾ ਮਾਰਿਆ। ਮੁਰਾਦਾਂ-ਪੂਰਕ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਤੱਕੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਉਚੇਰੇ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਕਲਮ ਦੀ ਨਿੱਬ ਸੁਖਾਵੀਂ ਲੜ ਨਾਲ ਦਵਾਤ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਜਿਸਟਰ ਦੇ ਐਨ ਪਹਿਲੇ ਖਾਨੇ ਉਪਰ ਮੰਡਲਾਣ ਲਗ ਪਈ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਨਾਲ ਮੇਲਦੇ ਮੇਲਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਰੁਕ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਭਾਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਵਤਨੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਭੁੱਲੀ ਵਿਸਰੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਰਖਦਾ ਸਾਂ, ਅਜ ਫੇਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ । ਖੂਹ ਦੇ ਡੋਲ ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੇਠਾਂ ਲਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ।

ਅੰਤ, ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਲਿਖੇ, ਰਜਿਸਟਰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਫਤਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿਤਾ, ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਖਲੋਤੇ । ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਚਲੋ ਦਫਤਰ ਚਲੀਏ ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ।

ਦਫਤਰ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਫਸਰੀ ਰੂਪ ਖੂਬ ਨਿਖਰ ਪਿਆ । ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਕੂਹਣੀਆਂ ਟਿਕਾ ਕੇ, ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਥੱਲੇ ਲੱਤਾਂ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, "ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ? ਕਿਉਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਏ ਹੋ ? ਕਿਤਨੇ ਅਰਸੇ ਲਈ ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲਿਆ ? ਕਿਸ ਨੇ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ ਆਉਣ ਦੀ ? ਕਿਥੇ ਕਿਥੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹੋ ? ਲਾਹੌਰ ਕਿਥੇ ਕਿਥੇ ਗਏ ਸੀ ? ਕਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰੇ ਸੀ ? ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਲਗਦੇ ਹਨ ? ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ? ਝੰਗ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ ? ਕਿਸ ਗਰਜ਼ ਨਾਲ ਆਏ ਹੋ ? ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਠਹਿਰੋਗੇ ? ਫੇਰ ਕਿਥੇ ਜਾਓਗੇ ? ਉਥੇ ਕਿਸ ਕੋਲ ਜਾਓਗੇ ?"

ਫੇਰ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਦਿਤੀ ਵਾਕਫੀ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਵਲ ਰਜੂਅ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਵਿਚਾਰਾ ਪਲੇ-ਪਲੀ ਸਹਿਮਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । "ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?"

ਸਵਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਇੰਜ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ "ਕਾਤਲ, ਖੂਨੀ, ਉਚੱਕਾ, ਬਦਮਾਸ਼" ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੇ ਹੋਣ ।

"ਜਾਨ ਪਹਿਚਾਨ ਤੋਂ ਆਜ ਹੀ ਹੂਈ ਹੈ ਸਾਹਿਬ, ਵੈਸੇ ਇਨ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸੁਨਾ ਹੂਆ ਬਹੁਤ ਥਾ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੇ ਏਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਹੈਂ, ਬੜੇ ਆੱਛੇ ਅਦੀਬ ਭੀ ਹੈਂ । ਔਰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਫਸਰ ਔਰ ਦੋਸਤ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੈਂ....."

"ਮਗਰ ਯਹਾਂ ਮਘਿਆਣੇ ਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੈਂ ਨਾ", ਅਫਸਰ ਨੇ ਟੋਕ ਕੇ ਪੱਕੇ ਝੰਗੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪ ਸੇ

ਪੂਛ ਸਕਤਾ ਹੂੰ ਆਪ ਸ਼ਹਿਰ ਕੀ ਹਦੂਦ ਕੇ ਬਾਹਰ ਇਨ ਕੋ ਹੀਰ ਕਾ ਮਕਬਰਾ ਦਿਖਾਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਕੈਸੇ ਲੇ ਗਏ ?”

ਤੱਕੀ ਚੁੱਪ । ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਦੀ ਜੁਰਅੱਤ ਕੀਤੀ ।

“ਦੇਖੀਏ, ਹੀਰ ਕਾ ਮਕਬਰਾ ਦੇਖਨੇ ਕੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਸੇ ਹੀ ਤੋ ਮੈਂ ਯਹਾਂ ਆਇਆ ਹੂੰ !”

ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਰਖ ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਸੁਰਖ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਜਨਾਬ ਕਾਇਦੇ ਸੇ ਆਪ ਦੇਖ ਸਕਤੇ ਹੈਂ, ਬੇ-ਕਾਇਦਾ ਆਪ ਕੁਛ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਤੇ । ਪਹਿਲੇ ਤੋ ਆਪ ਕਾ ਵੀਜ਼ਾ ਹੀ ਝੰਗ ਕਾ ਹੈ, ਮਘਿਆਣੇ ਕਾ ਉਸ ਮੇਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਹਮਾਰੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕੇ ਬਗ਼ੈਰ ਆਪ ਮਘਿਆਣੇ ਕੇ ਅੰਦਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਘੁਮ ਸਕਤੇ, ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਕੈਸੇ ਘੁਮ ਸਕਤੇ ਹੈਂ ?”

ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਵੀ ਪੁੱਛਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੌ ਕਦਮ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਣਕਾਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ? ਪਰ ਮੈਂ ਸੰਭਲ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸਾਂ । ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵੀ ਗ਼ਲਤੀ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੌਲਿਆਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸਲੂਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਏਸ ਵੇਲੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

“ਆਪ ਠਹਿਰੇ ਹੂਏ ਕਹਾਂ ਹੈ ?” ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਰੋਸ ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ ।

“ਫਿਲਹਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਮਾਨ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਮੇਂ ਪੜਾ ਹੈ”, ਮੈਂ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ । ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੋਈ ਕਿ ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਹਿਮਾਨ ਕਬੂਲਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਠਹਿਰਾਣ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਇਸਰਾਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਪਰ ਉਹ ਸਹਿਮ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ-ਰੂਪ ਅਨਾਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ।

“ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਆਪ ਕੇ ਠਹਿਰਨੇ ਕੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਵੇਹ ਹਮਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰੋਂ ਕੇ ਠਹਿਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਬਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਆਪ ਵਹਾਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਤੇ ।”

“ਆਪ ਜਹਾਂ ਫਰਮਾਏਂਗੇ ਮੈਂ ਵਹੀਂ ਠਹਿਰ ਜਾਉਂਗਾ।”

“ਆਪ ਇਨਕੋ ਜ਼ੈਲ-ਘਰ ਮੇਂ ਲੇ ਜਾਈਏ।” ਉਸ ਨੇ ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਸਰਾਏ ਮੁਸਾਫਰੋਂ ਕੇ ਲੀਏ ਬਨੀ ਹੁਈ ਹੈ।”

ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਵਾਸਤ ਹੋ ਕੇ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਧੌਂਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਨੂੰ “ਸਰਾਂ” ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਮੈਂ ਅਜ ਤੀਕ ਨਾ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸਰਾਂ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਬੇ-ਦਰਦ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਗੰਦੀ ਤੇ ਦੁਖਾਵੀਂ ਥਾਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਖੌਰੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ਉਥੇ ? ਖੌਰੇ ਕੀ ਸਲੂਕ ਕਰਨਗੇ ਇਕ ਕਲ-ਮੁਕੱਲਮੇ “ਹਿੰਦੂ” ਨਾਲ ?

ਮੈਨੂੰ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹੀ ਵੈਰ-ਕਢ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਾ ਦਿਸਿਆ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਗਰਮਾਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਨੀਵਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਰਾਹ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦਿਸਿਆ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਅਜ ਦੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼” ਅਤੇ “ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਿਟਰੀ ਗਜ਼ਟ” (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਆਦਰ-ਭਰੇ ਲੇਖ ਛਪੇ ਸਨ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹੋਛਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਜਾਪਿਆ। ਬੁੱਧ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਸੱਤ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਧਾਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਜਚਿਆ।

ਅੰਤ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਣਦੀ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਜਿਸਟਰ ਭਰ ਹੀ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਰੁਖਸਤ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਅੰਤਮ ਵਾਕ-ਬਾਣ ਛੱਡਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕੇ, “ਯਿਹ ਕੈਮਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਧੇ ਪਰ ਡਾਲ ਕਰ ਆਪ ਨਹੀਂ ਘੂਮ ਸਕਤੇ।”

“ਕਿਉਂ ? ਫੋਟੋ ਲੇਨੇ ਕੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਕਿਯਾ ?”

“ਆਪ ਅਪਨੇ ਦੋਸਤੋਂ ਕੇ ਛੋਟੇ ਲੇ ਸਕਤੇ ਹੈਂ, ਪਰ ਕੈਮਰੇ ਕੋ ਕੰਧੇ ਪਰ ਉਠਾ ਕਰ ਨਹੀਂ ਘੂਮ ਸਕਤੇ । ਇਸ ਕੋ ਆਪ ਸੂਟਕੇਸ ਕੋ ਅੰਦਰ ਰਖੀਏ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕੇ ਵਕਤ ਨਿਕਾਲੀਏ ।”

“ਲੇਕਿਨ ਲਾਹੌਰ ਮੈਂ ਤੋ ਮੁਝੇ ਕਿਸੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕਾ ?”

“ਨਾ ਰੋਕਾ ਹੋਗਾ, ਵੋਹ ਦੂਸਰੀ ਬਾਤ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਵੋਹ ਆਪ ਕੋ ਬਤਾ ਰਹਾ ਹੂੰ ।”

“ਅੱਛੀ ਬਾਤ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਕਿਸੀ ਭੀ ਕਾਨੂੰਨ ਕੀ ਖਿਲਾਫ਼-ਵਰਜ਼ੀ ਕਰਨੇ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।”

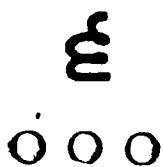
ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਜੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਉਪਰੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ “ਸੁਭਾਵਕ” ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹਿਮ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਘੜੀ ਨੂੰ ਲੱਖ ਲੱਖ ਲਾਅਨਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਠਿਆ । ਖਾ ਗਈ ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੈਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਗ਼ੈਰਤ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨੀ ਪਏ । ਕੀ ਪਤਾ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਵੇ ! ਕੀ ਪਤਾ ਅਗਲੇ ਮੌੜ ਉਤੇ ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਵੀ “ਸਲਾਮ-ਅ-ਲੇਕਮ” ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਫੜ ਲਏ ? ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਕਸੂਰ ਵੀ ਕੀ ? ਉਹਨੂੰ ਬੈਠਿਆਂ ਬਿਠਾਇਆਂ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਦਾ ਵਖ਼ਤ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਿਆ । ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, “ਖ਼ੋਰੇ ਇਹ ਕੌਣ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਆਦਮੀ ਹੈ ? ਖ਼ੋਰੇ ਇਹਦੇ ਕਾਰਨ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਜਾਏ ! ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਰ ਜਾਏਗਾ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?

ਪਰ ਅੰਜੁਮ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਐਸਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਭਰਿਆ ਵਾਕ ਸੁਣਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਣੱਤ ਦੇ ਸਰੂਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਿਉਂ ਦਿਤੀਆਂ, “ਸਾਹਨੀ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੂੰ । ਇਨ ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਕਿਸੀ ਬਾਤ ਕਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਭਲਾ ਆਪ ਭੀ ਕਿਯਾ ਸੋਚਤੇ ਹੋਂਗੇ !”

ਕਿਤਨੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ । ਆਪਣੀ ਪਰਵੱਸਤਾ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਦਾ, ਬਨਾਵਟੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਖਾਣ ਦਾ, ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਥੋਂ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਸੀ । ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅੰਜੁਮ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ,

“ਇਸ ਮੇਂ ਆਪ ਕਿਯਾ ਕਰ ਸਕਤੇ ਥੇ, ਔਰ ਮੈਂ ਭੀ ਕਿਯਾ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੂੰ। ਯਿਹ ਤੋ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਜੋ ਕੁਛ ਆਜ ਮੇਰੇ ਸਾਥ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁਸਾਫਰੋਂ ਕੇ ਸਾਥ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੇਂ ਭੀ ਵਹੀ ਗੁਜ਼ਰਤੀ ਹੋ।”

ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਫਾਟਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹਵਾਲਾਤ ਦੀ ਇਕ ਕੋਠੀ ਵੇਖੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਸੀਖਾਂ-ਜੜੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਮਿਹਰਾਬਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਹ ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਹੜੇ ਵਲ ਦੀ ਮਿਹਰਾਬ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ, ਸੀਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ, ਇਕ ਜੁਆਨ ਖੜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਵਾਲੇ ਪਟੇ ਤੇ ਸ਼ਰੋਣੀ ਮੁੱਛ-ਦਾੜੀ, ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਪਰ ਸਰੀਰ ਨਿੱਘਰਿਆ ਤੇ ਨਿਸੱਤਾ। ਸੀਖਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਈ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਤੰਦੂਰੀ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਸਾਲਨ ਖੋਲ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਟਕ ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸੁਘੜ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿੱਚਣ ਜੋਗੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਇਹ। ਮੋਕਲਾ ਜਿਹਾ, ਅੰਦਰੋਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲਾ — (ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੈਦੀ ਦੇ ਸਲਵਾਰ ਤੇ ਕੁੜਤੇ ਵਾਂਗ ਮੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ) — ਕਮਰਾ, ਦੋਹ ਜੀਆਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅੱਧ-ਚੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਅੱਧ-ਡੁੱਬੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਥਾਲੀ ਵਾਂਗ ਹਾਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਮਿਹਰਾਬ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਝਾਕੀ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਈਏ।

ਪੁਲਿਸ-ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਕੋਤਵਾਲੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ ਸਾਂ। ਕੁਝ ਜਣੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਬੰਦ ਹੈ, ਪਰ ਫ਼ਿਲਮੀ ਰਸਾਲੇ ਖ਼ੂਬ ਵਿਕਦੇ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਬਲਿਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪਿਕਚਰਾਂ ਲਈ ਤਰਸਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਉਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਦੇਘ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ! ਇਕ ਕੁੜੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਸੀ, ਹਰ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੇਖ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਿਠਾਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਂਦੀ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਹੋਈ। ਆਖਰ ਸਾਡੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਐਸੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫ਼ਿਲਮ-ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਵੇ?

ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ “ਹਮਲੋਗ” ਤੇ ਦੂਜੀ “ਪਰਦੋਸੀ”। “ਹਮਲੋਗ” ਤਾਂ ਬੰਦਸ਼ ਲਗਣ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ “ਪਰਦੇਸੀ” ਸਾਂਝੀ ਹਿੰਦੀ-ਰੂਸੀ ਫਿਲਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਸ਼ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਝੰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਖੋਰੇ ਉਹਨੂੰ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਛਿੜ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਜੁੰਡਲੀ ਵੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਵੱਕਾਰ ਕੁਝ ਵਧ ਗਿਆ।

ਥਾਣੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਥਾਣਿਆਂ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਦੋ ਬੰਚਾਂ ਉਪਰ ਗ਼ਰੀਬੜੇ ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਮੇਜ਼ ਪਿਛੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਅਫਸਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੁਹਣੀ ਨੁਹਾਰ ਵਾਲਾ ਪੰਝੀਆਂ ਛੱਬੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਗਭਰੂਟ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਇਤਨੇ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਦਾਹੜੀ ਵਧੀ ਹੋਈ, ਵਾਲ ਖਿੰਡਰੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਥੱਕੀਆਂ ਥੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਤੱਵ-ਪਾਲਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਦ ਮਾਣਦਿਆਂ ਇਕ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਫ਼ਰਸਤ ਨਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ। ਦੂਜਾ ਅਫਸਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਮਾਹਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਸੀਆ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ — ਖਜ਼ਾਬ ਲਾ ਕੇ ਕਾਲੇ ਕੀਤੇ ਚਿੜੀਦਾਰ ਵਾਲ, ਮਸਤੂਰੀਆਂ ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਆਕੜੀ ਹੋਈ ਪੇਚਦਾਰ ਮੁੱਛ। ਛੈਲਾ ਤੇ ਅਕਲੋਂ ਮਹਿਦੂਦ ਆਦਮੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬੜਾ ਰੀਝਿਆ।

“ਹੱਛਾ ਜੀ ? ਇਹ ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਾਡੀ ਬੜੀ ਖੁਸ਼-ਕਿਸਮਤੀ ਏ। ਜ਼ਰਾ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਦਿਉ, ਰੰਗ ਲਾ ਦਿਓ ਝੰਗ ਵਿਚ ਫੇਰ ?”

ਮੇਰੀ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗ ਕੇ ਖੜੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਇਹ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰ ਨੇ, ਭੇਡ ਨਕਲੀਏ ਨਹੀਂ।”

“ਫੇਰ ਵੀ .. ਗਾਣਾ ਗੁਣਾ ਤਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਈ ਹੋਣਗੇ”, ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀ

ਪਤਲੀ ਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਗਿਆ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਤਾ ਕੁ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਘੁਰਿਆ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਠ ਖਲੋਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਲਾਘਾ-ਕੇਂਦਰ ਬਣਨਾ ਉਹਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਸਚ ਮੁਚ ਉਸ ਦਾ ਆਖਰਾਂ ਦਾ ਮਰਦਮੀ ਸੁਹੱਪਣ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਫਿਲਮੀ ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਕਾਲੇ ਬਲੇਜ਼ਰ ਦੀ ਟੋਪੀ ਵਿੰਗੀ ਅਦਾ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਪੇਟੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, “ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਛੋੜੋ, ਫਾਲਤੂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਫੈਦਾ!”

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਾਲ ਪਟੇ ਤੇ ਉੱਚੇ ਤੁਰੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਖਾਹਮਖਾਹ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਫੌਜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਰਦੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ — ਖਾਕੀ ਪਤਲੂਨ, ਖਾਕੀ ਕਮੀਜ਼, ਤੇ ਕਾਲੀ ਬੈਰੇਟ (Beret) ਟੋਪੀ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਾਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਅਤੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਦਰਾਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਉਤੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਮੁਸਕਣੀ ਨੱਚ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, “ਇਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਖੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ? ਇਹ ਐਕਟਰ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਸੁਹਰਤ ਯਾਫਤਾ ਹੋਣ, ਦਰਜਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਂ ਨਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਈ ਹੁੰਦੈ। ਪੇਸ਼ਾ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ।”

ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਦੇ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਜਦੋਂ ਸਫਰੀ ਨਾਟਕ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਮੰਡੂਏ ਲਾਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਨਾਮਵਰ ਐਕਟਰੈਸਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਖਿਡੌਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾਂਦੇ “ਵੇਖ ਨਾ ਬਲੀ, ਤੇਰੀ ਵੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਵੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਸਆਲਾ ਦੇ; ਕਿਤਨਾ

ਖਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਕਲਕੱਤਿਉਂ ਆਏ ਹਾਂ । ਸਭ ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਇਕ ਸੌ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਬਸ, ਰੋਟੀ ਰੂਟੀ ਖਾਣ ਈ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਏ । ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਏ । ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਤੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਏ ।”

ਪਾਸਪੋਰਟ ਮੋੜਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਇੰਜ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੋਵਾਂ । ਇਸ ਘਿਰਣਾ-ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਹੇਠੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ।

ਕੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਕੁਚੀਲਤਾ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ? ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫਸਰੀ ਦੀ ਧੌਂਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ । ਉਤੋਂ ਉਤੋਂ ਐਕਟਰਾਂ ਤੇ ਐਕਟਰੈਸਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਾਣ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕੀ ਉਹੋ ਈਰਖਾ ਤੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ? ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਕੀ ਨੰਗੇਜ-ਭਰੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਉਠ ਸਕੇ ਹਨ ?

ਟੋਲੀ ਸਮੇਤ ਅਸੀਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਪੈ ਗਏ । ਮੂੰਡੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਸੀ । ਉਹਦੇ ਗਲ ਖਾਕੀ ਟਵਿੱਲ ਦੀ ਕਮੀਜ਼, ਤੇੜ ਖਾਕੀ ਸਲਵਾਰ, ਤੇ ਪੈਰੀਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰੀ ਚੱਪਲ ਸੀ । ਸਕੂਲ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤਕ ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਹੋ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ; ਸਾਂ ਵੀ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਗੋਰਾ, ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਹਸੜ । ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਲਾਈਆਂ ਵੀ ਇੰਜੇ ਫੁਟ ਫੁਟ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਵਾਲ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਣੇ ਘਣੇ ਤੇ ਕੱਕੇ ਕੱਕੇ । ਇੰਜ ਭਾਸਦਾ ਸੀ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਅਤੀਤ ਸਰੂਪ ਮੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਆ ਖਲੋਤਾ ਹੋਵੇ । ਇਕ ਦੋ ਪਤਰਕਾਰ ਸਨ, ਕੁਝ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਦਫਤਰਾਂ ਵਾਲੇ । ਮੇਰੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਤੇ ਅਵਾਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਝੂਠੀ ਜਾਂ ਸੱਚੀ ਖਬਰ ਉਹਨਾਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਇਕ ਪਤਰਕਾਰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗੈੱਸਟ-ਹਾਊਸ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ੈਲ-ਘਰ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਤੁਸੀਂ ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਗੈੱਸਟ ਹਾਊਸ ਚਲੋ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਏ. ਡੀ. ਐਮ. ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ ਆਨਾਂ ਪਿਆਂ।" ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਬਤ ਰਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਖਹੁਰਾਪਣ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੈੱਸਟ-ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਬੈਰੇ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ ਸਜਾ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਬਿਸਤਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਲੰਘ ਉਤੇ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਗੀਠੀ ਕੋਲੋਂ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬੂਟ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਉਖੇੜਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਦੁਖਿਆ। ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਤਰਸ ਖਾਂਦਾ ਰੋਣ-ਹਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਤੱਕੀ ਸਾਹਿਬ ਸਾਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਝਿੜਕ ਨਾ ਦਿਆਂ।

ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੌਲ ਪੈਂਦੇ। ਖੋਰੇ ਕੈਸੀ ਥਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾਂ? ਖੋਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰੇਗਾ? ਸ਼ਹਿਰ "ਮੁਹਾਜਰਾਂ" ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਜੇਹੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਖੋਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਠੰਢੀ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਆ ਜਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਯਾਦ ਆਈ। ਕਿਤਨਾ ਰੋਕਦੀ ਸੀ... ..

ਨਿੱਕ-ਸੁਕ ਚੁਕਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮੈਂ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭੀੜ ਕੇ ਬੜਾ ਘੁਰਕਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ। ਕੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਗੈੱਸਟ-ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ? ਭਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦੇ ਗੈੱਸਟ-ਹਾਊਸਾਂ ਤੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ? ਪੁਲਸ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਤਾਂ ਦਰਅਸਲ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹੋ ਚਾਹ ਲੈ ਕੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਇਆ ਸਾਂ — ਰੱਜ ਰੱਜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁਣ ਸਕਾਂਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਮੈਨੂੰ ਮੂੰਹ-ਮੰਗੀ ਮੁਰਾਦ ਮਿਲ ਗਈ।

ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਬਰਕਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਵੀ

ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਅਸਾਂ ਫੇਰ ਸੁਧ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ
ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਰੰਭ ਦਿਤਾ।

ਝੰਗ - ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ - ਸਨੀਚਰਵਾਰ

Such foul and fair a day I have not seen"

(Macbeth)

(ਇਤਨਾ ਚੰਦਰਾ ਤੇ ਇਤਨਾ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ)

ਜ਼ੈਲ-ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਬੇਆਰਾਮੀ ਦੀ ਲੰਘੀ। ਥਾਂ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ,
ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹੋਟਲ ਵਰਗੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ
ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ ਬਗੀਚਾ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਆਲੇ
ਦੁਆਲੇ ਬਰਾਂਡੇ ਤੇ ਕਮਰੇ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ
ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਫਰਨੀਚਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ
ਬਰਾਬਰ, ਪਰ ਕਮਰਾ ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਮੁਕਲਾ ਸੀ। ਛੱਤ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੱਖਾ
ਵੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਚਲਣ ਵੇਲੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ "ਖਟਰ ਖਟਰ" ਕਰਦਾ
ਸੀ। ਸਾਡੇ ਖਲੋਤਿਆਂ ਮਿਹਤਰ ਨੇ ਧੂੜਾਂ ਉਡਾ ਉਡਾ ਕੇ ਸਫਾਈ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ
ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਜਿਹੇ ਮਾਸ਼ਕੀ ਨੇ ਟੱਪ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਦਿਤਾ। ਰੋਟੀ ਤੱਕੀ ਸਾਹਿਬ
ਦੇ ਘਰੋਂ ਖਾ ਆਇਆ ਸਾਂ : ਜਿਤਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ
ਕੁੰਡੀਆਂ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਬਿਸਤਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੰਮਿਆਂ ਪੈਣ ਦੀ ਕੀਤੀ।

ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮ੍ਹੀ ਨਿਮ੍ਹੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ
ਬ੍ਰਿਛ ਉਤੇ ਬੁਲਬੁਲ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿੰਦ ਕੁ ਲਈ ਮਨ ਪਿਛਾਂਹ ਦੌੜ ਪਿਆ,
ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਪਿੰਡੀਉਂ ਅਜ ਹੀ ਲਾਹੌਰ
ਆਇਆ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਜ਼ੈਲ-ਘਰ
ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਸ਼ਕ ਵੀ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ
ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਦਾ ਹੋਸਟਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਸੁਖਦਾਈ ਸੋਚਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਫਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੀਆਂ। ਬਾਰ
ਬਾਰ ਖਿਆਲ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਲੂਕ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਸੈਰ ਲਈ ਅਤੇ
ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਕੇਵਲ ਇਕ
ਮਹਿਮਾਨ ਹੋ ਕੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਐਸੀ ਦਰਕਤ ਜੋ ਇਕ ਮਹਿਮਾਨ ਲਈ

ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੋਵੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਫਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਹੋਣੈ ਅਤੇ ਉਤਨੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਜੋ ਸੈਰ ਦੇ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਪਰੋਲ ਉਤੇ ਨਿਕਲੇ ਕੈਦੀ ਵਾਂਗ ਭਟਕਣ ਦਾ ਲਾਭ ਕੀ ?

ਕਿਤਨਾ ਮੂਰਖ ਹਾਂ ਮੈਂ। ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੇ ਮੂੰਹ ਚੁਕ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵੰਡਣ ਲਈ, ਦਿਲ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਲ੍ਹ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਈ ਨਾ ਹੋਣ। ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਤ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਜਾਫਰੀ ਦਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਹ, ਅੰਜੁਮ ਨੇ ਦਸਿਆ ਸੀ, ਝੰਗ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੱਚ ਮੁਚ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਾਂ ਇਹ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਹੈ ?

ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹੀ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਲੰਘ ਗਈ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਅੱਖ ਲੱਗੇ ਫੇਰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਦੰਗਲ ਛਿੜ ਪਏ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਨਾਝੰਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਹਨੇ ਰਿਕਾਰਡ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। “ਕੇਡੀਆਂ ਉਮੈਦਾਂ ਲਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਟੁਰਿਆ ਸਾਂ। ਪਤਾ ਤਾਂ ਨਾਈ ਨਾ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਲਿਆਂ ਵਾਕਣ ਢਹਿ ਵੈਸਨ। ਜੇ ਧਮਾਈਂ ਮੈਂਡੀ ਇਥੋਂ ਖੈਰੀ ਮਿਹਰੀ ਕੂਚ ਥੀ ਵੰਜੇ ਤਾਂ, ਮਾਈ ਹੀਰ, ਤੈਂਡੇ ਨਾ 'ਤੇ ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਨਫਲ...”

ਭਲਾ ਇਹ “ਨਫਲ” ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਇਕ ਫੈਸਲੇ ਉਤੇ ਪੁਜਾ। ਸਵੇਰੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸੂਟ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਾਂਗਾ। ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਤਾਬਕ ਅੱਗੇ ਟੁਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਠੀਕ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅਗੋਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਮਨ ਦਾ ਟਿਕਾਅ ਤਾਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਨੀਂਦਰ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਥਾਂ ਜੁ ਨਵੀਂ ਸੀ। ਮੰਜੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੱਛਰ ਵੀ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਜੀ ਧੀਕ ਕੇ ਪੱਖੇ ਦੇ ਐਨ ਹੇਠਾਂ ਲੈ ਆਂਦੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਡਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ “ਖਟਰ ਖਟਰ” ਕਰਦਾ

ਉਤੇ ਈ ਨਾ ਆ ਡਿਗੇ । ਕੇਵਲ ਇਹ ਈ ਨਹੀਂ । ਰਤਾ ਕੁ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ
ਖੜਾਕ ਹੁੰਦਾ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ।

ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਰਜ ਮਨ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮੈਂ ਹਠ-ਯੋਗੀ ਉਪਾਅ
ਫੜਿਆ । ਸੂਟ ਕੇਸ ਵਿਚੋਂ ਮੈਲੇ ਕਪੜੇ ਕਢੇ ਤੇ ਲਗਾ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ । ਜੁਰਾਬਾਂ, ਬਨਿਆਨਾਂ, ਨਾਈਲਾਨ ਦੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਸਭ
ਧੋ ਸੁਟੀਆਂ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲਬਾ-ਲਬ ਭਰਿਆ ਟੱਪ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ।
ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਥਕਾਣ ਲਈ ਡੰਡ ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢੀਆਂ
ਫੇਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨੀਂਦਰ ਆਈ, ਓਦੋਂ ਕੁੱਕੜ ਬੋਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ
ਗਏ ਸਨ ।

ਬੌੜਾ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਅਖਬਾਰ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਰਭਾਤ-ਫੇਰੀ ਨੇ
ਜਗਾ ਦਿਤਾ । ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਜਾਂ ਉਤਨੀਆਂ ਧਮਾਕੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ
ਜਿਤਨੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੁਣੀਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਥੇ ਤਾਂ ਇਕ
“ਸੰਡੇ ਐਡੀਸ਼ਨ” ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਇਤਨੇ
ਜ਼ੋਰ ਦਾ “ਸੰਡੇ” ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਹਿ ਕੇ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸਾਂ,
ਪਰ ਇਹ ਝੰਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਕੂਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਤਿਆਂ
ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਮੱਖੀ
ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਨ ਚਮੜਿੱਤੂ । ਕਮਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਨਹੀਂ
ਕਿ ਅਗੇ ਲੰਘ ਜਾਣ । ਖਲੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕੂਕੀ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਜੁਆਬ ਨਾ ਮਿਲਦਾ
ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਠਕੋਰਨ ਵੀ ਲਗ ਪੈਂਦੇ । ਮੈਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਉਠ ਕੇ
ਅਖਬਾਰ ਖਰੀਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਭੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ । ਜੇ ਆਖਾਂ “ਭਾਈ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਖਰੀਦ ਚੁਕਾਂ,” ਤਾਂ ਅਗੋਂ ਜੁਆਬ ਮਿਲਦਾ, “ਹਿਕ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਲੈ ਈ
ਲਉ ਨਾ, ਅੱਲਾ ਸ਼ਾਨਾ ਕੈਮ ਰਖੇ ।” ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਘ
ਲਿਆ ਸੀ ।

ਇਹ ਲੋਕ ਮੁੰਡੇ ਖੁੰਡੇ ਨਹੀਂ ਚੰਗੀ ਦਿਖ ਵਾਲੇ ਗਭਰੂ ਜੁਆਨ ਸਨ ।
ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਏਸ ਵੇਲੇ ਹੱਲਾਂ ਪੰਜਾਲੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾਣਾ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਭਾਭਕ ਹੁੰਦਾ । ਇੰਜ ਟਿਲ ਲਾ ਕੇ ਅਖਬਾਰ ਵੇਚਣਾ ਆਰਥਕ
ਊਣਤਾ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਕ ਸੀ । ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਇਹ ? ਸੁਣਿਆ
ਸੀ ਕਿ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦਾ ਬਹਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸੇਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ

ਹੈ, ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਸਕੀ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਠਿਆਨੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਇੰਨੀਆਂ ਦਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੁਗ ਭਰ ਆਇਆ ਸੀ।

ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਿਰਫ ਛੇ ਈ ਵਜੇ ਸਨ। ਨਰਮ ਨਰਮ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਠੰਢ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਉਠਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜਲਦੀ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸੇ ਵਡੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਈ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਫੇਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਚਾਹ ਲੈ ਆਇਆ ਹੋਵੇ? ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਹ ਸਰਾਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਟਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਬੇ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉਹੋ ਪਤਰਕਾਰ ਖੜੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਤੀਂ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਸੀ! ਨਾਂ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚੋਂ ਲਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਯੋਰਪੀਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਪਾਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ ਜਾਂ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ। ਭਲਾ ਏਸ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕੰਮ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ?

ਮੈਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਰਮਾਈਏ?”

“ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਬਿਲਾਲ ਜੁਬੈਰੀ ਹੈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼, ਇਮਰੋਜ਼ ਔਰ ਕੁਝ ਦੂਸਰੇ ਅਖਬਾਰੋਂ ਕਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੂੰ। ਆਪ ਕੋ ਯਾਦ ਹੋਗਾ ਮੈਂ ਰਾਤ ਕੋ ਆਪ ਸੇ ਮਿਲਾ ਥਾ। ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ ਹੈਂ।”

“ਜੀ ਹਾਂ, ਵੋਹ ਤੇ ਮੁਝੇ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਆਪ ਕੀ ਕਿਆ ਖਿਦਮਤ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੂੰ?” ਉਹ ਇਤਨਾ ਵਧੀਆ ਉਰਦੂ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਵਰਨਾ ਤਕੱਲਫ ਦੀ ਕੰਧ ਭਾਵੇਂ ਟੁੱਟ ਹੀ ਜਾਂਦੀ।

ਬਿਲਾਲ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਖਿਦਮਤ ਕਾ ਸ਼ਰਫ ਤੋ ਮੈਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ। ਅਗਰ ਆਪ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਂ ਤੋ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਉਂ?”

“ਦੇਖੀਏ,” ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਪਰ ਝੱਟ ਜ਼ੌਰ-ਬਕਤਰ ਚਾੜ੍ਹ

ਲਿਆ, "ਅਭੀ ਤੋਂ ਉਠਾ ਹੀ ਹੂੰ। ਅਗਰ ਆਪ ਘੰਟੇ ਭਰ ਬਾਅਦ ਤਸਰੀਫ਼ ਲੇ ਆਏ ਤੋ... ..।"

ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, "ਹਾਂ ਹਾਂ, ਅੱਛੀ ਬਾਤ ਹੈ, ਆਪ ਤੈਯਾਰ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਮਗਰ ਆਜ ਕੇ ਲੀਏ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਿਯਾ ਸੋਚਾ ਹੁਆ ਹੈ ਆਪ ਨੇ? ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਤੋ ਨੌਂ ਬਜੇ ਕਾਲਜ ਚਲੇ ਜਾਏਂਗੇ। ਆਪ ਕਿਯਾ ਕਰੇਂਗੇ?"

"ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਯਾ ਪੁਲਿਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸੇ ਮਿਲੂੰਗਾ। ਬਾਕੀ ਪਰੋਗਰਾਮ ਬਾਅਦ ਮੇਂ ਬਨਾ ਸਕੂੰਗਾ," ਮੈਂ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਔਰ ਐਸ. ਪੀ. ਤੋ ਕਿਸੀ ਕਤਲ ਕੀ ਵਾਰਦਾਤ ਕੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਮੇਂ ਝੰਗ ਸੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੁਏ ਹੈਂ। ਹਾਂ ਅਗਰ ਏ. ਡੀ. ਐਮ. ਸੇ ਮਿਲਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੋਂ ਤੋ ਮੈਂ ਆਪ ਕੋ ਲੇ ਚਲੂੰਗਾ।"

"ਸ਼ੁਕਰੀਯਾ," ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਮੁਰੱਵਤੀ ਉਤੇ ਪਸ਼ੇਮਾਨ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਆਈਏ ਬੈਠੀਏ ਨਾ, ਮੈਂ ਅਭੀ ਚਾਏ ਮੰਗਵਾਤਾ ਹੂੰ।"

"ਨਹੀਂ ਚਾਏ ਬਾਅਦ ਮੇਂ ਪੀਏਂਗੇ, ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਤਿਯਾਰ ਹੋ ਜਾਈਏ," ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਘੰਟੇ ਡੇਢ ਕੁ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਅੱਬਾਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਅਖੇ "ਭਈਆ ਅਪਨੇ ਦਫਤਰ ਮੇਂ ਆਪ ਕਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈਂ।"

ਮੈਂ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ — ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਹੈ ਇਹ ਦਫਤਰ? ਰਾਤੀਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਮਨ ਫੇਰ ਭੈੜੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਿਲਾਲ ਜ਼ੁਬੈਰੀ ਨਾਲ ਰੁੱਖਾ ਪੇਸ਼ ਆ ਚੁਕਿਆ ਸਾਂ। ਰਾਤੀਂ ਫੈਸਲਾ ਜੁ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਾਇਰਤਾ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇਣ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਉਚਾਟ ਹੋਵੇ! ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਚਾਬੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਈ ਤੇ ਮੂੰਡੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਪਿਆ।

ਵਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਵਡਾ ਬਜ਼ਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਛੋਟਾ ਤਾਂ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ ਕਾਫ਼ੀ ਗੰਦਾ ਜਾਪਣ

ਲਗ ਪਿਆ। ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਭਰਮਾਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ।
 ਇੰਜ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।
 ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਸਿਹਤ-ਵੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸਦੇ। ਪਰ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ
 ਸਮੂਹਕ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਸੁਥਰਾ ਬਣਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ
 ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਲਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
 ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੋਈ ਘਟ ਗਲਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ
 ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੁਆਦ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, “ਉਹ
 ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬੜੇ ਗੰਦੇ! ਉਹ ਜੀ ਮਦਰਾਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚਾਵਲ
 ਖਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕ੍ਰੀਚ ਆਉਂਦੀ ਏ! ਉਹ ਜੀ ਬੰਗਾਲੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਾਨ ਖਾ
 ਖਾ ਕੇ ਥੁਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ!” ਪਰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੇਠ ਸੋਟਾ ਫੇਰਨ ਦੀ ਅਸਾਂ
 ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ
 ਸ਼ਹਿਰ “ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ” ਗਿਆ ਸਾਂ; ਉਹੋ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਜਿਥੇ
 ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ੧੯੪੨ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।
 ਆਬਾਦੀ ਕੁਲ ਸੱਤਰ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ — ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਤੀਜਾ ਜਾਂ ਚੌਥਾ
 ਹਿੱਸਾ। ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਨਗਰ-ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ
 ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗੱਟਰ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ
 ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਅਜੋਕੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਦੀ ਪੱਕੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਾਰਕੀਟ
 ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਦੁਕਾਨਾਂ ਇਥੇ ਈ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕੀਟ ਦੀ
 ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਮੰਜਲ ਉਤੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਕਮਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ
 ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕਾਂਤ ਬਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ
 ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਬੈਠ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਨਾ
 ਕੇਵਲ ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਗੋਂ ਪੱਖਿਆਂ ਤੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
 ਹੈ। ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਉਪਰ ਘੰਟਾ-ਘਰ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਛੇ ਵਜਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ
 ਘੜੀ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਲਈ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਵਜਾਂਦੀ ਹੈ — ਨਾਗਰਿਕਾਂ
 ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ। ਮਿਊਂਸਪੈਲਿਟੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ
 ਲਿਬਰਟਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਕਸ-ਰੇ ਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ
 ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੁਫਤ
 ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਿਊਂਸਪੈਲਿਟੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਤਿੰਨ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ੁਤ-ਗ੍ਰਹਿ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਗਰੀਬ ਤੀਵੀਂਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਰੋਜ਼ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ। ਮਿਊਂਸਪੈਲਿਟੀ ਵਲੋਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਆਦਿਕ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਡਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਜ਼੍ਹਬ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹਰ ਨਾਗਰਕ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਮਿਊਂਸਪੈਲਿਟੀ ਨੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਲਾਅ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਨਾਪ ਉਲੰਪਿਕ ਮਿਯਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਉੱਘੀ ਕਲੱਬ ਦੇ ਤਲਾਅ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਓਪਨ-ਏਅਰ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ-ਭੂਮੀ ਤਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਦਾਇਕ ਥਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਨਹਾਣ ਧੋਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ ਚਬੂਤਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੱਕੜਾਂ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲੋਂ ਏਥੇ ਬਹੁਤ ਸਸਤੇ ਨਿਰਖ ਉੱਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੱਤਾਵਾਂ ਉਪਰ ਟੀਨ ਦੇ ਸ਼ੈੱਡ ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਰਸ਼ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਿਰਵਿਘਨਤਾ ਨਾਲ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਜੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਬੇਅਰਥ ਗੱਲ ਉਪਰ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਈਏ।

ਬਿਲਾਲ ਜੁਬੇਰੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਇਕ ਭੀੜੀ ਜਿਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਤਨਾ ਨਿੱਕਾ ਕਿ ਖੇਡ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਅਜ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਅਖਬਾਰ ਖਰੀਦੇ, ਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਿਲਾਲ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਖੁਦ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਏ. ਡੀ. ਐਮ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਕਤ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਹੁਣ ਵੀ ਫ਼ੋਨ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਮੇਰਾ ਭਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ ਆਪਣੇ ਹੋਛੇਪਨ 'ਤੇ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਦਕ ਵਾਲੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ।

ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਪਏ ਉਰਦੂ ਅਖਬਾਰ ਮੈਂ ਚੁਕ ਚੁਕ ਦੇ ਵੇਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ —

ਕੋਹਸਤਾਨ, ਗਰੀਬ, ਇਮਰੋਜ਼ । ਇਕ ਗੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ — ਹਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਉਤੇ ਤ੍ਰੀਕ ਸਿਰਫ਼ ਈਸਵੀ ਤੇ ਹਿਜਰੀ ਸਨ ਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ :

੧੩ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੨ ਬਰੋਜ਼ ਸਨੀਚਰ

੧੩ ਜਮਾਦੀ ਅਲਅੱਵਲ ੧੨੮੨

੨੭ ਆਸਵਨ (ਅੱਸੂ) ੨੦੧੯ (ਬਿ:)

ਮੈਂ ਬਿਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਏਥੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵੀ ਛਾਪਦੇ ਨੇ ?”

ਅਗੋਂ ਉਹ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਏ ?”

ਪਰ ਦਿਲੋਂ ਮੇਰੇ ਸੁਆਲ ਤੋਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ । ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਭਾਵ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਇਤਨੇ ਮੁਤਅੱਸਬ ਨਹੀਂ, ਜਿਤਨਾ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋ !”

ਪਰ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਇਹਦਾ ਇਕੋ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੜੀ ਵਸੋਂ ਹਾਲੀ ਵੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਰ ਵਿਸਾਖ, ਜੇਠ, ਹਾੜ ਆਦਿ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਣਦੀ ਹੈ । ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਛਾਪਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਮਸਰੂਫੀਅਤ ਮੁਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਤਸ਼ਤਰੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ — ਆਮਲੇਟ ਟੋਸਟ, ਸੇਬ ਅੰਗੂਰ, ਕੇਲਾ, ਮਠਿਆਈ, ਚਾਢ . . .

“ਮੈਂ ਤੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਆਇਆਂ ! ਅੱਥਾਸ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਲਓ ।”

ਅੱਥਾਸ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਕਹਿਣ ਲਗਾ, “ਹਿਕ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਕਰ ਲਉ ।”

ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ।

ਦੁਬਾਰਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਨਾਸ਼ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਪਾਨਦਾਨ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ

ਆ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਲਖਨਊ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਝੰਗ ਆ ਵੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਨ ਖੂਬ ਜ਼ੋਰਾਂ ਸ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਨ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ ਸੀ।

ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਏ. ਡੀ. ਐਮ. ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰ ਕਠਵਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਬਿਲਾਲ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਹਜ਼ੂਮ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸਾਡੇ ਵਲ ਇੰਜ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਏਸ ਵੇਲੇ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁੰਡਾ ਜਿਹਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਗ਼ੱਰੇ ਮੁਖੜੇ ਉੱਤੇ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਨਿੱਘ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਕੱਦ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਬੜਾ ਹੁਸੀਨ ਆਦਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਾਨਸ਼ਵਰੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੈ।

ਏ. ਡੀ. ਐਮ. ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਹੀ ਸੱਜਣ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜੰਮ-ਪੱਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਈ ਵਧੀਆ ਤੇ ਚੁਸਤ ਉਰਦੂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਰਖੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ੇਅਰ ਨਿਕਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਇਤਨੀ ਤੜਪ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁਰ-ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਦੇਸ ਦੇ ਪਰਦੇਸ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਸਮੱਸਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਤਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲ ਖੱਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸਹਾਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਲਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਭੇਰਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਭੇਰੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਰਗੋਧੇ ਉਤਰ ਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਕਿਉਰਟੀ ਆਫ਼ਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਪਏਗੀ। ਕਲ੍ਹ ਐਵਤਾਰ ਹੈ, ਦਫ਼ਤਰ ਬੰਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਸ ਲਈ ਝੰਗ ਤੋਂ ਪਰਸੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਫੇਰ ਅਜਿਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਵੇ, ਆਦਿਕ। ਅੰਤ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮੀਂ

ਚਾਹ ਪੀਣ ਆਉਣ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਹੀ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬਿਲਾਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਫੇਰ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਵੀ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਬਿਲਾਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾ ਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਖਾਸ ਝੰਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਹੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਵੇਖਣ ਆਇਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਦ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਠੇਠ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹਸਾ ਹਸਾ ਕੇ ਢਿਡ ਵਿਚ ਵਲ ਪਾ ਦਿਤੇ। ਸਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਮਖਲੂਤ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਇੰਜ ਖਿਚਿਆ : “ਮੂੰਹ ਗੋਕਾ, ਪਿੱਛਾ ਮਾਝਾ, ਤੇ ਬੁੰਠ (ਬੁੰਡ) ਬਾਕਰੀ।”

ਉਥੋਂ ਟਾਂਗੇ ਉਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਹਬੀਬ ਬੈਂਕ ਪਏ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮਿਲ ਪਏ — ਕਾਲੀ ਠਪਵੀਂ ਟੋਪੀ, ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੀ ਅਚਕਨ, ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਸਲਵਾਰ। ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਬੰਦੂਕ ਰੱਖੀ, ਸਾਈਕਲ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੰਦੂਕ ਠੀਕ ਕਰਾਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਪਈ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ! ਬੜਾ ਹੀ ਜਾਤਾ ਪਛਾਤਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸੀ।

ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਧੋਖਾ ਲਗਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੋਖਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੈਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰੀ ਲੱਗਾ। ਹਰ ਥਾਂ ਉਤੇ, ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਐਸਾ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਈ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਨਾ; ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਐਸੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਈ ਨਹੀਂ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸਾਈਕਲ ਫੇਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਟਾਂਗੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਹਬੀਬ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਫੇਰ ਦਾਅਵਤ ਤਿਆਰ ਸੀ! ਰਸਗੁੱਲੇ, ਗੁਲਾਬ ਜਾਮਨ, ਸਮੋਸੇ, ਚਾਹ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਕਹਿ ਆਇਆ ਹਾਂ —

ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਅਜ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ — ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ — ਮੈਂ ਔਸਤ ਤਿੰਨ ਨਾਸਤੇ, ਦੋ ਲੰਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਚਾਹਵਾਂ, ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਡਿਨਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਏਸ ਤੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਵਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਾਧਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਜੋ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਮੇਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਮੇਰਾ ਹਾਜ਼ਮਾ ਵਿਗੜਿਆ ਤੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਏਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਅਸਰ ਦਾ ਸਬੂਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਬੀਬ ਬੈਂਕ ਵਾਲੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਤੈਅ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਖਾਨ ਹੋਰੀਂ ਕਲ੍ਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੱਮੀ, ਆਦਿਕ, ਲੋਕ-ਨਾਚ ਵਿਖਾਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਗੇ।

ਢਾਈ ਕੁ ਵਜੇ ਬਿਲਾਲ ਤੇ ਮੈਂ ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜੇ। ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਕਬਾਬ, ਟਿੱਕੀਆਂ ਪਲਾਅ, ਬਟੋਰ.....ਅਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ!

ਖਾਣੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਿਲਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜੋ ਕਾਬਿਲੇ-ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਮਕਾਮੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਦੀਦ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਝੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਵਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਯਕੀਨਨ ਬਦਰਜ਼ਹਾ ਬਿਹਤਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਯੱਸਰ ਸਨ। ਪਰ ਝੰਗ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਇਸਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਝੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ “ਸਿਸਟਮ” ਅਨੁਸਾਰ।

ਇਸ “ਸਿਸਟਮ” ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਇਕ ਸਰਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਸਰਜਨ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਝੰਗ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

ਇਕ ਸਰਜਨ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੂਜਾ ਰਕਤ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੋਕਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੀਜਾ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਝਟ ਸੀਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖੂਨ ਜਾਇਆ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਖੂਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲਹੂ-ਘਾਟ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਰਕਤ-ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਸਫਲ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਖਤਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਾਣ ਲਈ ਵਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਲ ਉਠ ਦੌੜਨ ਦੀ ਤੌਫੀਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਝੰਗ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਜਾਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ "ਸਿਸਟਮ" ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਚਾਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਬੜੀ ਸੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਬਿਲਾਲ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਬਿਆਨ ਛਪਵਾਣ।

"ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੈਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਤਾਂ ਖਿਦਮਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰ ਸਕਾਂ," ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਬੜੀ ਭਾਵਕਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਗੋਂ ਬਿਲਾਲ ਨੇ ਹਵਾਬ ਦਿਤਾ "ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਉਤੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਈਜਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਨ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀਆਂ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਵਡੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤਬਾਦਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗੀ, ਅਤੇ "ਸਿਸਟਮ" ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਝੰਗ ਦੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹਾਂ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹੂਲਤਾਂ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹੋ ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਨਾਮ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਸੱਚ ਮੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦਰਦੀ ਹਰ ਮੁਲਕ ਹਰ ਕੌਮ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਵਾਰ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਉਹਨਾਂ ਅਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਿਆਂ ਉੱਤਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘਾਲ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉੱਜਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਉਤੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।

੨

੦੦੦

ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੇ । ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਚਿੱਕ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਨੂੰ ਗਲੀ ਦਾ ਗੰਦ ਮੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ । ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗਮ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਦੀ । ਪਰ ਏਸ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਹੀ ਪ੍ਰਤ੍ਰਿਕਰਮ ਹੋਇਆ । ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਭਾਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਛਾਛੀ ਮਚੱਲੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆਂ । ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਛੋਹਾਂ ਭਰੇ ਕਿਸੇ ਡੱਬੇ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਢੱਕਣ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ।

ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਛਾਲ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ । ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਡਿਓਢੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਡਿਓਢੀ ਵਾਂਗਰ ਜਾਪੀ । ਉਪਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਸਾਡੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਨ । ਉਪਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਮਮਟੀ ਵਿਚ ਗੰਦ ਮੰਦ ਸੁਟਣ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਹੀ ਕਨੱਸਤਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ । ਵਿਹੜੇ ਦੀਆਂ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਧੁਪ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਚਿਲਕਦੀ ਸੁਰਖੀ ਵੀ ਉਹੋ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮੱਘ । ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਦਿਖਾਵਟੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗੀਠੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਨਿਕ-ਸੁਕ ਜਿਵੇਂ

ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਕੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਪਰ ਸੁਆਮੀ ਦਿਆਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੀ। ਹੋਰ ਉੱਤੇ, ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਾਂਗਰ ਹੀ ਕੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਛਤ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਉਪਰ ਸਫੇਦੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਚੂਨੇ ਦੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸੁਆਦਲੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਚਾਹ ਬਣ ਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਲਾਚੀ ਤੇ ਦਾਲਚੀਨੀ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ। ਬਾਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਚਾਹ ਬਣਾਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਵਰ੍ਹਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ।

ਮੇਰੀ ਬਦਨਸੀਬੀ ਵੀ ਤਾਂ ਚੁਤਰਫੀ ਹੈ ਨਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਮੈਥੋਂ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਜ਼ਬੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।

ਫੇਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਆਦਿਸ਼ ਜੀਵਨ-ਤੰਤੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਮੋਗੇ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਝੰਗ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਝਾਉਲੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਅਣਜਾਣੇ ਤੇ ਅਣਪਛਾਤੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਪਛਾਣ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਉਘਾੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ; ਸਭਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਕੰਮ-ਕਾਜ, ਅਤੇ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਕਿਰਮ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਰੋਚਕ ਰਸ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਂਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਖੋਰੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਵੱਨਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨ-ਤੰਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਰੇ ਕਿਤਨੇ ਸੌ, ਕਿਤਨੇ ਹਜ਼ਾਰ, ਕਿਤਨੇ ਲਖ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਖੁੰਭੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਰ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਜੀਉਂ ਉਠਦਾ ਹੈ ?

ਵੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤ-ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਉੱਤੇ ਛੁਰੀ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ ਵਾਹੀ, ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਚੀਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ-ਤੰਤੂ ਵੀ ਨਸਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਟ ਗਏ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੁਣ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਇਕ ਦੋ

ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਇਦ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ, ਜਿਵੇਂ ਕੋੜ੍ਹ-ਕਿਰਲੀ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਪੂਛਲ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਕੁਦ ਕੇ ਅਖੀਰ ਠੰਢੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ..

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਸੋਚਦਾ ਮੈਂ ਲਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਠੌਂਕਾ ਲੈਣ ਹੀ ਲਗਾ, ਪਰ ਬਿਲਾਲ ਜ਼ੁਬੇਰੀ, ਜਿਨੇ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ-ਸਾਯਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, “ਝੰਗ ਵੇਖਣ ਨਹੀਂ ਜੇ ਚਲਣਾ ?

ਸੱਚੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਲੱੜਾਂ ਮੈਥੋਂ ਵਧ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਭਲਾ ਇਤਨੀ ਕੀ ਕਾਹਲ ? ਹੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਤਾਂ ਵੇਖ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ, ਝੰਗ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕੀ ਧਰਿਆ ਹੈ ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਘਿਆਣਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਗ। ਫੇਰ ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਲ ਮੈਂ ਮਨ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੁਬਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਬਿਲਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਿਆ ਭਟਕਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਹਸਾਨਮੰਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਨੇ ? ਆਲਸ ਭੰਨ ਕੇ ਮੈਂ ਉਠ ਖਲੋਤਾ।

ਗਲੀਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਇਕ ਖਾਕੀ ਰੰਗ ਦੀ ਜੀਪ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਫੇਰ ਘਸੁੱਠ ਵੱਜਾ। ਪੁਲਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਤੇ ? ਹੁਣ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਮੈਥੋਂ ?

ਇਕ ਉੱਘੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਦੀ ਜੀਪ ਸੀ ਉਹ। ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ੰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਮਿਤਰ-ਮੰਡਲੀ। ਪਛਾਣ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਚਲੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਾ ਲਿਆਈਏ”

“ਬਿਲਾਲ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮੈਂ ਝੰਗ ਚਲੇ ਸਾਂ।”

“ਝੰਗ ?” ਉਹਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ, ‘ਉਥੇ ਕੀ ਲੈਣਾ ਜੇ ਜਾ ਕੇ ?’

“ਲੈਣਾ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ,” ਮੈਂ ਹਸ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ।

“ਛੱਡੋ ਪਰੇ ਝੰਗ ਨੂੰ, ਬੈਠੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤ੍ਰਿਮੂ ਲੈ ਚਲੀਏ ਜੋ ਅਸਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹੈ।”

ਝੰਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਥੋਂ ਨੌਂ ਕੁ ਮੀਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ

ਉਤੇ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਮੂ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੈਰਗਾਹ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬੰਧ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੈ।

“ਪਰ ਮੇਰਾ ਵੀਜ਼ਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ,” ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ। “ਓ ਛੱਡੋ ਜੀ ਵੀਜ਼ੇ ਨੂੰ,” ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਇਸ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦੈ?”

ਪਰ ਮੈਂ ਪੁਲਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਬਗ਼ੈਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦੁਧ ਦਾ ਸੜਿਆ ਲੱਸੀ ਨੂੰ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਪਤਾ ਫੇਰ ਕੋਈ ਬਾਤ ਦਾ ਬਤੰਗਣ ਉਠ ਖੜੋਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਗਲਤ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਪਰ ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਿਹਤ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ) ਦਾ ਸੰਗਮ ਵੇਖਣਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਿਨੇ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਦੇਣ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਚਲਾਂਗਾ, ਸਗੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗਜ਼ਾਰ ਵੀ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਚੁਕਿਆ। ਕਿਹਾ, ਡੀ. ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਰਾਤੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੜ ਆਣਗੇ, ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਲਵਾਂਗੇ। ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਸਤ ਵਜੇ ਇਨਸ਼ਾਲਾ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੈਣ ਜ਼ੈਲਘਰ ਆ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ। ਵੇਲਾ ਉਹੋ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦੈ ਵੇਖਣ ਦਾ।”

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਪ ਮੋੜ ਕੇ ਰੁਖਸਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਬਿਲਾਲ ਦਬਵੀਂ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਬੋਲਿਆ, “ਭਲਿਉ ਲੋਕੋ, ਸਾਨੂੰ ਝੰਗ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਛੋੜ ਆਉਂਦੇ?”

ਪੋਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸੀ। “ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਜਬ ਵੱਡਾ ਫਿਲਮ-ਸਟਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ,” ਮੈਂ ਹਸ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਨਹੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਵਿਚਾਰੇ ਨਰਵਸ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।”

ਬਜ਼ਾਰ ਪੁਜ ਕੇ ਬਿਲਾਲ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਫੇਰਾ ਮਾਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਮਤੇ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਚੁੱਠੀ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਠੀਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅਵਾਰਾਗਰਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਅਜੀਬ ਮਜ਼ਾ ਆਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ, ਏਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਵਾਸੀ ਹੋਵਾਂ। ਸੈਲਾਨੀ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁਆਦ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ

ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਭਿਣ ਭਿਣ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵੇਖਦਾ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਬਿਲਾਲ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਡਾਕਖਾਨਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖੀਸੇ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਰੰਗੀਨ ਪਿਕਚਰ-ਪੋਸਟ ਕਾਰਡ ਪਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਖਰੀਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਿਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਆਓ, ਮਾਂ ਇਤਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪਿਕਚਰ-ਪੋਸਟ ਕਾਰਡ ਡਾਕ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਆਂ।” ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਨੇਹੇ ਲਿਖੇ। ਟਿਕਟਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਾਈਆਂ। ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਸਨੋਬਰ ਲਈ ਸੁਗਾਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਖ ਲਈਆਂ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੱਲੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਇਕਲ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਿਆ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਜ ਮੇਰੀ ਕਿਸਤਮ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਵਾਕਈ ਬੁਲੰਦ ਸੀ। ਇਸ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਸਯਦ ਜ਼ਫਰ ਅਲੀ ਜ਼ਫਰ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ-ਓ-ਮਾਰੂਫ਼ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਹੈ :

ਪਲ ਪਲ ਕਾਯਾ ਚੋਲਾ ਬਦਲੇ
ਔਰ ਘੂਮੇ ਆਕਾਸ਼
ਹੀਰ ਨਗਰ ਦਾ ਸੱਯਦ ਜ਼ਾਦਾ,
ਬਨ ਗਿਆ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ।

ਸਾਈਕਲ ਉਹਨਾਂ ਬਿਲਾਲ ਦੇ ਦਫਤਰ ਛੱਡੀ ਅਤੇ ਤਿਨੋਂ ਜਣੇ ਝੋਲ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਹੀਰ ਦੀ ਨਗਰੀ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਸਾਰਾ ਰਸਤਾ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜ਼ਫਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਣਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਣ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਾਂ। ਦਰ ਅਸਲ ਇਹੋ ਖਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਲਿਆਈ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਿੰਦੀ

ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਚੰਗੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚੌਖੀ ਹਦ ਤਕ ਇਹ ਗ਼ਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਘਿਆਣੇ ਤੋਂ ਝੰਗ ਦੇ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਹੈ। ਸਫ਼ਰ ਗ਼ੈਰ-ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ, ਖੇਤ ਢੱਕੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੋਈ ਦੇਖਣ-ਲਾਇਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਲਈ ਜਫ਼ਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਦੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨੀ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਅਚਾਨਕ ਬਿਲਾਲ ਨੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਆਉਂਦੇ ਇਕ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵਾਜ ਦਿਤੀ, “ਆ ਗਏ ਓ ਸੁਖ ਨਾਲ ?” ਟਾਂਗਾ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਈ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਉਤਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਆਇਆ। ਸਾਰਾ ਲਿਬਾਸ ਚਿੱਟਾ ਸੀ। ਚਿੱਟੀ ਟਿਵਾਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੱਗ, ਗੋਡਿਆਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼, ਅਤੇ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਚਿੱਟੀ ਸਲਵਾਰ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਪੜੇ ਦਾ ਥੈਲਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ — ਸ਼ਾਇਦ ਮੂਲੀਆਂ ਸਨ, ਠੀਕ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਕਲ ਡਾਢੀ ਕਾਲੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਚਿਟਿਆਈ ਵਧੇਰੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁਭਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੀਆਂ, ਚੁਸਤ, ਪਰ ਇਕਦਮ ਚਿੱਟੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ। ਸਾਰਾ ਹੁਲੀਆ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਖਾਨਸਾਮੇ ਵਰਗਾ ਸੀ।

ਬਿਲਾਲ ਨੇ ਟਾਂਗੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਦਾਰਾਨਾ ਸਰਗੋਸ਼ੀ ਅਰੰਭ ਦਿਤੀ; ਤੇ ਅੰਤ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹੋ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਜਾਫ਼ਰੀ ਸਨ — ਮਗ਼ਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ।

“ਯਾਰ ਤੂੰ ਹੱਦ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਵੀ ਨਾ ਕਰਾਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਤਲਾਹ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ?”

“ਆਹੋ, ਕਾਹਲੇ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦੇ ਓ,” ਬਿਲਾਲ ਨੇ ਫੇਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਦਿਤੇ। ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦੇ ਸਨ ਪਈ ਪਹਿਲੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਖਿਦਮਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਚਨਿਓਟ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਝੰਗ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗੇ ਉਹ ਤੱਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਝੰਗ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਢੱਕੀਆਂ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇੰਜ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਦੇ ਮੈਂ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਟਕ ਅਟਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਛੇਤੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ, ਖੋਰੇ ਕਿਤਨੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਮੁਕਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਗੌਲਿਆ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਰਸਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੀ ਸਰਬੋਤਮ ਹੀਰ-ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਝੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਝੰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਾਰਸਸ਼ਾਹ ਏਥੇ ਬਿਗਾਨਾ ਤੇ ਅਜਨਬੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਵਲ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਸਲੀ ਤੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਚੀਜ਼ ਜਾਪਦੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਚਨਿਓਟ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦਾ, ਜੋ ਏਥੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸਿਆਲ ਤੇ ਖੇੜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਾਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਤਨੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਨਾਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਨਾਂ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਮੈਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹ ਲਈ? ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਏਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਣੇ ਸਨ? ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਵਾਰਸਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੜੇ ਫਰਜ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਸਚਿਆਈ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਕਿਵੇਂ ਰੰਗਪੁਰੋਂ ਨਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲਈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਰਾਠਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਸਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਰਣਾਗਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਮਾਮਲਾ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੀਰ ਮੁੜ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਖੇੜਿਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਗੱਲ ਤੇ ਲੱਕ ਵਿਚ ਰੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਧੂਹਿਆ, ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ...ਭਲਾ ਉਸ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਤਨੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਇਕੋਂ?...

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ "ਭਰਵਾੜੀ" ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇਥੇ ਵੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਜਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਖਰੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਪੱਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁਜਰਾਤੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ-ਵਾਕਫ਼ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਮਿੱਤਰ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਿਖਾਉਣ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ; ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੁੱਦਾ ਮੈਂ ਕਢ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਐਸੇ ਲਫਜ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਢੰਗ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਵਿਸਰੀ ਹੋਈ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਗੁੱਜਰ ਕੌਮ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਸਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਗੁੱਜਰਖਾਨ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਇਸੇ ਕੌਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁੱਜਰ ਲੋਕ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਢੋਰ ਡੰਗਰ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਦੁੱਧ ਮੱਖਣ ਵੇਚਣਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ। ਗੁਜਰਾਤ — ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਮਥਰਾ ਨਗਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦਵਾਰਕਾ ਚਲੇ ਆਏ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੋਪੀਆਂ ਗੋਪਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨ੍ਹ ਬਿਨਾਂ ਸੂਨੇ ਬ੍ਰਿਜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਰਹਿਣਾ ਅਸਹਿ ਸੀ, ਅਤੇ ਏਸ ਕਾਰਨ ਅਜ ਵੀ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਭਨਾਂ ਆਦਿ-ਵਾਸੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ, ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਕੇਵਲ ਢੋਰ-ਡੰਗਰ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਦੁੱਧ-ਮੱਖਣ ਵੇਚਣਾ ਹੈ।

ਕਾਠੀਆਵਾੜੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹੇ ਗਾਣੇ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਢੋਲੇ ਤੇ ਮਾਹੀਏ ਗਾਣੇ ਦਾ। ਪਰ ਦੋਹੇ ਗਾਣੇ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਝੰਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨਫੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਜਰਾਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਮਾਲ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਝੰਗ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਦਿਸੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੂਬਹੂ ਕਾਠੀਆਵਾੜਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਲਾਲ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ-ਜੜੀਆਂ ਚੋਲੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਤੇ ਘਗਰੇ। ਏਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਉ ਬਿਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਬਾਹਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਇਕ ਵਿਰਲੀ ਅਨੋਖੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇੰਜ ਰਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਖੋਰੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਸਹਿ ਕੇ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੇ ਕੱਛ ਦੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਲ ਨਠ ਜਾਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਬਾਕੀ ਚਲੇ ਗਏ, ਕੁਝ ਘਰ ਰਹਿ ਗਏ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਡਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਵਖ ਵਖ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਰਾਇਮ-ਪੇਸ਼ਾ ਅਖਵਾਣ ਲਗ ਪਏ।

ਰਾਜਪੂਤੀ ਤਵਾਰੀਖ ਇਕ ਅਜੀਬ ਅਣਖੀਲੀ ਤਵਾਰੀਖ ਹੈ। ਪਰਾਰ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨਾਲ ਮੋਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਸਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਬੜੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਾਰਵਾਨ ਨੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਰੱਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਕੋਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚੋਖਾ ਕਾਠੀਆਵਾੜੀ ਜਾਪਿਆ। ਉਹੋ ਲਾਲ ਲਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ-ਜੜੇ ਜੁੱਬੇ, ਚੋਲੀਆਂ, ਘਗਰੇ। ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਪਟੇ, ਬਾਂਕੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਭੱਠ ਬਾਲ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਲੋਹਾ ਪਏ ਕੁੱਟਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਮੋਟਰ ਰੋਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹ

ਕੈਣ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬੇ-ਹੱਦ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਮਜ਼ਾਤ ਰਾਠੌੜ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਕਿ ਚਿਤੌੜ ਫਤਹਿ ਹੋਣ ਤੀਕ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀ, ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ ਆਦਿ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਪ੍ਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਣਜਾਰੇ ਰਾਠੌੜ ਉਹਨਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੀਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿਤੌੜ ਹੁਣ ਅਜ਼ਾਦ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਟਕਣਾ ਹੀ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਔਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਅਜ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ ਜਾਰਜ ਬਾਰੋ ਨੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੇ ਜਿਪਸੀ (Gypsy) ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਖੋਜ ਲਾਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਪਿਛੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਨੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਸਪੇਨ, ਹੰਗਰੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ ਅਥਵਾ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਜਿਪਸੀ ਵਣਜਾਰੇ ਦਰ-ਅਸਲ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਲੋਕ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ "ਬੜਾ ਥਾਂ" ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਿਲ ਜਾਏ ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੀਰ ਸਮਝ ਕੇ ਪਿਆਰਦੇ ਹਨ।

ਅਜੀਬ ਅਣਖੀਲੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ਇਹ ਰਾਜਪੂਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਸ਼ਤਰੀ ਮਰਿਆਦਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਸੀ ਇਹਨੂੰ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਉਹ ਅਸਮਰਥ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਅਗੇ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕੇ। ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਹੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਵੀ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਰ ਕੇ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਹਮਾਲੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਛੁਪੇ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨਾਂ ਵਲ ਦੌੜ ਪਏ, ਅਤੇ ਕਈ ਉੱਕਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਗਏ ਅਤੇ ਰਮਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਧਾਰ

ਲਿਆ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੁਲ੍ਹ ਅਸਮਾਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਜੋਗੀ ਬਣਨ ਵਾਂਗ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਉਹ ਫਲਸਫਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦੀ ਆਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸੇ ਫਲਸਫੇ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਜਨ, ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਫੜਾਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਏਸੇ ਫਲਸਫੇ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜਥੇ "ਨੰਗੇ ਫਕੀਰ" ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਖਾੜਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ।..... ਹੀਰ ਨਗਰ ਦੇ ਸਿਆਲ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਠਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ।

ਟਾਂਗੇ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ।। ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਫਸੀਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਣ ਟੁੱਟੇ ਫੁੱਟੇ ਆਸਾਰ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਥੋੜੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਅਸਾਂ ਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਲਾਮਤ ਖੜੋਤਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਨਾਥ-ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀਸ-ਮਹਿਲ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਢਹਿ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੰਧਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਖੜੀਆਂ ਹਨ। ਬਿੱਲਾਲ ਤੇ ਜਫਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੰਧ ਸੁੰਘਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਇਸਰਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਧ ਸੁੰਘੀ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਮਹਿਕ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਹਿਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੇਲੇ ਛੱਤਾਂ, ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ, ਬਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਕੇਵਲ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਮਹਿਲ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਕੰਧ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਚੰਦਨ-ਕੰਧ ਹੈ।

ਏਸੇ ਵੀਰਾਨ ਹੋਏ ਮਹਿਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਵਾਬ — ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ

ਕੀਤਾ, ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ, ਅਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਇਆ। ਕਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜਰਾਜ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿਆਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ। ਕਿਵੇਂ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾਨਦਾਨੀ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤ ਚਲਦੇ ਆਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪੌਹਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣਾ ਸ਼ਰਣਾਗਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਅਥਿਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ। ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਦਸਤੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਕਿਵੇਂ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿਵੇਂ ਨਵਾਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਕਿਵੇਂ ਤੀਜੇ ਹਮਲੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤੀ ਸਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਧੁਰੇਂ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਨਿੰਦਿਆ-ਭਰੇ ਕਬਿੱਤ ਸੁਣਾਏ। ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਸਨ ਉਹ, ਮੈਂ ਨੋਟ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਖੌਰੇ ਕੰਬਖਤੀ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਮੈਥੋਂ ਕਿਥੇ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਵੇਖਦੇ ਨੇ, ਪਹਿਲੋਂ ਖਾਂਦਾਨ ਵੇਖਦੇ ਆਏ। ਅਜ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਨਸਲ ਤਾਂ ਵਿਖੀਂਦੀ ਏ, ਪਰ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਖੂਨ ਨਹੀਂ ਵਿਖੀਂਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਰਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆਏ, ਖਾਂਦਾਨ ਵੇਖ ਕੇ, ਪਈ ਭੀੜ ਪਈ ਤਾਂ ਖਾਂਦਾਨ ਦੀ ਨੱਕ ਨਹੀਂ ਕੱਪਣ ਲਗਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ। ਹੁਣ ਮਕਾਨ ਹੋਵੇ, ਪੈਸਾ ਹੋਵੇ, ਮੋਟਰ ਹੋਵੇ, ਪਤਲੂਨ ਹੋਵੇ....."

ਅਜ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕਵਿਤਾ-ਮਈ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗੌਤੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਹੀ, ਝੰਗ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਅਲਮੱਸਤ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਸ਼ਹਾਬ ਅਨਸਾਰੀ ਵੀ ਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਜੰਮੇ ਝੰਗ ਵਿਚ ਪਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ। ਮਾਝੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਦੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਏਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵਾਂ।

ਮੈਂ ਮਾਝੇ ਦਾ ਜੱਟ

ਮੇਰੀ ਵੇਖ ਜੁਆਨੀ ਚੱਨਾਂ

ਜਿੱਧਰ ਜਾਵਾਂ ਪਾ ਦਿਆਂ ਬੱਨਾਂ

ਡੋਲੇ ਜਿਉਂ ਜੂਲੇ ਦਾ ਕੱਨ੍ਹਾਂ
ਗੋਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪੱਟ
ਮੈਂ ਮਾਝੇ ਦਾ ਜੱਟ ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦਾ ਦੁਖੜੇ ਦਸ ਕੇ
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਸਕੇ
ਲੰਘ ਜਾਵਾਂ ਮਿੱਠਾ ਜਿਹਾ ਹਸ ਕੇ
ਅੱਖ ਮਿਲਾਵਾਂ ਘੱਟ
ਮੈਂ ਮਾਝੇ ਦਾ ਜੱਟ ।

ਜਦ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਾਂ ਆਕੜ ਕੇ
ਜੁੱਤੀ ਚੀਕੇ ਚਾਦਰ ਖੜਕੇ
ਕਈ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ
ਗਿਣਦੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣ ਫੱਟ
ਮੈਂ ਮਾਝੇ ਦਾ ਜੱਟ ।

੮

੦੦੦

ਝੰਗ-ਮਘਿਆਣੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿਹਰੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ — ਬਿੱਲਾਲ, ਅੰਜੁਮ ਤੱਕੀ, ਜ਼ਫਰ ਅਲੀ, ਸ਼ੇਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਾਰਿਬ ਅਨਸਾਰੀ, ਹਬੀਬ, ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਜਾਫਰੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚ ਸੋਚ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਅਭਿਆਗਤ ਅਤੇ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਝੱਟ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ।

ਕਈ ਐਸੇ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਦੋਸਤੀ ਲਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ — ਮਸਲਨ ਜ਼ੈਲਘਰ ਦਾ ਮਲਕ ਫਤੇ ਖਾਨ ਸਿਆਲ । ਉਸ ਦਾ ਹੋਟਲ ਦੀ ਇਕ ਗੁੱਠੇ ਕੁਰਸੀ ਮੇਜ਼ ਡਾਹ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਨਾਵਾਜ਼ਬ ਜਿਹਾ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ — ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਹਦੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਸੀ । ਕੱਠੇ ਜਿਤਨਾ ਕੱਦ, ਹੱਥ ਲਾਇਆਂ ਮੈਲੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੋਰੀ ਰੰਗਤ, ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੁਸੀਨ ਚਿਹਰਾ, ਮਰਦਊ, ਪਰ ਸ਼ਰਮਾਕਲ — ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮੁਗਲ ਜਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰ ਨੇ ਉਲੀਕਿਆਂ ਹੋਵੇ । ਵਤਨੀ ਪਹਿਰਾਵਾ । ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਤੁਸੀਂ ਇਤਨੇ ਸੁਹਣੇ ਓ । ਤੁਹਾਡੀ ਫੋਟੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿਚਣੀ ਏਂ ।"

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ

ਕਿਤੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ। ਫੋਟੋ ਕੀ ਖਿਚਣੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਝਟ ਘੜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਜਿਆਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਜਿਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਉਹ ਸੀ ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਜਾਫ਼ਰੀ — ਉਹੋ ਕਵੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਖਾਨਸਾਮੇ ਵਾਂਗ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਮੈਨੂੰ ਆਲਮਗੀਰ ਛੋਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਜਾਪਿਆ; ਉਸ ਦੇ ਸੰਗ ਬਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਤ ਤੋਂ ਗਿੱਠ-ਕੁ ਉੱਚਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਲਮਗੀਰ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ — ਗਾਂਧੀ ਜੀ, ਟੈਗੋਰ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹਾਂਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਮਹਿਜੂਰ, ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਖਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੈਨ ਆਦਿ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ, ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਛਲਕਦੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਣ ਨਾਲੋਂ ਹੱਸਣਾ ਅਤੇ ਰੁਆਣ ਨਾਲੋਂ ਹਸਾਣਾ ਕਿਤੇ ਔਖਾ ਹੈ। ਰੋਣ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਤੇ ਹਾਨੀਸੂਚਕ ਵਸਤ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਕਲੇਵਰ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਪੱਧਰ-ਭੇਦ ਵੀ ਮਾਮੂਲੀ ਹਨ; ਪਰ ਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਉਡਾਰੀ ਹੈ। ਤਾਂਹੀਓਂ ਇਹਦੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਹੇਠਲੀ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ, ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਬ-ਖੂਬੀ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੇ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਫ਼ਰੀਹ ਸੀ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਥਕੇਵੇਂ ਲਾਹੁੰਦੇ; ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਏਡ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਛਡਦੇ। ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਈਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਰਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਸੇ-ਮਖੌਲ ਵਿਚ ਅਲੋਕਾਰ ਮਾਸੂਮੀਅਤ, ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਕਟਾਖ ਭਰ ਦੇਂਦੀ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਲੜੇ ਅਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਵਿਚ ਉਹ ਕਰਮਾਤਾਂ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸਨ ।

ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਬਜ਼ਾਤੇ-ਖ਼ੁਦ ਇਕ ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਹੈ । ਉਸ ਮੈਥੋਂ, ਨਾ ਹੀ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਦੇ ਕੋਈ ਜ਼ਾਤੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ — ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਕਿਥੋਂ ਆਇਆਂ, ਕੀ ਕਰਨਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ-ਕੁਨ ਹੱਦ ਤੀਕ ਜੁਆਨ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਨਹੁੰਦਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ । ਮੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ । ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਕੁਝ ਲੱਭਦਾ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪ ਟੋਲਦਾ ਸਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ — “ਸਚਮੁਚ ਇਹ ਬੜੀ ਮਰਦਮ-ਖੋਜ ਧਰਤੀ ਹੈ ।”

ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਝੰਗ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਅਸੀਂ ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਦੇ ਘਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਜਾਫ਼ਰੀ ਨੇ ਹਾਸੇ ਤੇ ਚੁਹਲ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਡੋਲ ਜਿਹੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਿੜ ਪਈਆਂ, ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਚਲ ਪਿਆ । ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ ਨੇ ਓੜਕ ਦੀਆਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਰੰਭੀਆਂ, ਜ਼ਫ਼ਰ ਨੇ ਰੂਮਾਨੀ । ਕੁਲ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਆਦਮੀ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਪਰ ਐਸਾ ਰਸੀਲਾ ਸਮਾਂ ਉੱਘੇ ਤੋਂ ਉੱਘੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ; ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੀਰ-ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਗਗਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਸੱਚ, ਜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ :

“ਦਾਨ ਕਰੋ ਰੁਗ਼ ਰੁਗ਼ ਭਰ ਵਸਲਾਂ
ਘੁਟ ਘੁਟ ਮਾਰੋ ਜੱਫੀਆਂ ।”

ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਣੀ ਸੀ ।

ਜਾਫ਼ਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝੰਗ ਦੇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਪਰ ਅਖੁੱਟ ਮਾਣ ਹੈ ; ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਸਨਾ ਉਪਰ ਇਹ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਬੋਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਹੀਨ-ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਮਿਥੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਭਾਸ਼ਾ

ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪਰਬਲ ਬਣਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਝੋਲ ਨੂੰ ਝੰਗੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਦੁਣੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ —

“ਦਾਰ ਕਾ ਸੋਗ ਸੋਗ ਹਲਕੋਰਾ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾ ਸੁਹਾਗ ਲਾਯਾ ਹੈ
ਮਹਿਵੇ ਆਬੇ ਚਨਾਬ ਹੋ ਕਰ ਭੀ
ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਆਗ ਰਾਗ ਗਾਯਾ ਹੈ ।
ਫਿਰ ਨਯਾ ਦਾਗ ਵਕਤ ਨੇ ਬਖਸ਼ਾ,
ਇਕ ਦੀਯਾ ਔਰ ਮੁਸਕਰਾਯਾ ਹੈ ।”

“ਝਿਲਮਿਲੇ ‘ਪੋਂਗੋਂ’ ਸੇ ਚਮਕੀਂ ਸਾਅਤੇ
ਸੁਰਮਈ ਲਮਹੋਂ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਜ ਗਏ
ਕਾਲੀ ਕਾਲੀ ਖਾਮੁਸ਼ੀ ਕੇ ਕਾਨ ਮੇਂ
ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਕੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਜ ਗਏ ।”

“ਯਿਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਕਾ ਮਿਸਰਾ
ਯਿਹ ਬਾਹੂ ਕੀ ਬਾਨੀ
ਹੁਸਨ ਉਸ ਕਾ ਮਿਸਰੀਲਾ
ਔਰ ਕਿਸਮਤ ਕਿਨਆਨੀ
ਕਲਜੁਗ ਮੇਂ ਕਹਿਲਾਏ
ਲਾਜ-ਮਹਿਲ ਕੀ ਰਾਨੀ ।”

ਇਹ ਕਾਢਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਫਬਵੇਂ ਤੇ ਜੜਾਉ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀਆਂ । ਏਸ ਅਨੋਖੀ ਰੰਗਤ ਨੇ ਉਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦਿਵਾਈ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਕਈ ਪ੍ਰਿਥਮ-ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬਹੁਤਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ

ਹੋਏ । ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡਿਉਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਢੋਅ ਢੋਅ ਕੇ ਲੈ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੰਮ ਹੈ । ਰਾਬਿੰਦਰਾ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਗ ਪਗ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੇ ; ਪਰ ਬਿਗਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਲਫਜ਼ ਪਾਣ ਵੇਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾਂ ਕਿ ਜੇ ਆਪਣੀ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਮਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ; ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਵਾਰਸ ਦਿਆਂ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਜੁਗ ਵਿਚ ਅਜ਼ੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਥਿੜਕਾ ਤੇ ਭੁੰਦਲਾ ਛਡਿਆ ਹੈ ।

ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਰਾਤ, ਝੰਗ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਖੀਰਲੀ ਰਾਤ, ਜਦੋਂ ਹਬੀਬ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ, ਸੱਮੀ ਧ੍ਰੀਸ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਵਜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਫੇਰ ਫੁਲਝੜੀਆਂ ਤੇ ਮਹਿਤਾਬੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛੁਟ ਛੁਟ ਪਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂ, ਮੇਰੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਹੀ ਚੰਜ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਵਾਕ ਈ ਨੋਟ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੰਗੜਾ ਨਾਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਹਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਝੰਗ ਦੇ ਸੱਮੀ ਨਾਚ ਅੱਗੇ ਉਹ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ । ਮੇਰੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸਚਿਆਈ ਨੂੰ ਉਹੋ ਸੱਜਣ ਪਰਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਚ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ।

ਦਰਅਸਲ ਸੱਮੀ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦਾ ਨਾਚ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ, ਲਯ ਤੇ ਤਾਲ ਸੁਬਕ ਅਤੇ ਮਹੀਨ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਭੰਗੜੇ ਵਾਲਾ ਖਰੂਦ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ । ਅਜ ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੰਗ-ਨਜ਼ਰੀ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਥੱਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ, ਸੱਮੀ ਧ੍ਰੀਸ ਸੁਛੰਦ ਹੋ ਕੇ

ਨੱਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਵੀਂ ਰੈਸ਼ਨੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸਭਿਅ ਤੇ ਅਸਲੀਲ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਜੱਟੀਆਂ ਵੀ ਹਟ ਕੇ ਬਹਿ ਗਈਆਂ।

ਗੱਲ ਠੀਕ ਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ ਸਾਂ ਪਈ ਇਹ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸਹੁਰੇ ਕੀ ਬੱਲਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ?

ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪਤਵੰਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਕ ਤੇ ਗਾਇਤਰੀਆਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਫਿਲਮੀ ਅਤੇ ਮਿੱਝ-ਕੱਢ ਅਦਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਛੰਦਤਾ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਖਿਆਲ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਚੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਦਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਤ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੁਸੇਵਾ ਆਖਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਯਤੀਮ ਬਾਲ ਵਾਂਗ ਰੁਲਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ; ਪਰ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਜੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਟੇ ਘਟ ਵਿਗਾੜਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ, ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਉਤੇ ਵਰਤੀਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਖਰੀ ਤੇ ਨਰੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦਿਲ ਠਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਨੱਚਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਠੇਠ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਟੰਗ-ਬਾਂਹ ਨਹੀਂ ਮਰੋੜੀ ਜਾਂਦੀ।

ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਨਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨੱਚਣਾ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਅਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਉਤਨੀ ਅਸੁਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਜੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੁਨਰਮੰਦ ਹੋਣ। ਅਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਆਉਣਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ, ਬਾਲ ਗੰਧਰਵ ਨਾਮਕ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਾਰਟ ਖੇਡਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਵੇਸ਼ ਸੰਗਾਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੀਵੀਆਂ ਲਈ ਫੈਸ਼ਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਝੰਗ ਦੇ ਇਹ ਸੱਮੀ ਤੇ ਧ੍ਰੀਸ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਲਾਵੰਤ ਹਨ। ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਇਹਨਾਂ ਇਸ ਨਾਚ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਲੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਣ ਦਿਤੀ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹਾਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ, ਏਸ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਹੋਰ ਸਭਨਾਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਆਉਣ ਦਾ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਵਾਅਦਾ ਦਿਤੇ ਨੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਜਦਾ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਏਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਥਾਂ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਤਾਂਘ ਰਹੇ ਸਨ, ਏਸ ਵਿਘਨ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਜਣਿਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਸੀ। ਬੋਤਲੀ ਸਾਵੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ, ਚਿੱਟੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਪਿੰਡਲੀਆਂ ਤੀਕ ਲੰਮੇ ਕੁੜਤੇ, ਬੋਤਲੀ ਸਾਵੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਤਹਿਮਤਾਂ। ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਹੱਥ ਚਿਮਟੇ, ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਖੜਤਾਲਾਂ। ਜਿਸ ਜੁਆਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਨਾਚ ਨੱਚਣਾ ਸੀ ਉਹ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਸੁਲਫੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵਾਂਗਰ ਸੁਬਕ, ਮਲੂਕੜਾ ਤੇ ਸੁਹਣਾ। ਢੋਲਚੀ ਦੇ ਢਮੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਟਮਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚਿਮਟੇ ਤੇ ਖੜਤਾਲਾਂ ਵਜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕ ਨਿਖੜਦੇ, ਤੋੜੇ ਲੈਂਦੇ, ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਝਟ ਫੇਰ ਇਕੋ ਕਤਾਰ

ਵਿਚ ਦਾਇਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਨਾਲ ਟੁਕਦੇ ਇੰਜ ਹਰਕਤ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ। ਢੋਲਚੀ ਅਖੂਹਣੀ ਤਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਖੜਾ ਸੀ। ਨਾ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਟੁਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉਪਰ ਲੇਸ-ਮਾਤਰ ਕੋਈ ਭਾਵ ਆਉਂਦਾ। ਇੰਜ ਸਪਾਟ ਸੀ ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਉਹਦੇ ਢੋਲ ਵਿਚ ਸੀ।

ਪਿੜ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਚੋਖੀ ਵਿਥ ਛਡ ਕੇ, ਸੌਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਟਾਰਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਸਨ। ਸੈਆਂ ਛੋਟੇ ਵਡੇ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ, ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਣੇ ਨਾਵਾਂ, ਉਪਰ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ, ਚਿਕਾਂ ਪਿਛੇ ਅਲੌਪ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਮਹਿਮਾਨ ਲਈ ਇਤਨਾ ਉਚੇਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਖੀਸਿਉਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਏਸ ਖ਼ਾਮੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਵੇਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਰਜ ਰਜ ਕੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਝੋਲ ਭਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ; ਮੁਖ-ਨਾਇਕ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਥਕ ਥਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਏਸ ਸਾਰੇ ਚਾਅ-ਮਲਹਾਰ ਦੇ ਰੂਹੇ-ਰਵਾਂ ਸਨ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਜਾਫ਼ਰੀ।

ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਦਸਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਵੇਲ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪਾ ਛੱਡਾ। ਪਰ ਨੋਟ ਨਾਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਂਦਿਆਂ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਲਾਵੰਤਾਂ ਦੀ ਵੇਲ” ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤਾੜੀਆਂ ਗੂੰਜ ਉਠੀਆਂ।

ਅੰਤ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਉਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਯਾਦ। ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਮੈਂ ਸਰਗੋਧੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਸਦਾ ਲਈ ਰੁਖ਼ਸਤ ਮੰਗਾਂਗਾ, ਜਿਹੜੇ ਕਲ੍ਹ ਤੀਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਜਨਬੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸੱਕੇ ਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ? ਗੁਲਜ਼ਾਰ, ਤੱਕੀ ਅੰਜੁਮ, ਸ਼ਾਰਿਬ, ਬਿੱਲਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ “ਖੁਦਾ ਹਾਫ਼ਜ਼” ਆਖ ਸਕਾਂਗਾ! ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।

ਪਰ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੋਲਣਾ ਪਿਆ। ਇਤਨਾ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਇਤਨਾ ਉਧੜਾ ਗੁਧੜਾ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਬੋਲਿਆ

ਹੋਵਾਂ। ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਅਖਵਾਇਆ :

“ਵੀਰੋ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਝੱਖੜ-ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਉੱਡਦੇ ਰੱਦੀ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਂਗ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਆ ਡਿੱਗਿਆ ਸਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਚੁਕ ਲਿਆ, ਚੁਣ-ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਅੱਖਰ ਪਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਇਤਨਾ ਭਾਰਾ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਜੇ ਇਹਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ! ਇਸ ਕਾਗਜ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਉੱਡ ਕੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਉੱਡ ਸਕੇਗਾ, ਦਸੋ ਤਾਂ ਸਹੀ ?”.....

ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਜੈਲ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਰਾਤ ਦੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਅਫਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਫਿਜ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੋਮਿਨ ਹੈਨ !”

ਖੋਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਰੰਜਸ਼ਾਂ ਤੇ ਤਲਖੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵਾਕ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ? ਕੀ ਉਹਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਕਿਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ? ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮੁਗ਼ਾਲਤੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ? ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਾਂ, ਜਾਂ ਆਪਣੀ ?

ਢੇਰ ਚਿਰ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਉਤੇ ਲੇਟਿਆ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ...

੯

੦੦੦

ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰੋਕੇ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਢਾਈ ਕੁ ਵਜੇ ਸਰਗੋਧੇ ਪੁਜੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੇਰੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਉਤੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਖੁਦ ਹਾਲੀ ਵਾਪਸ ਤਸਰੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਆਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਇਸਰਾਰ ਸੀ । ਖੁਆ ਖੁਆ ਕੇ ਝੰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁੱਬਾ ਕਰ ਛਡਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਨਾਸ਼ਤਾ ਵੀ ਲੰਚ ਜਾਂ ਡਿਨਰ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਰਗੋਧੇ ਤੀਕ ਬਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਬਜ਼ਿਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਸਰਗੋਧੇ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਸਾਂ । ਇਹ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਕੋਤਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿਕਿਊਰਟੀ ਆਫ਼ਸਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ ਪਏ । ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜੱਚ ਗਈ ।

ਸਰਗੋਧੇ ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਮਹੱਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੈਕਟਰ ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਹ ਨਵੀਂ ਈਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇਗੀ; ਪਰ ਫੇਰ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇੰਜ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਸੀ, ਦਾ ਘਰ ਅਠਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਸੈਕਟਰ ਦੀ ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਤਨ ਸੀ ਦਿੱਲੀ । ਪਠਾਣ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ

ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਗੀਰ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਹਾਜਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਉਣ ਉਤੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਲਾਇਲਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ, ਸਰਗੋਧੇ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਸਭਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਸ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਖ-ਭਾਲ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਮੇਂ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਉਰਦੂ ਖੂਬ ਸੁਹਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਲਕਤ ਆਉਂਦੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਖਾਸ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਵਾਲ ਹਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਖੀਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬੰਦੇ ਵਾਂਗ ਉਹਨੇ ਚੁੱਪ ਈ ਧਾਰ ਲਈ। ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਪਿਛੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਅੱਸੀ ਮੀਲ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਟੋਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਟਰੈਕਟਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟਰੱਕਾਂ ਦੀ ਘਮਸਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਛੋਟੇ ਤੇ ਵਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਆਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਝੰਗ ਤੋਂ ਸਰਗੋਧੇ ਤੀਕ ਵੀ ਖਾਸ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਹਾਂ, ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸੀ।

ਜਿਸ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਘਰ ਸੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੁਰੇ ਉਤੇ ਮੂੰਹ-ਹੱਥ ਧੋਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਟੁਕਰ ਖਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਡ-ਗਏ ਪੰਖੇਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਇਹ ਆਲ੍ਹਣਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਬੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ? ਹੁਣ ਕਿਸ ਥਾਂ ਜਾ ਉਤਰੇ ਹੋਣਗੇ ਉਹ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਕੰਦਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿਛ ਕਰਨੀ ਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗੀ? ਇਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ? ਜਦੋਂ ਇਹ ਭਗੌੜੇ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਹੋਣਗੇ — ਉਹ

ਭਗੋੜੇ ਕਦੋਂ ਦੇ ਲਾ-ਪਤਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹੋਣਗੇ । ਕੀ ਲਾਭ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨ ਦਾ ? ਪਰ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਦਬ ਛਡੋ, ਬੋ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਹੈ ।

ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੁਲਸ ਤੇ ਸਿਕਿਉਰਟੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਿਲਾ ਤਕਲੀਫ਼ ਤੇ ਝਟਪਟ ਵਾਪਰ ਗਈ, ਪਰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ, ਕਵੈਦ ਕਹਿ ਲਓ ਭਾਵੇਂ ਖੇਡ, ਸਰਗੋਧੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਮਸ਼ਗਲਾ ਬਣੀ ਰਹੀ । ਕਲ੍ਹ ਭੇਰੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੇਰ ਥਾਣੇ ਜਾ ਕੇ ਰੁਖਸਤੀ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੁਆਣੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਭੇਰੇ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਦੀ, ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਟੁਰਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੁਆਣੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਗੋਧੇ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੋਵੇਗਾ; ਵਰਨਾ ਸਿਕਿਉਰਟੀ ਆਫਸ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਪਰਸੋਂ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣਾ ਦੁਸ਼ਵਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਰਗੋਧੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਣ ਵੀ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਾਲੀ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਹਨ । ਲਾਇਲਪੁਰੋਂ ਝੰਗ ਆਉਂਦਿਆਂ ਮਿਹਰ ਰੋਬੇ ਖਾਨ ਦੀ ਛੋਟੇ ਖਿੱਚਣ ਵੇਲੇ, ਇਕ ਜੱਟ ਨੇ ਸਰਗੋਧੇ ਦੇ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸਾਹਨੀ, ਵਕੀਲ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਸੀ । ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸਿਕੰਦਰ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਣ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਏ । ਵਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੈਂ “ਸਾਹਨੀ ਕਲਾਥ ਹਾਊਸ” ਦਾ ਬੋਰਡ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਅਤੇ ਝਟ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਿਆ । ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਭੇਰੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਾਹਨੀ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਕੋਈ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਚੰਗੀ ਸੁਣਾਈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਵਕੀਲ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰ-ਸੰਦੇਹ ਭਿਰੋਚੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਏਥੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਈ ਹੈ ।

ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਢੂੰਡਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗੀ । ਸ਼੍ਰੀ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸਾਹਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਮੁਅੱਜ਼ਜ਼ ਵਕੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਸ਼ੈਦ ਨਗਰ-ਸਭਾ ਦੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ । ਬੜਾ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਕਾਨ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ । ਸਿਕੰਦਰ ਤੇ ਮੈਂ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ।

ਸੱਠਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਣਗੇ ਉਹ । ਵਕੀਲਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਲਰ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਚਹਿਰੀਉਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਂਦਿਆਂ ਹੀ ਫੇਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ ਸਨ । ਮੇਜ਼ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਤੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਤੇ ਮੁਅੱਕਲ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦਿਹਾਤੀ ਸੀ । ਸਾਡੇ ਸਾਹਨੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵਕੀਲ ਤੇ ਜੱਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਫਤਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ।

ਮੈਂ ਨਮਸਤੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਬੰਬਈਉਂ ਆਇਆਂ ਜੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਸਾਹਨੀ ...”

ਅਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬੈਠ ।”

ਉਹ ਐਨਕ ਲਾਹ ਕੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮੇਰੇ ਵਲ ਘੂਰਦੇ ਰਹੇ । ਫੇਰ, ਜਿਵੇਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ, ਆਖਿਉ ਨੇ—“ਤੂੰ.....ਬਲਰਾਜ਼ ਏਂ ?...”

ਮੇਰਾ ਰੋਮ ਰੋਮ ਹਲੂਣਿਆ ਗਿਆ । ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਉਠ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ (ਭਿਰੋਚੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗਲਵੰਡੀ) ਪਾ ਲਵਾਂ, ਪਰ ਹਾਲੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਵੇਂ ਦਲੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ?

“ਪਤਾ ਈ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਕੇ ਲੱਗਨਾਂ ?” ਉਹਨਾਂ ਫੇਰ ਕਿਹਾ ।

“ਨਹੀਂ ਜੀ”, ਮੈਂ ਡਾਢਾ ਈ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੰਬਈ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭੇਰੇ ਤੇ ਸਰਗੋਧੇ ਦੇ ਵਿਛੜੇ ਸਰਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਤਵੱਜੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ । ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਸਰਗੋਧੇ ਜਾ ਵੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਦੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ।”

“ਤੇਰੀ ਤਾਈ ਆਈ ਕਿ ਨਾ, ਲਖਮੀਂ ?”

“ਜੀ ।”

“ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਲਗਦੀ ਆਈ.....”

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡੀ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉੜੀਉਂ ਪਾਰ ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ, ਪਹਾੜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਵਾੜ

ਜਿਹੀ ਦਿਸਦੀ। ਮਹੂਰੇ ਦੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦੀ ਨਹਿਰ ਸੀ ਇਹ। ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਹਦੇ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦੇ, “ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਬਣਵਾਈ ਸੀ, ਸ਼ਿਵਦਾਸ ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਠੇਕਾ ਸੀ।”

ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਤਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡੀ ਸਾਡੇ ਕੰਲ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੈਸੇ, ਬਾਲ-ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਈ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ, ਕਦੇ ਸਰਗੋਧੇ, ਕਦੇ ਭੇਰੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੈਂਬਲਪੁਰ। ਪਾਕਿਸ-ਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਸਰਗੋਧੇ ਈ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਸਦਕੇ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਖ਼ੁਦ-ਪ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਿੰਡੀਉਂ ਨਠਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਜੁਗ ਬੀਤ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਦਿਲ ਦੁਖਿਆ ਆਪਣੀਆਂ ਅਣਗਹਿਲੀਆਂ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ। ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ “ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ —

“ਸੁਣ ਭਈ ਸਿਆਣਿਆਂ, ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਹੜੀ ਇਥੇ ਜੈਦਾਦ ਆਈ ਉਹ ਤੁਸਾਂ ਕਲੇਮ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ?”

“ਸਾਡੀ ਇਥੇ ਕਿਹੜੀ ਜੈਦਾਦ ਸੀ?” ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਮਕਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਢੁਆ ਕੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਵਾ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤੇਰੀ ਤਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਵਾਰਸ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਈ ਸਓ। ਤੁਸਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਲੇਮ ਕੀਤਾ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਢਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਪਾਈਆਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਈ ਨਾ ਦਿਤਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਚਲੋ, ਦੋ ਤਿੰਨ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕਲੇਮ ਨਾ

ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ !"

"ਪਤਾ ਈ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਕੀਮਤ ਕੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ? ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਤਿੰਨ ਲੱਖ !"

ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਚਮਕ ਪਿਆ। ਕੀ ਏਸ ਅਣਜਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਈ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ ? ਇਕਦਮ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਤੇ ਸਰਗੋਧੀਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਤੀਕ ਸਰਗੋਧੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ। ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਵਰਗਾ ਤਸਵੀਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਾਲ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਭਿਰੋਚੀ ਲਹਿਜੇ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਸਖਰੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਏਸ ਲਹਿਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਗੋਧਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ "ਗੋਧ" ਬੜਾ ਉੱਘਰ ਕੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨਾਉਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਕਦੇ ਵੰਡਾ ਜਾਂ ਸੁਹਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੀਕ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਲੇਮ ਕਰ ਲਿਆ, ਭਾਪਾ ਜੀ ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਚੀਜ਼ ਤੁਹਾਡੀ, ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਲੇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ?"

ਲਾ ਸੱਚੀ ਤੇ ਖਰੀ ਸਾਹਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਅਣਖ ਸੀ ਇਹ ਵਰਨਾ ਉਸ ਉੱਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬਰਹੱਕ ਆਪਣੀ ਇਕ ਖਾਨਦਾਨੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲੈਣਾ ਉਹਨਾਂ ਜਿਹੇ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜੇ ਕਲੇਮ ਕਰਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਪੜੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਣਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਏਥੇ ਬੈਠਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਇਸ ਵੇਲੇ ਛੇ ਲੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ।

"ਬਲਰਾਜ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਏ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਿਆ ? ਅਸਾਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਜਿਦਣ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੂੰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਏ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਉਮੈਦ ਆਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਆ ਰਹਿਸੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਨੂੰ ਪਏ ਦਸਦੇ ਸਾਂ।"

ਨਹਾ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਪਾ ਜੀ, ਕਿ ਇਥੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਏ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਸ ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਦਿਨ ਭੇਰੇ, ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਪਰਸੋਂ ਪਿੰਡੀ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਨਾ ਮਲਿਕ ਨਾਸਤ ਨੇਹਾ ਤੇ ਲੋਭ। ਸਭਿ ਸਿ ਚਿਨ ਚਲੀ। ਲਨ ਓਰਿ

"ਭੇਰੇ ਕਿਸ ਕੋਲ ਜਾਸੋਂ?" "ਭੇਰੇ ਕਿਸ ਕੋਲ ਜਾਸੋਂ?" "ਭੇਰੇ ਕਿਸ ਕੋਲ ਜਾਸੋਂ?"
 "ਕਿਸ ਕੋਲ ਜਾਣੈ? ਉਥੇ ਹੁਣ ਕੌਣ ਏ ਸਾਡਾ।" "ਕਿਸ ਕੋਲ ਜਾਣੈ? ਉਥੇ ਹੁਣ ਕੌਣ ਏ ਸਾਡਾ।"
 "ਭੇਰੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।" "ਭੇਰੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।"
 "ਕੀ ਮਤਲਬ?" "ਕੀ ਮਤਲਬ?" "ਕੀ ਮਤਲਬ?"
 "ਆਪੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੀਂ।" "ਆਪੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੀਂ।" "ਆਪੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੀਂ।"
 ਇਕ - ਚੌਧਰੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਂ ਸੂ ਹੁਣੇ। ਸਾਹਨੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਜਾਸੋਂ
 ਨਾਂ, ਤਾਂ ਪੁੱਛ ਲਈ। ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ ਈ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਏ। ਤੇ ਵੇਖ,
 ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਇਐਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਆਖਦਾ, ਪਰ ਕੋਲੋਂ ਰਾਤੀ
 ਰੋਟੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਾਈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਸ਼ਾ ਇਹੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਸੀ।
 "ਜ਼ਰੂਰ ਜੀ।" "ਜ਼ਰੂਰ ਜੀ।" "ਜ਼ਰੂਰ ਜੀ।"
 "ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ
 ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਕਿ ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ
 ਠਹਿਰਿਆ।... ਲੱਭਿਆ। ਓਹ ਮਨਿਯਾਸ ਨਸ਼ਾ ਲੋਹਮ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਤਾ...
 ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਓਹ ਲੋਹਮ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ
 ੧੬ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੨, ਜਿਹਦੇ ਸਾਫ਼ਤਾ ਤਾਮਾਸ ਲੋਹਮ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ ਫਲਾਸ
 "ਉਠਦਿਆਂ ਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਣੇ ਰਪੋਰਟ ਲਿਖਾਈ, ਫੇਰ ਬਸਾਂ ਦੇ
 ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਜਾ ਪੁਜੇ। ਭੇਰੇ ਵੀ ਸਠ ਸੱਤਰੇ ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ
 ਨਾਲ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਵੀ। ਤਿਆਰ ਹੋ ਪੈਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ
 ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਾਂ ਪਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਭੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਜੋਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ
 ਕੀ ਝੂਫਾਨਾ ਟੁਟਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੇਰੇ ਮੈਨੂੰ
 ਸੋਖੀ ਜਿਹੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਿਯਾਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ
 "ਬਸਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ... ਬੜੇ ਗੰਦੇ ਗੰਦੇ ਭਿਖਾਰੀ ਬਸਾਂ ਦੇ
 ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਕੇ ਭਿਖ ਮੰਗ ਰਿਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ
 ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਿਹੀ ਬਕਾਇੰਦਗੀ
 ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਸਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ
 ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਭਿਖਾਰੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅਸਲੀ
 ਮਹਿੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਤਾਜ ਮਨਦੀ। ਸਨ ਜਿਹੇ ਰਹੇ, ਰੋਕੂਸਤ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ
 ਮਜ਼ਹਬੀ ਰਿਆਇਤ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਂਦੇ ਪਏ ਦਿਸਦੇ ਸਨ।

ਬਸ ਭੇਰੇ ਵਲ ਨੱਠਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਆਂਦਾ ਕਿ ਸਚਮੁਚ ਮੈਂ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਅੰਦਰ ਭੇਰੇ ਪੁਜ ਜਾਵਾਂਗਾ।
 ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਭੇਰਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਹੈ।
 ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਹੋਵੇਗੀ ਮਸਾਂ ਅੱਠਾਂ ਨੌਆਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ। ਉਦੋਂ ਪਿੰਡੀ ਪਲੇਗ
 ਪਈ ਸੀ ਸ਼ੈਦ। ਮਾਯਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਕਰ ਫੇਰਦਿਆਂ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਡਾ
 ਸਾਰਾ ਚੂਹਾ ਦਿਸਿਆ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹ
 ਕੇ ਭੇਰੇ ਛੱਡ ਆਏ। ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ ਸਾਂ ਭੇਰੇ ਉਦੋਂ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੀ
 ਵਡੀ ਭੈਣ ਜੀ ਜੋ ਹੁਣ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੁੜਮਾਈ ਹੋਈ,
 ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬੜੇ ਸੁਆਦਲੇ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਘਟ ਵਧ
 ਈ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਿੰਡੀ ਸਨ, ਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਪਈ ਸਖਤੀ
 ਵਿਖਾਵੇ ਉਹਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਕੋਮਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਨਿੱਘ ਤੇ
 ਸੁਆਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੇਰਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਗਲੀ ਗਲੀ ਤੇ
 ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਦੀਆਂ ਦੋੜਾਂ ਮਾਰ ਛੱਡਦੇ। ਖੁਬਰਾਨ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ
 ਆਪਣੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਮਹੱਲੇ ਸਨ, ਸਾਹਨੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਲਾ, ਅਨਦਾਂ ਦਾ,
 ਕੋਹਲੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮਹੱਲੇ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਬਣੇ! ਹਰ ਮਹੱਲੇ ਆਪਣਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ
 ਵੇਲੇ ਚਚੇਰੇ ਮਮੇਰੇ ਭਰਾ ਡੋਲੀ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਏਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੀਕ
 ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਕੁੜਮਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ
 ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਉਤੇ ਬੜਾ ਤਰਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਿਤਨਾ ਘਾਬਰਦੀ
 ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ ਵਿਚਾਰੀ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲ-ਮੁਕੱਲੀ ਬੈਠੀ। ਡੋਲੀ ਟੁਰਨ ਵੇਲੇ
 ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਰੋ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਰੋਣ
 ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਰੋ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ
 ਇਤਨਾ ਰੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਚੁੱਪ ਕਰਾਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ
 ਡੋਲੀ ਟੁਰੀ ਅਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਸੋਟ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ
 ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਚੁਕਣੇ ਵੀ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ।

ਮੇਰੇ ਤਾਈ ਜੀ ਮਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਥਣਾਂ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਮੂੰਹ-ਹਨੇਰੇ
 ਜੇਹਲਮ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
 ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਭੀਸ਼ਮ (ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਦਾ

ਪਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ) ਨਾਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਚਿੜੀ-ਚੋਗ, ਦੂਜਾ ਘੜੀ-ਭੰਨ, ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਔਖਾ ਪੈਂਡਾ ਦਰਿਆ ਤੀਕ ਦਾ, ਜੋ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਛਡ ਕੇ ਕਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਕਦੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁੜਦੀ ਵੇਰੀ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੇ। ਕੜਾਹ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਉਡੀਕ ਇਕ ਸੁਆਦਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਵੀ ਪੱਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਅਚੰਭਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦਾ, ਰਾਗੀ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? “ਬੋਰ” ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈਦਾ।

ਚਿੜੀ-ਚੋਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਇਥੇ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪੱਲਾ ਪਾਣਾ ਤੇ ਵੈਣ ਪਾਣਾ ਸਿਖਦੀਆਂ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਾਤੀਂ ਸਾਡੇ ਹੇਠਲੇ ਸੁਫੇ ਵਿਚ ਤਿੰਵਣ ਲੱਗਦਾ, ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਸਹਿਤ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਚਤੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੀਆਂ। ਇਕ ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ “ਚੋਰ ਚੋਰ” ਦਾ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਸਾਰਾ ਮਹੱਲਾ ਡਾਂਗਾਂ ਸੋਟੇ ਚੁਕ ਕੇ ਦੌੜ ਪਿਆ ਸੀ।

ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਨਾਮੀ ਇਕ ਡਾਕੂ ਦਾ ਬੜਾ ਡਰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਖੇ ਇਹ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਗੋਹ ਬੰਨ੍ਹ ਸੁੱਟਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੋਠੀਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਇਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਣਗਿਣਤ ਗੋਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਤੇਲੀ, ਡਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਚੁੜੇਲਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਝਟ ਡੋਡਿਆਂ ਤੇ ਬੰਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਛਡ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਅਸਲੀਲਤਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਫਿਰਤੂ ਸਿਨਮੇ ਆਉਂਦੇ, ਕਨਾਤਾਂ ਲਾ ਕੇ ਖੇਡ ਵਿਖਾਂਦੇ। ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Blue Films ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਫਿਲਮ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੇਜ਼ਰਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੀਰੋਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤਕ ਅਲਫ ਨੰਗੀ ਸੀ। ਬੁਲਾਰਾ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮਚਾਨ ਜਿਹੇ ਉਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਸੀ (ਫਿਲਮਾਂ ਉਦੋਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ), ਸਾਡੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੂੰ

ਚੁੱਪ ਕਰਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ — “ਸਾਹਿਬਾਨ, ਜਿਹ ਨੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
 ਇਸ ਨੇ ਜਾਦੂ ਕੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨ ਰਖੀ ਹੈ ।” (ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਨੌਕਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਘਰੋਂ ਫੁਟ ਗਿਆ ।
 ਸਿਨਮੇ ਦੀ ਕਨਾਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕ ਦਰਖਤ ਉਪਰ ਅੱਪ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ
 ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚਾੜ੍ਹ ਲਿਆ । ਪਰਦੇ ਉਤੇ ਜੋ ਸੀਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਭਿਆਨਕ ਹੱਦ
 ਤੀਕ ਲਚਰੇ ਤੇ ਨਾਪਾਕ ਸੀ । ਇਸਤਰੀ ਖੁਰਸ਼ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੈਵਾਨੀਅਤ
 ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਡੇਗ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਦਰਖਤ ਤੋਂ
 ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਵੀ ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਲਹਿਣ ਲਈ
 ਵੰਗਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਅਖੀਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਹਿਣਾ ਪਈ
 ਪਿਆ । ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਲਵੀ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ।
 ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਘਟਨੇ ਖੇਡ ਸਿਨੇਮਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡੀ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ
 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਛੋਟੇ
 ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰੋਹ ਕਮਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਕੰਮ
 ਸੀ । ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਆ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਸੀ । ਇਹਨੂੰ
 ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਜਹਾਲਤ, ਕੁਕਰਮ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾਂ ਦੇ ਖੇਡੇ ਵਿਚ ਡੇਗੀ ਰਖਣਾ
 ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਲਈ ਰਜ-ਰਜ ਕੇ
 ਲਾਭਵੰਦ ਸੀ । ਇਹ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ ।
 ਨਾਕਦੇ ਕਦੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਉਡ ਪੈਂਦੀਆਂ ਫਲਾਣੀ ਮਾਲਣ, ਫਲਾਣੀ ਧੋਬਣ,
 ਫਲਾਣੀ ਚੂਹੜੀ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਨਾਲ ਫਲਾਣੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ ।
 ਵਹੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਪੱਥਰ ਵੱਟੇ ਚੁਕੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕਢਣ ਅਤੇ ਸਬਕ
 ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਟੁਰ ਪੈਂਦੀਆਂ । ਹਰ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਗੱਲੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਕਈ
 ਸਹਿਮ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਭੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਛੱਡਦੀ ।
 ਹਨੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ, ਸਾਲ-ਹਾ-ਸਾਲ ਦੇ ਸੋਗ ਹੰਢਾ ਰਹੀਆਂ
 ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਮੈਲੇ ਕੁਚੀਲ ਦੁਪੱਟੇ, ਵੈਰ, ਵਿਰੋਧ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਨਿਆਂ,
 ਜੁਲਮ.....

ਜਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ
 ਕਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਇਕ ਵਾਰੀ ਗੰਜ-ਮੰਡੀ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ
 ਕਿਚਲੂ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਖੈਰੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਈ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ

ਸੀ ਉਥੇ। ਤਿਲ ਧਰਨ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਨੀ ਭੀੜ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਵੇਖੀ। ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਪਾਇਆ
ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪੁਲਸ ਨੇ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦਿਆਂ ਈ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ,
ਅਤੇ ਵਡਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਅਸੀਂ ਨਿਕੜੇ ਵੀ ਗਲੀਉਂ-ਗਲੀ ਆਪਣੇ
ਘਰੇ ਵਲ ਦੌੜ ਪਏ ਸਾਂ। ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਣ ਤੇ
ਨਾਹਰੇ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ :

"ਖੁਦਾਯਾ ਕੈਸੀ ਮੁਸੀਬਤੋਂ ਮੈਂ ਜਿਹ ਹਿੰਦ ਵਾਲੇ ਪੜੇ ਹੁਏ ਹੈਂ....."

"ਬੋਲੀ ਅੰਮਾਂ ਮਹੰਮਦ ਅਲੀ ਕੀ....."

"ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ਰਅਨ ਹਰਾਮ ਹੈ....."

ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉਤੇ ਅਕਸ ਪਾ ਗਈਆਂ :
ਕਣਕ ਦੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੋਡਦੇ ਸਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਬੂਟੇ ਪੁਟ ਕੇ ਤੁਤਣੀਆਂ ਬਣਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਸਿੱਟੇ ਪੁਟ ਕੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਰਾਹ-
ਲੰਘਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪੌਂਹਚਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜ ਸੁਟਦੇ ਸਾਂ, ਖੂਹਾਂ ਦੇ
ਪਾਣੀ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਜਰੀਆਂ ਪਟੀਆਂ ਮੂਲੀਆਂ ਤੇ ਗਾਜਰਾਂ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ
ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੇਰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਵਾਦ ਨਹੀਂ
ਮਾਣਿਆ।

ਲਾਗਲੀ ਸੀਟ ਉਤੇ ਇਕ ਬੁੱਢੜੀ ਸੁਆਣੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ
ਕੇ ਆ ਬੈਠੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਆ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇ। ਉਹੋ
ਪਹਿਰਾਵਾ, ਉਹੋ ਬੋਲੀ.....ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ.....ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੇ ਲੋਕ.....ਕੀ
ਦਸਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਕੀ ਦਸਾ ਹੋ ਗਈ।

ਬੱਸ ਭੁਲੇਵਾਲ ਦੇ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਜਾ ਰੁਕੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ
ਭੁਲੇਵਾਲ ਭੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਲ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਵਾਟ ਉਤੇ ਹੈ। ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ
ਅਸੀਂ ਗਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਾਂ :

"ਗੱਡੀ ਆਈ ਗੱਡੀ ਆਈ ਭੁਲੇਵਾਲ ਦੀ....."

ਬੁਢੜੇ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲਦੀ!"

ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਬੱਸ ਇਥੇ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਖਲੋਤੀ ਰਹੇਗੀ। ਕੁਲ
ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੇਰਾ ਵੇਖਣ ਲਈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ
ਵੀ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਇਥੇ ਜਾਇਆ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਗੈਰ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਅੱਡੇ ਦੇ ਮੁੰਤਜ਼ਿਮ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਡਾਹ ਕੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਚਾਲੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲਈ ਵਤਨ ਵੇਖਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਅਸਹਿ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜੋ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਕਲ੍ਹ ਆਖੀ ਸੀ, “ਪਰ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹੈ ਕੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਟੁਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, “ਕੀ ਕਰਾਂ ਜੀ; ਮਿੱਟੀ ਖਿੱਚ ਲਿਆਈ ਏ।”

ਉਹ ਅਵਾਕ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਤਲੂਨ ਕੋਟ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਹਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਕ ਸੁਣਨ ਦੀ ਉਮੈਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੈਦ! ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਹਨੇ ਬੱਸ ਟੌਰ ਦਿਤੀ।

ਭੇਰੇ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਯਾਦ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਤਨਾ ਸਰਸਬਜ਼ ਤੇ ਇਤਨਾ ਰਮਣੀਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਝੰਗ ਜਾਂ ਸਰਗੋਧਾ ਉਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਰੁੱਖੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ।

ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਭੇਰੇ ਆਓ ਤਾਂ ਸਾਹਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਬਣਿਆਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਬਲੌਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਆਖਦੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਡਰੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਈ ਮੁਲਕ ਹੋਵੇ।

ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਰ ਸੜਕ ਤੇ ਗਲੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਏਸ ਬਲੌਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਪਛਾਣ ਭੇਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਦੁਲੰਘੜੇ ਮਾਰਦਾ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਗੰਜ-ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਚੌਂਕ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਮੈਨੂੰ ਥਾਣੇ ਦਾ ਵਕਾ ਵੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਈ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭੇਰੇ ਦੇ ਬਥੇਰੇ ਸਾਹਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ, ਸਗੋਂ ਆਮਦ ਤੇ ਰੁਖਸਤ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਾਜ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਉਤੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਤਵਾਲੀ ਆਉਣ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਨਾ ਪਵੇ।

“ਵੇਖਿਆ,” ਮੈਂ ਨਾਲ ਆਏ ਸਾਥੀਆਂ ਸਿਕੰਦਰ, ਸ਼ਾਕਿਰ ਤੇ ਮੁਸਤਹਿਮੀਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਜੇ !”

ਉਹ ਵੀ ਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੇ । ਮੈਂ ਆਪ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤਨਾ ਈ ਮੇਰਾ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਦਿੱਲੀ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ! ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਬਣਨ ਦੇ ਰਉਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ । ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿਸੇ ਵਾਕਫ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਈਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ । ਗੰਜ ਵਿਚੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲੇ ਵਲ ਦੌੜ ਪਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੌੜਿਆ ਸਾਂ । ਪਰ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜ ਕੇ ਭੰਭਲਭੂਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ । ਹਰ ਪਾਸੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਢਹਿ ਕੇ ਢੇਰੀ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਹੁਲੀਆ ਸਾਰਾ ਬਦਲਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ।

ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਉਤੇ ਇਕ ਖੂਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਹਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ । ਮੋਕਲੇ ਜਿਹੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜਨਾਨੀਆਂ ਚਰਖੇ ਡਾਹ ਕੇ ਘੁੱਕਰ ਮਚਾਈ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ । ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਸੀ, ਲੱਕੜੀ ਉਪਰ ਬਿਹਤਰੀਨ ਚੋਬਕਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ । ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਖੂਹ ਤਾਂ ਲਭ ਪਿਆ, ਪਰ ਅਸ ਪਾਸ ਨਾ ਕੋਈ ਗਲੀ ਨਾ ਮਕਾਨ । ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਕੋਈ ਹਵਾਈ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਮਲਬੇ ਦੇ ਢੇਰ ਲਗ ਗਏ ਹਨ । ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਇਮਾਰਤ ਹੀ ਸਾਬਤ ਖੜੀ ਸੀ ।

ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਦਵਾਈ । ਪੁੱਛ ਪੁਛਾ ਕੇ ਚੌਧਰੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਘਰ ਲਭਿਆ । ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਉਡੀਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਏ । ਮੇਰੀ ਹੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ । ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਚੇਤੇ ਆ ਗਿਆ । ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਖੇਡੇ ਸਾਂ । ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗਲ ਨਾਲ ਆ ਲਗੇ ਤੇ ਜ਼ਾਰੋਂ ਕਤਾਰ ਰੋਣ ਲਗ ਪਏ । ਦਾਦੇ ਪੋਤਰੇ ਭਰਾ ਸਾਂ ਦੋਵੇਂ । ਇਕ ਖੂਨ, ਪਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ । ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਨ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ । ਸਾਡੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਛਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਖਾਈ ਸੀ — ਇਤਨੀ ਲੰਮੀ ਤੇ

ਚੌੜੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਖਾਈ ਤੋਂ ਗਾਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਕਲਪਿਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨਾ ਭੈਂਦਲਾ ਛਡਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਫੇਰ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ। ਘਰ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਟਿੱਬਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਏਸ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘਦੀ ਚਿੱਟਾ ਬੁਰਕਾ ਪਾਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ — ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ — ਮਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਚੱਲੀ ਗਈ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਆਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਠਾਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਅੰਦਰ ਆਇਆ, ਅਨੰਦ ਨਾਂ ਸੀ ਸ਼ੈਦ ਉਹਦਾ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਮੈਂ ਪਿਠ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿਤੀਆਂ।

ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਕੋਈ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਰੇ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਪਿਓ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲ ਮੱਲ ਜਿਹਾ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ। ਹਕੀਕਤਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਚਾਚਿਆਂ ਤਾਇਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਏਸ ਬੇਅਰਥ ਜਿਹੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਇਹੋ ਸਾਡਾ ਮਕਾਨ ਹੈ, ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੁਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਰੱਲ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਨਵੇਂ ਕਮਰੇ ਪਾ ਲਏ ਹਨ। ਮੂਹਰਲੇ ਟਿੱਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸ਼ਕ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਰੰਜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਸਗੋਂ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾਨਦਾਨੀ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵੀਰ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਇਲਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਘੜੀ ਮੜੀ ਵਕਤ ਦੀ ਤੰਗੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ, "ਅਪਨਾ ਮਕਾਨ ਭੀ ਤੂੰ ਚੁੰਡੀਏ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲ ਛਡਦਾ, "ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ", ਅਪਨੇ ਭਾਈ ਸੇ ਮਿਲ ਲੀਯਾ ਹੈ, ਅਬ ਮੁਝੇ ਮਕਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ!"

ਚੈਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅਨਵਰ, ਜਾ ਹੁੱਥਾਂ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਹੋਵੇ।" ਬੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਸੱਤਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬੁੱਢਾ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਆ ਕੇ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਬਲਚਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀਵਾਨ ਦੇਸਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪਰੈਕਟਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦੀ ਧੀ-ਵਿਆਹੀ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਵੰਡਾਰੇ ਦੇ ਦਿਨ ਤੀਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫੇਰਾ ਮਾਰਦੇ-ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੇਰੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਘਰ ਭੁਲ ਭੁਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਘੱਟ ਵਧ ਕਦੇ ਭੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਸਦਾ ਤਾਂ ਸੈਂਦ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਹਾਲਤ-ਈ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਕੁਰਸੀ ਉਪਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਪਰ ਬੁੱਢੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਵੇਹਿ ਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲੁਈ ਬੋਲਣਾ ਅੱਖਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ

ਅਖੀਰ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਹਲਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਠਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, "ਚਲੀਏ, ਜਬ ਤਕ ਚਾਏ ਤੱਯਾਰ ਹੋਤੀ ਹੈ, ਇਕ ਬਾਹਰ ਕਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਆਤੇ ਹੈ।"

ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫੇਰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਪਰੀ ਪਾਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਯੁਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਮੈਂ ਇਸ ਗਲੀ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ! ਉਹ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਲੰਮੀ, ਖੁਲੀ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ : ਇਹ ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ, ਭੀੜੀ ਤੇ ਕੋਝੀ ?

ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਿਰਿਉਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੀਕ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਹਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਈ। ਮੈਂ ਖਲੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਖੇਡਦਾ

ਹੁਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਏ । ਇਹਦੇ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ । ਇਥੇ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।”

ਪੌੜੀਆਂ ਕੋਲ ਗਰੀਬੜਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਚਾਦਰ ਵਲੋਂ ਟੀ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗ ਲਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜਾਈਏ ਅੰਦਰ, ਉਪਰ ਭੀ ਜਾਈਏ ।”

“ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਲੈਣੈ ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ ।

ਹੁਣ ਇਸ ਬਾਈਆਂ ਤੇਈਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਇੰਜ ਡਾਂਟਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਵੇ ।

“ਸਾਹਨੀ ਸਾਹਬ’ ਆਪ ਕੈਸੇ ਫਜ਼ੂਲ ਸੇ ਤਕੱਲਫ਼ਾਤ ਕਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹੈਂ । ਹਮ ਭੀ ਆਪ ਹੀ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਂ । ਜਬ ਕਭੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾਏ, ਅਪਨੇ ਛੋੜੇ ਹੂਏ ਘਰੋਂ ਕਾ ਕੋਨਾ ਕੋਨਾ ਛਾਨ ਮਾਰਤੇ ਹੈਂ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੀ ਕੋ ਕਿਤਨੀ ਭੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ । ਆਪ ਨੇ ਯਹਾਂ ਰਹਿਨਾ ਬੋੜੇ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੀ ਕਾ ਇਤਨਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹੈਂ ? ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਆਪ ਕੋ ਯਹਾਂ ਸੇ ਚਲੇ ਜਾਨਾ ਹੈ । ਔਰ ਫਿਰ ਆਪ ਕੋ ਖੁਦਾ ਜਾਨੇ ਕਭੀ ਇਧਰ ਆਨਾ ਨਸੀਬ ਭੀ ਹੋ ਯਾ ਨਾ ਹੋ ! ਜਿਹ ਸੁਸਤੀ ਛੋੜੀਏ, ਔਰ ਏਕ ਜਗਹਾ ਬੈਠ ਬੈਠ ਕੇ ਵਕਤ ਗੰਵਾਨੇ ਕੀ ਬਜਾਏ ਜਿਤਨਾ ਘੂਮ ਸਕਤੇ ਹੈਂ ਦੇਖੀਏ । ਬਰਾਏ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਜਾਈਏ ਉਪਰ ।”

ਕਿਤਨਾ ਸੁਆਦ ਮਿਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਪਰ ਦੋਬਾਰਾ ਪੈਰ ਰਖ ਕੇ । ਉਪਰ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਐਨ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਦੂਰ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸੁਫਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਪਿਆ । ਉਹਦੇ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਰਸੋਈ ਦਿਸ ਪਈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੀਕ ਉਠਿਆ, “ਔਹ, ਔਹ ਸਾਡਾ ਘਰ, ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਔਹ ਸਾਡੀ ਰਸੋਈ ”

ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੌਰੇ ਅੰਦਰ ਕਿਹੜਾ ਜੁਆਲਾ-ਮੁਖੀ ਫਟਿਆ, ਰੋਂਦਾ ਤੇ ਘਰਕਦਾ ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ-ਪੋਚੇ ਫਰਸ਼ ਉਪਰ ਢੇਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਲੋਕ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਏ । ਮੈਂ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ — “ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ । ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੋ ਰਿਹਾ । ਮੈਨੂੰ ਭੈਣ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਮਰ ਚੁਕੀ ਏ । ਰੱਬਾ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਮੌੜ ਦੇ, ਰੱਬਾ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਮੌੜ ਦੇ...”

ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਸ਼ਰਮ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ
ਰਿਹਾਂ ?

ਓਪਰੇ ਦੇਸ, ਓਪਰੀ ਥਾਂ, ਓਪਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ? ਪਰ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਕੋਈ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਜੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਛੁਰਾ
ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਬ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਤਾਂ ਯਕੀਨਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ
ਉਹਨੂੰ ਵੱਢ ਸੁੱਟਣਾ ਸੀ.....

ਓਹ ਇਹ ਜਿਹ ਓਥੀ । ਇਹ ਓਹ ਯਾਹ ਇਹ ਮਥਾਸ ਓਥੀ ਯਾਹ ਓਥਾਹ
ਓ ਓਥੀ

ਓਹ ! ਓਥੀ ਓਥਾਸੁਥੀ ਇਹ ਯਾਹਓਥੀ ਓਥਾਓ ਯਾਹ ਓਥਾਓ ,ਜਓ ਓਥਾਓ
ਓਥਾ ਓਥੀ ਓਥੀ ਓਥੀ ਜੋ । ਜਿਹ ਓਥਨ ਭੂਯਾ ਓਥੀ ਓਥਾਓ ਯਾਹ ਓਥਾਹ ਨੂੰ
ਜਿਹ ਓਥੀ ਜਓ ਨਨਥਿਯਾ ਓਥਾ ਓਥੀ ਯਾਹ ਓਥੀ ਓਥਾਹ ਓਥੀ ਓਥਾ ,ਓਥੀ
ਜਿਹ ਓਥੀ ਓਥੀ ਓਥੀ

੧੦

੦੦੦

ਬੱਲੇ ਲਹਿ ਕੇ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ
ਨੂੰ ਬੜਾ ਫਿਟਕਾਰਿਆ । ਕੀ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਓਪਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੋਣਾ
ਘਰਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਮੈਂ ? ਕੀ ਪਤਾ ਜਿਸ ਘਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰੋਇਆ ਸਾਂ
ਸਚ ਮੁੱਚ ਆਪਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ? ਕੀ ਪਤਾ ਭੁਲੇਖਾ ਈ ਲਗਿਆ
ਹੋਵੇ ? ਪਰ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਅਗੇਰੇ ਹੋ ਕੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸੂਹ ਕੱਢ ਲਈ
ਸੀ । ਬਾਹਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਮੈਂ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲੀ
ਥਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ
ਸੰਸਾਰ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ । ਉਹੋ ਹਨੇਰੀ ਘੁਪ ਡਿਓਢੀ ਜਿਥੇ ਸਾਡੀ ਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਂ ਦੀ ਸੀ ।
ਹੁਣ ਉਸ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪਿਆਰੀ ਜਿਹੀ ਚਿੱਟੀ ਵੱਡੀ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ।
ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਮਹਿਰਾਬਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਰਾਂਡਾ ਸੀ,
ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਨਿੱਕਾ ਭਰਾ ਭੀਸ਼ਮ ਖੱਡੀ ਲਾਣ ਦੀ ਖੇਡ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਭਾਵੇਂ
ਪੱਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਖੇਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੁਣਦੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ
ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਲੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ । ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਉਪਰ ਬਹਿ ਕੇ
ਪੈਰ ਹਿਲਾਂਦਾ ਅਤੇ ਰੱਸੀ ਖਿੱਚ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨਲੀ ਨੂੰ ਖੱਬਿਉਂ ਸੱਜੇ ਤੇ ਸੱਜਿਉਂ
ਖੱਬੇ ਚਲਾਂਦਾ ਸਾਂ । ਡਿਓਢੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਇਕ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਕੋਠੀ ਸੀ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਟਵਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ

ਤੋਂ ਕਿਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤਿਕਾਲਾ ਵੇਲੇ, ਇਕ ਕੁੱਪੀ ਦੀ ਨਾ-ਹੋਣ-ਵਰਗੀ ਲੋਅ ਵਿਚ, ਚਾਦਰ ਵਲੋਟ ਕੇ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਸੁਖ ਮਾਣਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜੇ ਉੱਟ ਪਟਾਂਗ ਗਿਪਾਸਟਕ ਸੁਣਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਤਹੱਮਲ ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਲੱਕੜੀਆਂ ਦੇ ਟਾਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਵੇਰੇ ਵਿਚ ਆਣ ਜਾਣ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਰਸਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਿੰਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਲੂਮ ਨਹੀਂ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ — ਬੰਦੂਕਾਂ, ਬੰਬ, ਮਸ਼ੀਨ ਗਨਾਂ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲੀ ਲਈ ਦੇ ਕੰਢਿਓਂ ਅਸੀਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਨੜੀਆਂ ਤੜਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖੁਰਚ ਖੁਰਚ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਗਨ ਲਈ ਨਾਲੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚਰਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਸਕਲ ਦੇ ਚੁੱਕਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਫਿਰਤੂ ਚੁੱਕਰ ਬਣਾਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਘੁਮਾਣ ਨਾਲ ਕਾਨੇ ਦੀ ਗਰੀ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਿਕੇ ਚੁੱਕਰ ਦੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟ ਕੇ ਵੇਡੇ ਚੁੱਕਰ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਗਿਰੀ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮਦ ਨਹੀਂ ਤੜਕੇ ਸਜੇ

ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲਾਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਜਮਾਨਾ ਸੀ। ਇਹ, ਅਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਹੱਤਿਆ-ਕਾਂਡ ਦਾ। ਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਘੰਗ ਘੰਗ ਮਸ਼ੀਨ ਗਨਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਵੀਰਾ ਇਕੋ ਮੰਜੇ ਤੇ ਜਾਗੋਮੀਟੇ ਦੀ ਨਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਮਾਤਾ ਚਿਉਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, "ਪੁਲਿਸ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਬੜ੍ਹ ਗਈ।" ਉਸ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨੰਗੀ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਓ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖੋ।" ਹਾਸ ਦੇ ਲਹੜੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਸਹਿਮ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਗਏ ਸਾਂ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਾਡੇ ਛਾਛੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਲਟਨ ਨੇ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ । ਇਕ ਦਾੜੀ ਵਾਲਾ ਗੋਰਾ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਗੱਭਰੂ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਸੈਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਡੇਰੀ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੁੱਧ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਲਓ ਬਾਬੂ ਜੀ, ਆਖਰੀ ਸਲਾਮ ।” ਉਹਨੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਸਲਵਾਰ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਖੱਦਰ ਦੀ ਹੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ।.....

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲ ਗੋਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਤਮਗੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਗੋਰੇ ਤੇ ਇਕ ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਬਗਲਗੀਰ ਹੋਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਜੱਫੀ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਦੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਤਮਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਟ ਦੇ ਕਾਲਰ ਨਾਲ ਟੁੰਗ ਲੈਂਦੇ ; ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਸੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਦੇ ਆਖਣ 'ਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਥੁਕ ਛਡਦੇ, ਖੁੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਬ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਦੇ, ਵੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਥਦੇ ।.....

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇਕ ਬਾਕੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਬੜ ਦੀ ਨਲੀ ਕੱਢਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਮਗਿਆਂ ਵਾਂਗਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਖਾਵੀਆਂ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਸਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਖੇਡ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਟਾਲ ਸਚ ਮੁੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿਉਂ ਇਹਦੇ ਮਾਲਕ ਬਖਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਸਾਨੂੰ ਦਾਦ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਸਨ । ਮੋਰਚੇ ਬੱਝ ਜਾਣ ਉਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮਾਰਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੱਟੇ ਈ ਸਾਂ, ਪਰ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਤਸੱਵਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਲਾਡ-ਭਰੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਅਕਸਰ ਇਹਨੂੰ ਠਾਰ ਛੱਡਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਬੱਚੇ

ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਕਵਾਟਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਪਿਛੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ੌਕ ਜਗਾਂਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਠੱਕਰ ਮਾਰਨਾ — ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਆਣੇ ਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ — ਉਹਦੇ ਸ਼ੌਕ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਪੂਰਬ ਸੁਖ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ।

ਮਕਾਨ ਦੀ ਇਸ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਇਕ ਸੁਫਾ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਸਾਡਾ ਪਰਵਾਰ ਕੇਵਲ ਓਦੋਂ ਵਰਤਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਡਾਕਾ-ਡੂਕਾ ਪੈਣ ਦੀ ਅਫਵਾਹ ਉਠਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਬਾਰੀ ਨਾ ਰੇਸ਼ਨਦਾਨ। ਫਰਸ਼ ਵੀ ਕੱਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੱਪ ਨੂਏਂ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਤਾਲਾ ਵੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਹਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਫੇਰ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤੇ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਮੈਂ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਕਲੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਭੁੱਲੀਆਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਚਹੂੰ ਪਾਸਿਉਂ ਜਿਵੇਂ ਉੱਛਲ ਉੱਛਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ — ਗੁਆਂਢੀ ਕੰਧਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਤੋਤਿਆਂ ਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਸੰਖ ਆਲ੍ਹਣੇ ਸਨ; ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਮੈਦਾਨ ਜਿਥੇ ਡੋਡੇ ਤੇ ਬੰਟੇ ਖੇਡਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ; ਉਹ ਵਿਹੜਾ ਜਿਥੇ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਮਾਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਧੋਂਦੀ ਤੇ 'ਮਣ ਮਣ'; ਮੈਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਘਰੋਂ ਸਿਹਾਣਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹਦਾ ਫਰਸ਼ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਢਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਸੁਫਾ ਤੇ ਇਹ ਕਮਰਾ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਹਾਲ-ਕਮਰਾ ਜਿਹਾ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਰਸੋਈ ਸਲਾਮਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅੰਗੀਠੀ ਉਪਰ ਭਾਂਡੇ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਹੀ ਭਾਂਡੇ ਉਵੇਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪਏ ਹੋਣ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਫੇਰ ਦਗੜ ਦਗੜ ਕਰਦਾ ਮੈਂ ਧੁਰ ਕੋਠੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਹੇਠੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਵਾਜ ਦਿਤੀ, "ਛੱਤ ਬੜੀ ਕੱਚੀ ਜੇ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਪੈਰ ਧਰਿਓ।"

ਸਚਮੁੱਚ ਕਿਤਨੀ ਗਈ-ਗੁਜ਼ਰੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਮਕਾਨ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਮ ਵਾਰ ਆ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਲਵੇ। ਪੈਰ ਧਰਦਿਆਂ ਛੱਤ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਲਿਫ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਇਹਤਿਆਜ਼ ਨਾਲ ਸਿਕੰਦਰ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਠੇ ਦੀ ਪ੍ਰਦੱਖਣਾ ਕੀਤੀ। ਬਨੇਰਿਆਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤਿ ਸੌੜਾ ਚਬੂਤਰਾ ਸੀ ਜੋ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁੱਡੀ ਗੁੱਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਇਕਾਂਤ-ਸੁਖ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮਾਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਘਰ ਦਾ ਇਹ ਕੋਨਾ ਕਦੇ ਕਦੇ ਬੰਬਈ ਬੈਠਿਆਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਝੁਲਾ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਉਫਕ ਉਤੇ ਖਿਉੜੇ ਦੀ ਮਨੋਰਮ ਪਰਬਤ-ਮਾਲਾ ਵੀ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕੀ ਵਿਸਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਜ ਫੇਰ ਇਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਰਹੱਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੂਰਤੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪੀ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਫਕ ਉਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਭਾਸਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਟੱਲ ਨੇਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਜ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ — ਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਭੇਰੇ — ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨਿਤ ਪਹਾੜ ਵੇਖਣ ਦੀਆਂ ਆਦੀ ਸਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਸਰਾ ਟੋਲਣ ਦੀ ਆਦਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਂ ਹੇਠ ਮੈਂ ਪੁੰਗਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਾੜ-ਰਹਿਤ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਬਤ-ਸਮ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਨਿਰਬਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਅਚਾਨਕ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵਾਕਈ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹੈਂ। ਇਤਨੀ ਬੜੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਹੋ ਕਰ ਭੀ ਆਪ ਕੋ

ਜਿਹ ਅਪਨਾ ਛੋਟਾ ਸਾ ਪੁਰਾਨਾ ਮਕਾਨ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗ ਰਹਾ ਹੈ ।
ਆਮ ਤੌਰ ਸੇ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰ ਅਪਨੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੁਲਾਨੇ
ਕੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ।”

ਮੈਨੂੰ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਵੱਜਾ । ਕੀ ਸਾਡਾ ਘਰ ਵਾਕਈ ਛੋਟਾ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੜਾ
ਸੀ ? ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ । ਸਚਮੁੱਚ
ਇਤਨਾ ਛੋਟਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਮਕਾਨ ਮੈਂ ਸ਼ੈਦ ਈ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ ।
ਸੈਣ-ਬਹਿਣ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਤਾਂ ਚੱਜ ਦਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ — ਉਹੋ ਜਿਸ
ਦਾ ਫਰਸ਼ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਗੁਜ਼ਰਾਨ
ਕਰਦੇ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ।

ਮੇਰੀ ਪਰਵਾਰਿਕ ਅਣਖ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ । ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ
ਕਿਤਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵਧ ਹੀ ਕਬੂਲਦਾ
ਹੈ । ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜਿਹ ਤੋਂ ਹਮਾਰਾ ਸੌ ਬਰਸ ਪੁਰਾਨਾ ਆਬਾਈ ਮਕਾਨ ਹੈ ।
ਹਮਾਰੀ ਮੁਸਤਕਿਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਮੇਂ ਹੂਆ ਕਰਤੀ ਥੀ ।
ਯਹਾਂ ਤੋਂ ਹਮ ਬਹੁਤ ਕਮ ਆਇਆ ਕਰਤੇ ਥੇ । ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਮੇਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ
ਸ਼ਹਿਰ ਕੇ ਬੜੇ ਰਈਸੋਂ ਮੇਂ ਗਿਨੇ ਜਾਤੇ ਥੇ ।”

ਮਕਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਮੈਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗ਼ਰੀਬ ਜਿਹੇ
ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਭੀੜ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ । ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਘਰ
ਸਲਾਮਤ ਸਨ ਉਹ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਸਨ । ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਇਹ
ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਜਾਂ ਰੋਹਤਕ ਵਲ ਦੇ ਜਾਪੇ । ਸਾਡੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ ਮਹੱਲੇ,
ਵਿਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੁਲੰਘੜੇ ਮਾਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ।
ਭਲਾ ਇਹ ਕੌਣ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਖਾਤਰਾਂ ਹੋ
ਰਹੀਆਂ ਸਨ ? ਮੈਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪਿਆਰ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਪਿਆਰਾ
ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੁਰਬਲ ਜਿਹਾ ਰੋਹ ਧੁਖਦਾ
ਦਿਸਿਆ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਚਾਰਗੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ
ਸੀ । ਇਕ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਕੁੱਛੜ ਤਿੰਨਾਂ ਚਹੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਾਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ,
ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਚੀਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿਆ ਦੁਖੜੇ ਰੋ ਰਹੇ ਹੋ
ਇਸ ਦੋ ਕੋੜੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਕੇ । ਜੋ ਕੁਛ ਹਮ ਪੀਛੇ ਛੱਡ ਕਰ ਆਏ ਹੈਂ, ਜੋ

ਹਮ ਪਰ ਗੁਜਰੀ ਹੈ ਔਰ ਗੁਜਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਕਾ ਭੀ ਕੁਛ ਦਰਦ ਹੈ ਕਿਸੀ ਕੋ ?”

ਉਸ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਝੱਟ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਕੇ ਪਿਛੇ ਹਟਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ; ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲ-ਮੁਕੱਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਖਿਲਾਫ਼-ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਸੀ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਈ ਹੋਣ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਨਾ ਰਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੱਥ ਅਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁਟ ਲਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲਿਆ ਸੀ :

“ਭਈਆ”, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਯਕੀਨ ਮਾਨੋ ਮੈਂ ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਦਿਲ ਦੁੱਖਾਨੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਦੁਖ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਤਾ ਹੂੰ। ਮੈਂ ਯਹਾਂ ਕੋਨ ਸਾ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਗਾ। ਅਗਰ ਅਨਜਾਨੇ ਮੇਂ ਮੁਝ ਸੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋ ਤੋ ਮੁਝੇ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੱਢਿਓਂ ਖਿਚ ਕੇ ਆਪ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਦਾ ਨੋਟ ਉਸ ਦੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰਿਆ। ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਗਏ।

ਰਾਹ ਟੁਰਦੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅਚਰਜ ਆਨੰਦ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਮਕਾਨ ਕੀ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹਰਦਮ ਜਾਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਈ ਹੈ ਨਾ। ਨਾ ਉਸ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਇਹਨੂੰ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾਣ ਦੀ ਤੋਫ਼ੀਕ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਦੀ। ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਨੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਖੁੰਹਦੇ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਲਗ ਪਗ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ। ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਧਰ ਓਧਰ ਗਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਲਤ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ

ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੂਕ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣੇਗਾ। ਇਤਨੀ ਵਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਖਰ ਦਿਹਾੜ ਵੇਲੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਕੀ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਇਹ ਵੀ ਪਿਆ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਖਰੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕੇ।

ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਬਸਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਅਸਾਂ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਭੂਆ ਦਾ ਘਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਲਲਚਾ ਪਿਆ।

ਉਹ ਪਾਸਾ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਗਲੀ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਉਹ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਮੈਂ ਸਿਹਾਣ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲਿਆ। ਏਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਢੰਗ ਤੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਟੁਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਜ ਤੋਂ ਅਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਨ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਸਿਆ ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਧਰ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਡਿਗਣ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਆ ਅਤਿ-ਪੁਰਾਣੇ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਛੱਜਿਆ ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚੋਬਦਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੁਣ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮਕਾਨ ਨਵੇਂ ਸਿਰੋਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਬਣਾਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਉਮੀਦ ਮੂਜਬ ਉਸਰਦੇ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਬ ਆਸਰੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਤਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਭੇਰੇ ਜਹੇ ਧੁਰ ਕਦੀਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਪ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਾਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਣ ਜੋਗਾ ਸੀ। ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ

ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੁਣ ਅਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਹਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ।

ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਹਲੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦਾ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾ ਘਰ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਮੈਂ ਨਾ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮਕਾਨ ਇਹੋ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ, “ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਸੋ। ਜੇ ਠੀਕ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿਆਂਗੇ।”

ਅਜੇ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਬੋਲ ਉਠਿਆ, “ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ।” ਭੇਰੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅੱਠਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਾਲ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹੋ ਫੇਰ ਕੂਕਿਆ ਸੀ।

ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਝਟ ਦਾ ਝਟ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, “ਆ ਜਾਓ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਤੁਸੀਂ ਮਕਾਨ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।”

ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਚ ਮੁਚ ਰੰਗੀਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ 'ਤੇ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉੱਕਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡੀਓਂ ਭੇਰੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭੂਆ ਦੇ ਘਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਛਿਆਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮੰਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਫੁਫੇਰ ਭੈਣ ਦੀ ਮੰਜੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਛੇ ਸਤ ਸਾਲ ਵਡੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਬੀਮਾਰ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਨੌਕਰ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦੇ ਗਲਾਸ ਲੈ ਆਉਂਦਾ, ਮੈਂ ਗਟਾਗਟ ਪੀ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡ ਕੇ ਬੜਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਏਨੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਇਹ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਘੂਰ ਕੇ ਫੇਰ ਉਹ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ

ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਡੋਲ੍ਹ ਛਡਦੀ। ਉਹ ਇਹੋ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਬਾਰੀ ਸੀ।

ਹੋਰ ਕਈ ਯਾਦਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ। ਭੂਆ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹੋ ਮੈਨੂੰ "ਬਲੀ" ਬੁਲਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਕਮਰਾ ਕਿਸ਼-ਮਿਸ਼, ਬਦਾਮ, ਮਿਸ਼ਰੀ, ਲਾਚੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ "ਚੰਗੇਰਾਂ" ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜੋ ਸੁਆਦ ਸੀ ਖਾਣ ਦਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਕੂਲੇ ਮੈਂ ਅਲੀਬਾਬਾ ਦੀ "ਖੁਲ੍ਹ ਸਮ ਸਮ" ਵਾਲੀ ਗ਼ਾਰ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਫ਼ੌਰਨ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦਾ ਇਹ ਜਗਮਗ ਕਰਦਾ ਕਮਰਾ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਧੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡੇਢ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਮੁੰਡਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਰੰਗੀਨ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੌਲਾ ਪਾਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ : "ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਸਰਕਾਰ ਪਰਚੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ।"

ਵਡੇਰੇ ਬੰਦ ਘਰ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਹੋਕਰ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਦੇ "ਤੋਸ਼ੀ ! ਪਰਚੀ ਦੇਣੀ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ ?" ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਚੀਕ ਪੈਂਦੀ, "ਨਹੀਂ", ਤੇ ਸਾਰੇ ਘਰ 'ਚ ਹਾਸਾ ਮਚ ਪੈਂਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੋਟੇ ਲੈਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਆਖਣ ਲਗੀ, "ਵੇ ਚਰੰਜੀਤ ਲਾਲ ਦਾ ਮਕਾਨ ਵੇਖ ਲਿਆ ਈ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ?"

ਝੱਟ ਮੇਰਾ ਫੇਰ ਰੋਣਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੁਢੜੀ ਸਾਡੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਈ ਕਿਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਨਸ਼ਤਰ ਚੋਭ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਗ਼ੈਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੀ ਹੁਣ ਕਾਫ਼ੀ ਭੀੜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਥੜੇ ਉਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਪਈ ਰੋਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ। ਮੇਰੇ ਫੁਫੜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਮਕਾਨ ਪਿਛੋਂ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਯਾਦ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਬਲੋਚਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦਾ ਮਕਾਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮੁਹਾਜਰ ਨੇ ਮਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੁਢੜੀ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਬੀਤੇ ਦੇ ਸੁਖ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਸਾਂ ਉਹਨੇ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਛੇੜ ਦਿਤੇ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਮਕਾਨ ਵੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਬੂਹਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਸੀ ਇਸੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਭਾਗ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦਿਆਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਮਕਾਨ ਮੇਰੇ ਫੁਫੜ ਜੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਲਿਖ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖਫ਼ਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਉਪਰ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਫ਼ਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਸਰਗੋਧੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਮਾਲਦਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਪਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੈਠਾ ਦਿਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਤਾਕੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਝਾਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ। ਏਸ ਤੋਂ ਵਡਾ ਸਰਾਪ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤ ਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਬਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ। ਕਿਸਮਤ ਏਸ ਤੋਂ ਵਡਾ ਸਰਾਪ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਪਰ ਚਾਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਏਥੇ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਆਪਣੀ ਧਰਤ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਜਾਇਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਛਾਣਿਆਂ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਹਮਸਾਇਆਂ ਤੋਂ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਨਣੋਂ ਵੀ ਸੰਗਦੇ ਹਨ। ਘਟੋ ਘਟ ਉਹਨਾਂ ਜਿਹਾ ਮੂਰਖ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਨਾ। ਚਲੋ ਇਹ ਵੀ ਗਨੀਮਤ ਹੈ।

ਸਰਗੋਧੇ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੀ ਇੰਜ ਭਾਸਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਇਤਨਾ

ਅਨੰਦਮਈ ਦਿਨ ਸੰਸਾਰ ਉਪਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ । ਤਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਤਾਰ ਭੇਜੀ । ਰਾਤੀਂ ਜਦੋਂ ਮੋਹਨ ਲਾਲ
ਸਾਹਨੀ ਜੀ ਦੇ ਪਹਵਾਰ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ
ਲੱਗੇ, “ਬਲਰਾਜ, ਅਜ ਤਾਂ ਬੜੀ ਪੱਕੀ ਭਿਰੋਚੀ ਬੋਲੀ ਪਿਆ ਬੋਲਨੈਂ ।
ਏਡੀ ਜਲਦੀ ਕੀਕਣ ਸਿਖ ਆਇਐਂ ?”

੧੭ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੨

ਸਵੇਰੇ ਸਤ ਵਜੇ ਸਰਗੋਧਿਓਂ ਲਾਲੇਮੂਸੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ
ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਕਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤਾ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਉਸੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ
ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗੱਡੀ
ਫੱਪ ਫੱਪ ਕਰਦੀ ਅੱਗੇ ਵਲ ਟੁਰੀ ਜਾਂਦੀ, ਭੇਰਾ ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਦੁਖ ਤਪੀ
ਹੋਈ ਸਲਾਖ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਕਲੇਜੇ ਅੰਦਰ ਧਸੀ ਜਾਂਦਾ । ਚਾਲੂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ
ਜਿਸ ਧਰਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਵੇਖ ਕੇ ਇਤਨਾ ਰੀਝਿਆ ਸਾਂ,
ਹੁਣ ਫੇਰ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ।

੧੧

੦੦੦

ਸਰਗੋਧਿਓ ਸਵੇਰੇ ਸਤ ਵਜੇ ਦੀ ਤੁਰੀ ਗੱਡੀ ਯਾਰੂਂ ਵਜੇ ਲਾਲਾਮੂਸੇ ਪੁੱਜੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਸੁਹਣੇ ਨਾਂ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ... ਤੇਜ਼ ਗਾਮ, ਤੇਜ਼ ਰੋਅ, ਸੁਬਕ ਗਾਮ, ਸੁਬਕ ਰੋਅ। ਇਕ ਤੇਜ਼ ਗੱਡੀ ਜਿਹੜੀ ਕਰਾਚੀਓਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡੀ ਅਪੜਨਾ ਸੀ, ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ “ਡਾਚੀ”। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਲੇਮੂਸੇ ਪੁੱਜਿਆ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਂਚ ਲਾਈਨ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ, ਵਰਨਾ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ “ਸੁਸਤ ਰੋਅ” ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡੀਓਂ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਦੀ ਦੌੜ ਕਾਰੇਨੁਮਾਯਾਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲਾਲੇਮੂਸੇ ਦੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸੀ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਪਿੰਡੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਮਿਆਨ ਉਹ ਨਖੇੜਵੀਂ ਲੀਕ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਦੂਜੇ; ਭੇਰੇ ਜਾਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ “ਲਾਲਿਆਂ” ਨੂੰ ਇਥੇ ਕਈ ਘੰਟੇ “ਮੁਸਣਾ” ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵਿਹਲਿਆਂ ਬਹਿ ਕੇ ਕੱਟਣੇ ਸਨ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਫਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪੰਦਰਵਾੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਮੌਸਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ

ਦਿਹਾੜ ਗਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਧਰਤ ਉਪਰ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਲਹਿ ਕੇ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਕੈਰਟ ਸੋਨਾ ਹੋਰ ਭਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਬੜਾ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ । ਸਮਿਤੀ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਵਕਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਮੋਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਲਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਸਟਰ ਕੁਝ ਸੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਘੱਟ ਮਾਰਦੇ । ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਕਤ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ । ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਕੁ ਵਜੇ ਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਆ ਪਿਆ ਕੇ ਟੋਰਦੀ ਅਤੇ ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਲਈ ਮੱਠੀ ਅੱਗੀਂ ਦੁੱਧ ਕੜਨਾ ਧਰ ਦੇਂਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਦਾਮ ਹੁੰਦੇ, ਛੁਹਾਰੇ, ਲਾਚੀਆਂ, ਖਸਖਾਸ ਤੇ ਖਬਰੇ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀ । ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਤਕ ਇਹ ਦੁੱਧ ਉੱਬਲ ਉੱਬਲ ਕੇ ਲਾਲ ਤੇ ਧੁੱਪ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁੱਪ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਦਾ ਮੈਂ ਪਲੈਟ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਟਹਿਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਸਟੇਸ਼ਨ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲਿਆ, ਸਿਵਾ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਗਾਹੇ ਗਾਹੇ ਬੁਲਾਰਾ ਨਿਹਾਇਤ ਸੁਸਤਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਾਉਡ-ਸਪੀਕਰ 'ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਲਾਉਡ-ਸਪੀਕਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਗ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਜੋ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਉਚੇਰੀ ਤਹਿਜੀਬ ਅਤੇ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਹੈ । ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਸਟੈਸਾਂ ਵੀ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਬਾਲਾਏ-ਤਾਕ ਰਖ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਅਤ ਦੇ ਖਬਤ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਵੇਖਿਆ ।

ਖਾਨਸਾਮਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਰੋਟੀ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਆਇਆ । ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਡ੍ਰੈਸਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਜਾਇ-ਨਿਮਾਜ਼ ਪਈ ਸੀ । ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਵੇਲੇ ਜੇਲਵੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਾਰੋਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ, ਜਾਇ-ਨਿਮਾਜ਼ ਵਿਛਾਂਦੇ ਤੇ ਨਿਮਾਜ਼

ਪੜ੍ਹਦੇ । ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤਕ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਚੁਟਕੀਆਂ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ ।

ਏਸ ਇਥਾਦਤ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਫਾਇਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ? ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਹੀ ਸਹੀ, ਛੋਟੇ ਤੇ ਵਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਸਵੱਛਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਸੁਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਬੇਸ਼-ਕੀਮਤ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਨ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੀਯਤ ਹੋਏ ਸਨ । ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਾਊਸ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ । ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਹਾਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਉੱਚੇ ਮਸਤੂਲ ਉਪਰ ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ ਲਗਵਾ ਛਡਿਆ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗਵਰਨਰ ਬਣਨ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ । ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸ਼ੌਕਤ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅਜੀਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ । ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਵਿਛੀਆਂ ਦਰੀਆਂ ਉਪਰ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਆਪ ਬੜੀ ਬੇਤਕੱਲਫ਼ੀ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਹੁਕਾ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਿਸ ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਏ ਉਸ ਦਾ ਕੋਚਵਾਨ ਵੀ ਝਟ ਦਰੀ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਦਮ ਲਾ ਕੇ ਚਲਦਾ ਬਣਿਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ; ਅਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਇਸਲਾਮੀ ਇਸ਼ਤਰਾਕੀਅਤ ਉਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਖ਼ਾਸਾ ਲੈਕਚਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਸ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਹੁਣ ਨਿਜ਼ਾਮ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਜਮਹੂਰੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਤਰਾਕੀ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇਗਾ । ਲੋਟੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਲੇ ਗਏ, ਸੂਦ ਖ਼ੋਰੇ ਖੱਤਰੀ ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਗਏ, ਹੁਣ ਭਲਾ ਕਿਹੜੀ ਰੁਕਾਵਟ ਰਹਿ ਗਈ ।

ਇਹ ਆਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਕ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ, ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਮਹਿਮਾਨ ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਮਕਸੂਦ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਤਨੇ ਹੀ ਦੂਰ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਹਾਂ। ਗ਼ਰੀਬ ਅਮੀਰ ਦੇ ਭੇਦ ਓਵੇਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।

ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ, ਪਾਰਸੀ, ਬੋਧ, ਜੈਨ, ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸੁਧਰੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜਲਦੀ ਰੇਲ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏ।

ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਆਂ, ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਕਲਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਭੰਡਣ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰ ਝਟ —

“ਸਰਵੇ ਭਵੰਭੂਤ ਸੁਖਿਨ: ਸਰਵੇ ਸੰਤੁ ਨਿਰਾਮਯ”

ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵੀਰ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ ਦੇ —

“ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ ਕੋਈ ਨ ਦਿਸੈ ਬਾਹਰਾ ਜੀਓ।”

ਪਰ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੁਕਾਂ ਦੁਹਰਾਣਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਉਹ ਜਿਦ੍ਹਾ ਅਮਲ ਸੱਚਾ।

ਕਲ੍ਹ ਰਾਤ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆਈ। ਮੁੰਡੇ ਖੁੰਡੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਨਮੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਨਮਾ ਵੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਸਾਹਣੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਉਤੇ ਮੈਂ ਸਰਗੋਧੇ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਾਂ। ਪਿਕਚਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, “ਔਰ ਚਰਾਗ਼ ਜਲਤਾ

ਰਹਾ।" ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਡਯੂਸਰ-ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦਸਤਾਨੀ ਤੇ ਫੇਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਵਲ-ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਅਫਸਰ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਕਲਾ-ਪੱਖ ਕਾਫ਼ੀ ਕੱਚਾ ਹੈ। (ਫਿਲਮ ਬਣਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਦਰੋਂ ਇਤਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ)। ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ-ਦਾਇਕ ਫਿਲਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਬਰ ਸਿਦਕ ਦਾ ਦਾਮਨ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਹੱਥੀ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਮਾਰਗ ਕੀ ਹੈ? ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚ ਬੋਲੋ, ਬਦ ਤੋਂ ਬਦ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸੱਜਣਤਾਈ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਓ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ-ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰ ਲਓਗੇ। ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਦੇਰ ਹੈ, ਅੰਧੇਰ ਨਹੀਂ। ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਲੀਨ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਲਿਆਓ। ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਭ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਸਾਦਾ ਖਾਣਾ, ਸਾਦਾ ਪਹਿਨਣਾ, ਸੱਚੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਇਹੋ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ।

ਪਰ, ਇਹੋ ਤਾਲੀਮ ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜਿਆ ਸੀ। ਸੱਚੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਇਸ ਫਿਲਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?

ਹਾਲ ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਸਾਂ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਬੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬੜੀ ਅਰੁਚੀ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਈ। ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਉਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਤਲਬ ਕਰਨ

ਲੱਗ ਪਏ । ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿਤਰ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ, ਅਖੇ ਮੈਂ ਡਿਪਲੋਮੇਸੀ ਵਰਤ ਰਿਹਾਂ, ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਸਚਿਆਈ ਵੀ ਸੀ । ਬਦੇਸ਼ੋਂ ਆਇਆ ਆਦਮੀ ਘਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਿਵੇਦਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫਿਲਮਾਂ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਫਿਲਮ ਜਿਹੜੀ ਜਨ-ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ ਕਾਬਿਲੇ ਇਹਤਰਾਮ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬੇਯਕੀਨੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਛਡੇ । ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਯਕੀਨ ਉਠ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬਾ ਦਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਸਰ ਇਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੋਪਦੇ ਹਨ ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਿਧਰਮਕ ਵਿਧਾਨ ਵਡਮੁੱਲਾ ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਬਿਹਤਰ ਗੱਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਦੌੜ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਖੇ । ਜੇ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਹੋ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਰੀਤ ਰਹੀ ਹੈ । ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਘਟ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਿਰ-ਫਿਰਿਆਂ ਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੜਾਣ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ । ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ । ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਚਰਿੱਤਰ-ਹੀਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਫਰੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਪਕਿਆਈ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਏਕਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹਕੂਮਤ । ਕੋਈ ਬੜਾ ਹੀ ਮੂਰਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝੇ । ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਵੀ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਹੜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ

ਨਾਂ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਸੁਖਾਲਾ ਜੀਵਨ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਪਜ-ਵਧਾਉ ਹੰਭਲੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਹਕੂਮਤ ਸਾਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਉਪਜ ਦੇ ਵਾਧਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਜੇ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਮੋਟਿਆਂ ਢਿੱਡਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੇ ਜਾਣ? ਇਸ ਜ਼ਖੀਰੇ ਦੀ ਵੰਡ ਜਮਹੂਰੀ ਤੇ ਇਸ਼ਤਰਾਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਹਕੂਮਤ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਬੜੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਲਈ ਬੜੇ ਆਦਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਠ ਪਈ। ਉਹੋ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਕਾਰਕ ਅਤੇ ਕਰਣਧਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਅਮਲ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥ ਰਾਹਾਂ ਟੋਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੋਚ-ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਅਗੇ ਕਦਮ ਪੁਟਦਾ ਹੈ, ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਛਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁੰਭਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਸੌ ਕਸੂਰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਗਿਰਤੀ ਆਵੇਗੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਮੰਗ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਦਾਰ ਲੋਕਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਸੂਲ ਅਪਣਾਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿਸਰ, ਅਲਜੀਰੀਆ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਜਹਾਲਤ, ਬੀਮਾਰੀ, ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਇਬਾਦਤ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਫੇਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ 'ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਦਾਅ-ਪੋਚ ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣੇ ਮਨਾ !
 ਕੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਜੇਕੀ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਹੈ ?
 ਕੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੰਡਾਰਾ ਬਜ਼ਾਤੇ-ਖੁਦ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਕੌਮੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ
 ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਜੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਉਠ ਖਲੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਗਰੰਟੀ ਹੈ ਕਿ
 ਨਹਿਰੂ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖ ਸਕੇਗੀ ?
 ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਚੀਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕਸ਼ੀਦਗੀ
 ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ । ਜੇ ਖੁਦਾ-ਨਾ-ਖਾਸਤਾ ਸਚ-ਮੁਚ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ ?
 ਕਿਤੇ ਫੇਰ ਤਾਂ ਨਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਢਹਿ ਕੇ ਢੇਰੀ
 ਹੋ ਜਾਏਗੀ ?... ..

ਮੇਰੇ ਸੁਆਦ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਧੁੱਪ ਉਪਰ ਝੱੜ ਜਿਹਾ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।
 ਭੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਾਬਸਤਾ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ
 ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਖਮਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਝੰਗ ਤੇ ਸਰਗੋਧਾ ਪਹਿਲੀ
 ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਐਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ
 ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ, ਸੁਖਦਾਈ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ, ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ
 ਨਾਲ ਝੂਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ । ਕਿਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ
 ਧਰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ । ਕਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖਾਂਗਾ.....
 ਸ਼ਾਹ ਚੰਨ ਚਿਰਾਗ ਦੀ ਗਲੀ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਜੰਮਿਆਂ । ਛਾਛੀ ਮਹੱਲਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ
 ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡ ਖੇਡ ਕੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ । ਮੇਰਾ ਡੀ. ਏ. ਵੀ.
 ਕਾਲਜ, ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਜਿਥੇ ਹਾਕੀ ਖੇਡਦੇ ਸਾਂ, ਤਪਾਬੱਨ, ਮਾਈ ਵੀਰੋ ਦੀ
 ਬੰਨ੍ਹ, ਚਿੱਟੀਆਂ ਹੱਟੀਆਂ, ਲੰਡਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਤਲਵਾੜਾਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਸਦਰ ਦਾ
 ਪੁਲ ...

ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਵਤਨ ਦੀ 'ਮੁਹਾਠ' 'ਤੇ ਆ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਡਰ
 ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ । ਸਾਰਾ ਚਾਅ ਕਿਤੇ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ।
 ਦੰਗੇ-ਫਸਾਦ ਦੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, 'ਅੱਲਾਹ-ਓ-ਅਕਬਰ'
 ਅਤੇ 'ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਅੱਖਾਂ
 ਅਗੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਮ ਤੇ ਪਥਰਾ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਏ ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿਆਰੇ ਸੱਜਣ ਨੇ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹਲਮ
 ਦੇ ਪੁਲ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਲੰਘੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਦਰਿਆ

ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਾਂ। ਵੰਡ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਪਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਜੀਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹਲਮੋਂ ਨੱਠ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਕੀ ਕੀ ਬੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਵਿਸਕੀ ਜਾਂ ਬੀਅਰ ਦਾ ਘੁਟ ਭਰ ਲਵੇ ਦੁਹਰਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜ਼ਿਚ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਬਦਨ ਦੇ ਰੰਗਟੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਾੜ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਰਵਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੀ। ਉਜੜੇ ਅਸੀਂ ਵੀ, ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਖਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਏ, ਪਰ ਲੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫੇਰ ਵੀ ਚੰਗੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਜੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਨਾਲ ਟੁਰਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਬਰਬਰਤਾ ਭਰੇ ਕਤਲੇ-ਆਮ ਵੇਖੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਕਦੇ ਏਸ ਪਾਸੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ?

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਪਰ ਵਤਨ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹੱਥੀਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁਪਿਆ ਸੁਟਵਾ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁਨੇਹਾ ਘਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਲਈ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਸਿਰ “ਡਾਚੀ” ਆ ਗਈ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਵੇ ਰੰਗ ਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਹੌਲ ਇਕਦਮ ਅਜਨਬੀ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਲੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਾਮਾਨ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਦੇ ਇਕ ਕੂਪੇ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਸਰਗੋਧਿਓਂ ਲਾਲੇਮੂਸੇ ਤਕ ਕੰਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ। ਪਰ ਹੁਣ ਨਾਲ ਇਕ ਹਮਸਫ਼ਰ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕਪਤਾਨ, ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜਿਹਲਮ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਵੇ ਮੈਂ ਖੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾਸੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਰੁਪਈਏ ਨੂੰ ਮਸਲੀ ਜਾਵਾਂ। ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਿੜੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਭਰਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਗੋਰਾ ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਕੱਦਾਵਰ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਬਾਤ ਛੇੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਲਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੁੰਗੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਤਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਸੁਟਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਾਰੀ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਏ ?

ਅੱਧਾ ਦਰਿਆ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਬੜਾ ਛੁਪਾ ਛੁਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਰੁਪਈਆ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਲਾਰ ਕੇ ਸੁਟ ਹੀ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਤਾੜ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਜਿਜ਼ਾਨਾ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਆਖਿਆ....."

ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਜੰਮ ਜੰਮ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।"

ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬੜੇ ਕਰੀਬ ਆ ਗਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਨਿੱਖੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਸਾਂ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਈ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਤਪਦੀ ਧਰਤ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਦਾ ਛਿੱਟਾ ਪੈ ਜਾਏ। ਬਹੁਤਾ ਸਫ਼ਰ ਅਸਾਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਚਾਹੀਦਾ ਵੀ ਕੀ ਸੀ ? ਆਪਣੀ ਪੌਠੇਹਾਰ ਦੀ ਧਰਤ ਲਈ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤਰਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਸਚਮੁੱਚ ਢੰਨਾਂ ਢੱਕੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਸਕੂਲੇ ਜੁਗਰਾਫੀਏ ਵਾਲਾ ਮਾਸਟਰ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ

ਸਤਹਿ-ਮੁਰਤਫਾ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਕਿਤਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਹਤਿ-
ਮੁਰਤਫਾ । ਪਰ ਕਿਤਨਾ ਪਿਆਰਾ ਸੀ । ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲਿਆ ।
ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਨੂੰ ਜੂ ਲਗਦਾ ਸੀ ।

‘ਤਰੱਕੀ’ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੋੜ ਲੰਘਿਆ । ਫੇਰ ਸੁਹਾਵਾ, ਮਿੱਸਾ, ਕੇਸਵਾਲ ।
ਗੁਜਰਖਾਨ ਪੁਜ ਕੇ ਚਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪੀਂਦੇ ਸਾਂ, ਨਾਲ ਠੰਢੇ ਠੰਢੇ ਉਬਲੇ ਹੋਏ
‘ਆਂਟੜੇ’ ਖਾਂਦੇ ਸਾਂ । ਪਰ ਐਤਕੀ ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ ਹੀ ਨਹੀਂ.....ਖਸਮਾਂ ਖਾਣੀ ।
ਅਗੇ ਤਾਂ ਫਰੰਟੀਅਰ ਮੇਲ ਵੀ ਠਹਿਰਦੀ ਸੀ ।...ਮੰਦਰਾਂ, ਮਾਣਕਿਆਲਾ,
ਸਿਹਾਲਾ ਹੁਣੇ ਨਾਲਾ ਕੁਰੰਗ ਆਵਗਾ...ਉਹ ਕਿਤਨੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਪਿਛੋਂ
ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਤਨੀ ਛੇਤੀ ਲੰਘ ਗਿਆ । ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਹੋਇਆ । ਕਿਤਨੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜ਼ਰਾ ਹੌਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾ
ਸਕਦਾ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ?.....ਆ ਖਲੋਤੀ ਚੱਕਲਾਲੇ ਗੱਡੀ । ਔਹ ਪਈ ਦੂਰ ਦਿਸਦੀ
ਏ ਪਿੰਡੀ । ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਾਰਾ ?... ਔਹ ਆਇਆ
ਮਰੂੜ ਦਾ ਪੁਲ, ਝੱਟ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਮਰੀ ਰੋਡ ਲੰਘ ਗਈ । ਇਹ ਪੁਲ ਮੈਨੂੰ
ਉਦੋਂ ਦਾ ਯਾਦ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁਕ ਕੇ ਗੱਡੀ ਦੀ ਬਾਰੀ ਕੋਲ
ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿਵੇਂ ਗੱਡੀ ਇਕਦਮ ਹੇਠਾਂ
ਸੜਕ ‘ਤੇ ਉਤਰ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਝਟਕਾ ਖਾਧੇ ਫੇਰ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਈ ਸੀ ।...
ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੇਲ-ਸਫ਼ਰ ਯਾਦ ਆਇਆ । ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਗੱਡੀ
ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਂ । ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਡੱਬਾ ਸੀ, ਲੰਮੀ ਜਿਹੀ ਸੁਰੰਗ ਵਾਂਗ । ਬੜੇ ਲੋਕ ਸਨ ।
ਅਚਾਨਕ ਡੱਬੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਝੌਲ ਖਾਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਸਾਰੀ
ਰਾਤ ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿਤੇ ਗੱਡੀ ਡਿਗ ਨਾ ਪਏ । ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਡਿੱਗੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਗੱਡੀ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ
ਘਸੂਟਣੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅਗੇ ਸਰਕਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ । ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਪਤਾ ਥਲੇ ਪਹੀਏ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।.....ਔਹ ਆਇਆ ਸਦਰ ਦਾ ਪੁਲ ।.....
ਅਠਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ । ਇਸ ਪੁਲ ਉਤੇ ਵਿਹਲਾ ਖੜਾ ਹੋਠਾਂ ਸ਼ੰਟ
ਕਰਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ । ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ,
ਸਕੂਲੇ ਛੁੱਟੀ ਸੀ । ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਠ ਪਈ ।
ਜੀਵਨ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਾਂਗ ਹਨ । ਤਿੱਥ, ਵਾਰ, ਮਹੀਨੇ ਸਾਲ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ
ਵਾਂਗ ਹਨ । ਮੈਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਇਸ ਬਿੰਦ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਨਾਪਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਮੂਰਖ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਣ
ਨੂੰ, ਖੋਰੇ ਕਿਉਂ, ਮੈਂ ਅਜ ਤਕ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ
ਇਹਨੂੰ ਭੁਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ
ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਸਦਰ ਵਾਲੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮੈਂ
ਖਿੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਚੇਤੇ ਆਂਦੀ ਹੈ.....

When as a babe I slept and wept
Time crept.

When as a boy I laughed and talked
Time walked.

When I became a full-grown man
Time ran.

And older as I daily grew
Time flew.

Soon I shall find in travelling on
Time gone.

ਉਦੋਂ ਜੀਵਨ ਗੱਡੀ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਜਾਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਝਿਆ
ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਪਰ-ਤੇਜ਼-ਗਾਮ' ਹੈ।

ਗੱਡੀ ਇਸ ਪੁਲ ਹੇਠੋਂ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਵੱਲ ਖਾਂਦੀ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ
ਨੰਬਰ ਇਕ ਨਾਲ ਅੰਗ ਜੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਗਈ। ਬੜੇ ਬੜੇ
ਦੂਰ ਦੇ ਸਫਰ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਪਿੰਡੀ ਵਾਪਸ। ਉਸ ਘੜੀ ਦਾ
ਖਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਟਾਂਗਾ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਜਾ ਖਲੋਵੇਗਾ, ਹਰ ਵਾਰੀ ਦਿਲ
ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਥੱਲਾ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਫਤਰ
ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਾਂਗਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਹੋ ਕੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖਿੜਦੇ, ਕੁਰਸੀ
ਤੋਂ ਉਠ ਪੈਣਗੇ..... "ਓਏ ਬਲਰਾਜ ਤੂੰ ਆ ਗਿਐਂ?"

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਆਪ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ ਮਾਰਨਗੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਟਾਂਗੇ
ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜੇਬਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ
ਘਰ ਨੂੰ ਪਰਤਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ.....

ਹੁਣ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਉਡੀਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਘਰ
ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ :

“ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਓ ! ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ
ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦੇ।”

੧੨

੦੦੦

ਮੈਂ ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਇਤਲਾਹ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਪਿੰਡੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪ੍ਰੀਚਿਤ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਲੈਣ ਆਉਣ।

ਇਹ ਸੱਜਣ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਏ ਜ਼ਰੂਰ, ਪਰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਗ਼ਨੀਮਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣੂੰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੌਖਾ ਹਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਡਿਓੜੀ ਵਿਚਾਲੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਲਈ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸਲਾਮੀਦਾਰ ਲਾਂਘਾ ਪਿੰਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਤਾਲਬ-ਇਲਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸੈਕੰਡ ਕਲਾਸ ਦਾ ਟਿਕਟ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰੀਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਤੇੜਾਂ ਉਪਰ ਮੈਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪੈਰ ਧਰੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਬ ਨਾ ਲਗੇ। ਬਾਹਰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਰਖਵਾਇਆ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਰਸਮੀ ਜਿਹੇ ਖਲੂਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਆਪ ਫਲੈਸਮੈਨ ਹੋਟਲ ਮੇਂ ਠਹਿਰਨਾ ਪਸੰਦ ਫਰਮਾਏਂਗੇ। ਮੈਂ ਨੇ ਦੋਪਹਿਰ ਕੋ ਫੌਨ ਪਰ ਉਨ ਸੇ

ਬਾਤ ਕੀ ਥੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਥਾ। ਲੇਕਨ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਮੇਂ ਅਬ ਫਿਰ ਚਲ ਕਰ ਪੂਛ ਲੇਤੇ ਹੈਂ।”

ਮੈਂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮੇਰਾ ਉਥੇ ਠਹਿਰਨ 'ਤੇ ਉਕਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਮੇਰੇ ਵੇਲੇ, ਜਦੋਂ ਸਦਰ ਕੇਵਲ ਹਵਾ-ਖੋਰੀ ਲਈ ਜਾਈਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਹਿਮ-ਪਾਊ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੀਜੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਤ ਦਿਨ ਮੈਂ ਗਲੀਆਂ, ਮਹੱਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦਾ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਅਪੂਰਬ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਚਰ ਤੀਕ ਹੋ ਸਕੇ ਮੈਂ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਠੰਡੇ ਠੰਡੇ ਸਲੂਕ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਖਲੂ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ।

ਅਚਾਨਕ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਪਿਛੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਤੁਸੀਂ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?”

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿਸੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣੈਂ। ਰੋਜ਼ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਛਾਪਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ; ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਫਿਲਮ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਿਕਲੀ। “ਹਾਂ ਭਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਆਂ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਆਂ ਜੇ ਨਾਂ। ਮੁਾਂ ਨਹੀਂ ਸਿਹਾਤਾ ਨੇ?”

ਮੇਰੇ ਬਦਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, “ਕਿਹੜਾ ਖੁਰਸ਼ੀਦ? ਕਿਧਰੇ ਤੂੰ ਗ਼ਨੀ ਦਾ ਭਿਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਏ?”

“ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕੌਣ ਆਂ। ਖੁਦਾ ਦੀ ਕਸਮੇਂ, ਡਾਹਡਾ ਪਕੜਿਆ ਨੇ,” ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਸਿਆ।

“ਫਲੈਸਮੈਨ ਹੋਟਲ ਚਲੀਏ,” ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਤੋਂ ਆਗਾਹ ਕੀਤਾ।

ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨੇ ਗੱਡੀ ਟੋਰ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ,

“ਚਲੋ ਨਾ ਘਰ ਲੈ ਜੁਲਾਂ ਨੇ । ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਸੋ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਸੀ ।”

“ਤੂੰ ਗ਼ਮ ਨਾ ਕਰ । ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਛਾਛੀ ਮਹੱਲੇ ਆਸਾਂ ਨਾ, ਵੇਰ ਗੱਲ ਕਰਸਾਂ । ਅਜੇ ਇਥੇ ਈ ਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਹਾੜੇ ।”

“ਕਸਮੇਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਚ ਪਿਆ ਆਖਨਾਂ ਨੇ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਆਂ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਤੁਸਾਂ ਕੀ ਹੋਟਲ ਛੋੜ ਆਇਆਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁਾਂ ਲੰਮਿਆਂ ਪਾ ਛੋੜਸੀ ਨੇ ।”

“ਮੈਂ ਜੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹਾਂ.....”

ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਫਲੈਸ਼ਮੈਨ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਾਊਂਟਰ ਪਿਛੇ ਖੜੇ ਕਲਰਕ ਨੇ ਫੇਰ ਨੁਠ ਵਿਖਾ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਖੁੱਭਣ ਲਗ ਪਈ । ਇਸ ਖਤਰੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਖੂਬ ਵਾਕਫ਼ ਸਾਂ ਪੇਸ਼ਤਰ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਾਂਹ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਏ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਧੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ ।

ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਹੋਟਲ ਸੀ ਮੈਟਰੋਪੋਲ । ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਾਇਕ ਚੰਗਾ ਕਮਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਮੇਰੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਫੇਰ ਆਉਣ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਆਫ਼ਸ ਲੈ ਚੱਲਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾ ਕੇ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਗਏ । ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਦ ਨਾ ਹੀ ਆਉਣ । ਪਰ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ । ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਵੀ ਕੀ ਸੀ ?

ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੇ ਵਸੀਹ ਹਾਤੇ ਵਿਚ, ਚੀੜਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ, ਠੰਡੀ ਠੰਡੀ ਘਾਹ ਉਪਰ, ਬੜਾ ਚਿਰ ਟਹਿਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਸਰ ਸਰ ਕਰਦੀ ਵੱ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਐਬਟਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੋਹਮਰੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਆਖਿਆ — “ਹਾਏ ਨੀ ਪਿੰਡੀਏ ! ਇਤਨੀ ਸੁਹਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀਓਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਭੁਲਾਣਾ ਸ਼ੈਦ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ।”

ਰਾਤੀਂ ਭੈੜੇ ਭੈੜੇ ਸੁਪਨੇ ਆਂਦੇ ਰਹੇ । ਇਕ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਈ ਭਿਆਨਕ ਸੀ । ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਛਾਛੀ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਜਾ

ਠਹਿਰਿਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਰਮ-ਮਿੱਤਰ ਬੋਸਤਾਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਮਹਾਜਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ, ਜੋ ਇਕ ਜ਼ਮੀਨ-ਦੋਜ ਗੁਦਾਮ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ ਮੁੜ ਉਸੇ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਰਖਵਾ ਦਿਤਾ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰ-ਉਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੋਂ ਸਜਾਇਆ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾਈ। ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਾਲ ਵਿਚ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਇਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਗੋਰਾ ਰੂੰ ਤੇ ਅਤ-ਕੂਲਾ ਪਿੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਪੇੜ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਸੰਗਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਜੋ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਟਦੇ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਾਅਵਤ ਖੁਆਈ ਉਸ ਨੇ, ਪਰ ਅੰਤ ਭਰੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਫੁਰਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ "ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ" ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਘੋਪ ਦਿਤਾ। ਬੋਸਤਾਨ, ਬਖਸ਼ਾ, ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤਨੇ ਦੋਸਤ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ।.....

ਇਸ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੇ ਸੁਪਨੇ ਕਾਰਨ ਦਿਲ ਨੂੰ ਆਜ਼ੁਰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿ ਇਕ ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਯਾਦ ਇਤਨੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਅਚਾਨਕ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ। ਕੱਚੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਇਕੋ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਇਕੱਠੇ ਖੇਡਦੇ; ਕਦੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ। ਉਸ ਸੁਹਲ ਤੇ ਮਲੂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੁਰਾ ਮਾਰਨਾ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਏਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨਹੋਣੀ ਅਤੇ ਨਾਕਾਬਿਲੇ ਮੁਆਫੀ ਗੱਲ ਸੀ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ। ਪਿਛਲੇ ਵੀਹਾਂ ਪੰਝੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਆਇਆ। ਐਫ. ਏ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ? ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ? ਮੈਂ ਬੜਾ ਖਿਝਿਆ, ਜਦੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਚੇਤੇ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੀ ਐਤਕੀਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਾਂਗਾ? ਕਿਤਨੀ ਸੁਹਣੀ ਪੱਗ ਬੰਨਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ — ਬਿਲਕੁਲ ਪੰਡਤਾਂ ਵਾਲੀ। ਕਿਵੇਂ ਢੂੰਡਾਂਗਾ ਉਹਨੂੰ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ?

ਨੀਂਦਰ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਬਾਰੀ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਮਰਾ ਕੋਹਮਰੀ ਦੀ ਇਕ ਕੋਠੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਠੰਡ ਵੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਖਾਸੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੱਚਮੁਚ ਕਿਸੇ ਹਿੱਲ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਅਜ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਪਈਆਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਲਾਲੀਆਂ ਨੇ ਚਿਚਲਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਜਾਲਾ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੌਰ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ। ਕਲ੍ਹ ਤੀਕਰ ਉਤੇ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਕੰਬਲ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਅਜ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਧੁੱਸਾ ਵੀ ਜੋੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਖਾਸ ਪਿੰਡੀ ਲਈ ਇਨਾਇਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਕ ਖੇਸ ਵੀ। ਰਜ਼ਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ।

ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ ਪਿੰਡੀ ਕੁਹਰੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਸਾਲ ਬਰਫ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦਾ। ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਉਹ ਮੌਸਮ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦਾ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਗਾ ਦੇਂਦੇ। ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਬਰਫ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਜ਼ਾਈ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਫੇਰ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ।

ਬਿਸਤਰੇ ਦਾ ਨਿੱਘ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੈਂ, ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜਿਆ ਤੇ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਲੁਤਫ ਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਮਾਲ ਰੋਡ ਦੀ ਸੈਰ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਵਕਤਾਂ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਈ। ਅਜੇ ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਆਫਸ ਤੇ ਪੁਲਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਇੰਦਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਾਇਆ। ਖੌਰੇ ਮੇਰਾ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਵਾਜਬ ਸੀ ਜਾਂ

ਨਾ-ਵਾਜਬ ? ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵੇਖਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਨਿਵਾਰਯ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਲਕਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਤੀਕਰ ਗਿਆ। ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਗੇ ਜਾਵਾਂ। ਟੋਪੀ ਪਾਰਕ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਆਵਾਂ, ਪਰ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਵੇਖਿਆ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਲਾਲ ਕੁੜਤੀ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਸੜਕਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੌੜ ਉਤੇ ਇਕ ਦਿੱਲੀ ਯੂ. ਪੀ. ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਫਕੀਰ ਬੇ-ਪਨਾਹ ਰਸੀਲੀ ਤੇ ਚੁਸਤ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ-ਓ-ਨਬੀ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾ ਕੇ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਭਾਵਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਖੀਸੇ ਝਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹੋਟਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਹਾਲੀ ਅੱਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਜੇ। ਹਾਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਰਾਜ ਮਜ਼ੂਰ ਮੁਰੰਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਾਂ ਦ ਸੰਦ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਖੇਡ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਨਾਂ ਪੁੱਛੇ। ਤੇਸੀ, ਕਾਂਡੀ। ਮਿਸਤਰੀ ਅਦਬ ਨਾਲ ਖਲੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ “ਸਾਹਬ,” “ਸਾਹਬ” ਬੁਲਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, “ਇਹਨਾਂ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਅਜੀਬ ਚੁਹਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਭਲਾ ਇਹਨਾਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਇਹਨੇ ਕੀ ਲੈਣੈ ?” ਬੜਾ ਦਿਲ ਦੁਖਿਆ। ਉਸ ਮਿਸਤਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਰਗਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਵਕੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ। “ਸਾਹਬ ਸਾਹਬ” ਕਹਿ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਉਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਚਾਰ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਛਾਛੀ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲਾ ਘਰ ਬਣਿਆ। ਮਿਸਤਰੀ ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ “ਚਾਚਾ ਜੀ” ਸੱਦਦੇ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਈ ਸੀ, ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਚਾਚੇ ਦੀ ਡਢ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਰਾਹ ਮਲ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਚੱਕ ਵੱਢ ਮਾਰਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਕੁੱਟ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਅਜ ਤੀਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ

ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਖਾਹਮਖਾਹ ਉਹਨੂੰ ਚੱਕ ਵੱਢਿਆ ? ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ । ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਗਜ਼ਨਫਰਅਲੀ,
ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਮਹੱਲਾ ਗਜ਼ਨ ਫਰੱਲੀ ਬੁਲਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਹਾਣ ਦਾ ਸੀ । ਉਹ
ਕਿਥੇ ਹੋਣੈ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ?

ਕਮਰੇ ਵਲ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਚੇਤੇ
ਆਈਆਂ :

“ਹੁਕਮ ਪਾਕ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਮੰਨ ਲਈਏ,
ਵਾਰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਕਦੀਰ ਜਿਥੇ ।
ਓਥੇ ਦਾਨਸ਼ਮੰਦ ਹੈਰਾਨ ਹੋਂਦੇ,
ਪੇਸ਼ ਜਾਏ ਨਹੀਂ ਤਦਬੀਰ ਜਿਥੇ ।
ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆਂ ਨਬੀਆਂ ਔਲੀਆਂ ਨੇ,
ਤਾਬਾ ਹੋਏ ਨੇ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਜਿਥੇ ।
ਘਰ ਇਹੋ ਹੈ ਮਿਹਰ ਦਾ ਜੋਗੀਆ ਵੇ,
ਸੈਦੇ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਂਦੜੀ ਹੀਰ ਜਿਥੇ ।
ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਅਜ ਤੂੰ ਕੱਢਣੀ ਏਂ,
ਨੱਕ ਨਾਲ ਹਦੀਸ ਲਕੀਰ ਜਿਥੇ ।
ਗਾਫ਼ਲ ਕੂੜ ਮਕਾਮ ਤੇ ਰੁਝ ਰਿਹੋਂ,
ਇਕ ਦਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਖਲੀਰ ਜਿਥੇ ।

ਠੀਕ ਨੌਂ ਵਜੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਡਾਈਨਿੰਗ
ਰੂਮ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸਾਂ । ਉਸ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਡੂੰਘੇ ਅਦਬ ਨਾਲ
ਨਮਸਤੇ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, “ਸੁਣਾ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ! ਕੇ ਹਾਲ
ਚਾਲ ਏ ?”

“ਵੱਲ ਆਂ ਜੀ ।”

ਉਹ ਬੜੇ ਹੁਸੀਨ ਜਿਹੇ ਤਜ਼ਬਜ਼ਬ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਕ
ਪਾਸੇ ਉਹ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ, ਨਾਲੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਛੋਟਾ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ
ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਮਹੱਲੇਦਾਰ, ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਦੋਸਤ । ਸਾਫ ਦਿਸ ਰਿਹਾ

ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਦਬ ਆਦਾਬ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਨਿਭਣਾ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਸਾਹਬ ਨਹੀਂ ਆਏ ਹਾਲਾਂ। ਉਡੀਕ ਲਈਏ ਜ਼ਰਾ ?”

“ਹਾਂ, ਉਡੀਕੋ ਨੇ ਨਾ।”

“ਤੂੰ ਇਹ ਮੀਟਰ ਤੱਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਠੀਕ। ਇਹਨੂੰ ਤੱਲੇ ਕਰ ਲੈ।”

“ਹੋਨਾ ਨਹੀਂ ਨਾ ਜੀ। ਕੁਝ ਖਰਾਬੀ-ਸ।”

“ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਆਂ ?”

“ਕਰੋਸ ਨਾ। ਜੋ ਹੋ ਵੰਜੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਹੀ ਮਾਦਰ.....” ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬਾਨਟ ਕੋਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਗਾਲ੍ਹ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਉਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਆਖਿਆ “ਚਲ, ਚਾਹ ਪੀਵੀਏ।”

ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਆਫਿਸ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਪਏ। ਤਕੱਲਫ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟੁਟ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਰਸਤਾ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਸਜਣ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

“ਮਾਂ ਤਾਂ ਰਾਤੀ ਪਿਆ ਸਹੀ ਹੋਨਾ ਹਿਆ; ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਖਨੀ ਏ ਤੇ ਤੇ ਦਿਲ ਪਿਆ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਝੱਖਾਂ ਮਾਰਨਾਸ। ਟੋਪੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਹਈ ਨੇ ਸਾਹਬ ਬਹਾਦਰੇ ਨੀਂ ? ਕਿੰਜ ਕੰਨਾਂ ਉਤੇ ਛਿਕੀ ਹੋਈ ਹਈਸ, ਥਲੂੰ ਅਧਾ ਮੂੰਹ ਦਿਸਨਾ ਈ ਨਹੀਂ ਹਿਆ। ਅਸਾਂ ਪਤੈ ਨਾ ਜੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨਾ। ਉਹ ਡਰਨਾ ਹਿਆ ਪਈ ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਵੰਜੇ ਤਾਂ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨੰਬਰ ਵੀ ਨੋਟ ਹੋ ਜਾਵਸ। ਰਾਤੀਂ ਵੀ ਪਤਲੂਨ ਪਈ ਤੱਲੇ ਢੇਨੀ ਹਈਸ। ਹਿਧਰੂੰ ਹੁਧਰੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਆ ਉੱਚੀ ਕਰਨਾ ਹਿਆ।”

“ਚਲ ਯਾਰ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਈਸ ਨਾ।”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਆਦ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਇਆ ਹੋਵਾਂ।.....

“ਜਾਮ ਜੇਲਖਾਨਾ ਪਿੰਡੀ ਰੋਲ ਵਾਲਾ” ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਮੁਕੱਦਸ ਥਾਂ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਨਾਮਵਰ ਤੇ ਗੁਮਨਾਮ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬੈਂਤਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਫਾਟਕ ਵਲੋਂ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀ ਲਈ ਹੱਥਕੜੀਆਂ-ਜਕੜੇ ਅਤੇ ਸੰਗਲ-ਪਰੁਤੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁਸਾਵੀ ਕਤਾਰਾਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਮਰਦਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਇਹ, ਚਿੱਟੇ ਲੱਠੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ, ਲੰਮੇ ਤੇ ਹੁਸੀਨ। ਮੇਰਾ ਵੀਜ਼ਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਕੱਦਾਵਰ ਸੁਆਣੀ, ਜੋ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ “ਕੁੜੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ” ਦੀ ਮੁਜੱਸਮ ਤਸਵੀਰ ਸੀ — ਸਬਰ-ਸਿਦਕ ਦੀ ਮੂਰਤ — ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਟਪ-ਟਪ ਹੰਝੂ ਵਹਾਉਂਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਆਖ ਗਈ ਹੋਵੇ, “ਤੂੰ ਮੈਂਡੇ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਵੰਡੇ ਵੀਰਾ ! ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਜੀਨਾ ਰਵ੍ਹੇਂ !”

ਏਸ ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਆਫ਼ਸ ਦਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੀਕ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਸਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ। ਸੁਹਣਾ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਮਰਾ, ਆਮ੍ਹੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਡੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ, ਇਕ ਨੁੱਕਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਮੇਜ਼, ਇਸ ਉਪਰ ਛਾਈਲਾਂ ਦੇ ਦੱਬੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਅਰਦਲੀਆਂ ਤੇ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀ ਭਗਦੜ ਸੀ। ਦੋ ਯੋਰਪੀਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ ਰੁਖ਼ਸਤ ਕਰ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੇਖ ਕੇ, ਬੜੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਨਾਲ ਮੈਥੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗ ਕੇ, ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਰੀ ਛਾਈਲ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਾਰਵਾਈ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇੰਦਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਸਪੋਰਟ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਖਲੋਤੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਏਥੇ ਦਾ ਕਿਆਮ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ ।"

"ਕੀ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ?" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ।

"ਕਿਉਂ ? ਉਹ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ?"

"ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ।"

"ਅੱਛਾ ? ਇਹ ਤਾਂ ਖਾਹਮਖਾਹ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਏ । ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਹਾਂ ਵਾਪਸੀ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਏਥੇ ਆਉਣ ਦੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਉਠਾਣੀ ਪਵੇਗੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ?"

"ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਹਮਰੀ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਮੇਰਾ ਵੀਜ਼ਾ ਹੈ ਉਥੋਂ ਦਾ ।"

"ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੋਹਮਰੀ ਜਾਓ ।"

"ਪਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਆਉਣ ਦੀ....."

"ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।"

"ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ?"

"ਜੇ ਓਥੇ ਰਾਤ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ, ਵਰਨਾ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।"

"ਏਥੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ?"

"ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ।"

"ਮੈਂ ਟੋਪੀ ਪਾਰਕ ਜਾ ਸਕਨਾਂ ?"

"ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ।"

"ਸੁਹਾਂ ?"

"ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਦੁਰੇਡੇ ਹੈ ।" ਉਹਨਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ।

"ਪਿੰਡੀ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਸੁਹਾਂ ਨਾ ਵੇਖਾਂ ?" ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਲੂਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਲੇਰੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ ।

"ਚੰਗਾ ਵੇਖ ਆਓ ਸੁਹਾਂ ਵੀ । ਪਰ ਪੁਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਾ ਜਾਣਾ ।"

"ਥੈਂਕ ਯੂ ਵੈਰੀ ਮਚ", ਮੈਂ ਕਿਰਤੱਗਤਾ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ।

ਹੌਲਾ ਫੁੱਲ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡਦਾ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਪੂਰਨ-ਰੂਪ ਟਾਂਗਾ ਸਟੈਂਡ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਟੋਪੀ ਰੱਖ ਤੇ ਸੁਹਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਈਏ, ਫੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਾਂਗੇ।”

“ਵਲ ਆਖਿਆ ਨੇ।”

ਟੋਪੀ ਰੱਖ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਅਯੂਬ ਪਾਰਕ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਝੀਲ ਦੇ ਉਪਰਵਾਰ ਪੈਵਿਲੀਅਨ ਤੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਅਸਾਂ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਜਾਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਨੋਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਇਕ Teddy boy ਨੂੰ ਸੌਂਦੀ ਪਤਲੂਨ ਪਾਈ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਬੋਲਿਆ — “ਲਉ, ਹੇ ਵੇਖੋ, ਸਰੰਗੀ ਉਤੇ ਗਲਾਫ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਨੇ।.....ਇਹ ਵੜ ਤਾਂ ਗਿਆ ਇਸ ਪਿਉ ਵਾਲੀ ਪਤਲੂਨ ਵਿਚ, ਪਰ ਨਿਕਲਸੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ?”

ਚੁਰਾਹਿਆਂ ਉਤੇ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਪੁਲਿਸਮੈਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਟੀ ਸੋਲਾ ਟੋਪੀ, ਥੱਟੇ ਬੂਟ, ਵਰਦੀ ਤੇ ਦਸਤਾਨੇ ਪਾਈ ਖਲੋਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੇ ਵੇਖੋ, ਹੁੰਨੇ 'ਚ ਕਾਂ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਨੇ। ਨਵੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੀਆਂ। ਟੋਪੀਆਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿਕਾ ਸਾਈਜ਼ ਨੀਆਂ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਆਂ ਪੂਰੀ ਆਨੀ ਏ, ਕਿਸੇ ਆਂ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਆਨੀ ਏ।— ਹੇ ਇਸਾਂ ਵੇਖੋ, ਵੇਖਿਆ ਨੇ?”

ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਕਿਸੇ ਸਟੂਡੀਉ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਵੇਖ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਉਸ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਸਾ ਹਸਾ ਮਾਰਿਆ। ਆਖੇ — “ਐਵੇਂ ਹਰਾਮ ਨੀਆਂ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਢਿਡ ਮੱਟੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਫਿਲਮ ਬਣਾਣੀ ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਆਂ ਆਨੀ ਈ ਨਹੀਂ। ਫਿਲਮ ਨਾ ਕੰਮ ਹੋਨੈਂ ਝੂਠ ਆਂ ਸਚ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਣਾਂ। ਇਹ ਸੱਚ ਆਂ ਵੀ ਝੂਠ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਣੇਨ!”

ਫੇਰ ਉਤਰਾਈਆਂ ਲਹਿ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੁਹਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਦਰਿਆ

ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਪਰ ਸਕਤਾ ਜਿਹਾ ਛਾ ਗਿਆ ।

ਮੈਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਆਏ । ਉਦੋਂ ਛਾਛੀ ਮਹੱਲੇ ਕੇਵਲ ਸਾਡਾ ਘਰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛਾਛੀਆਂ ਦੀ ਵਡੀ ਸਾਰੀ ਹਵੇਲੀ ਹੀ ਦੋ ਪੱਕੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਸਨ । ਬਾਕੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੱਚੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਉਦੋਂ ਪਿੰਡੀਉਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮਾਲ ਦੀ ਦੁਆਈ ਕਰਾਂਚੀਆਂ (ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ) ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਹੋ ਛਾਛੀਆਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ । ਕਰਾਂਚੀਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕਾਫਲੇ ਟੁਰਦੇ । ਸਾਡੇ ਮਹੱਲੇ ਘਰ ਘਰ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਦਾਂਦਾਂ (ਬਲਦਾਂ) ਨੂੰ ਇਹ ਛਾਛੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰਦੇ । ਕੋਈ ਬਲਦ ਮਰ ਜਾਂਦਾ, ਔਰਤਾਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਤੇ ਪਿਟਦੀਆਂ । ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਗ਼ਨੀ ਵੀ ਛਾਛੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ ।

ਪਹਿਲੀ ਵਡੀ ਲਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਾਛੀਆਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਢਹਿਣੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ । ਪਹਿਲਾਂ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਮਸਾਂ ਇਕ ਦੋ ਘਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਨ । ਹੁਣ ਕਾਛੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਆ ਗਏ । ਫੇਰ ਲਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਰਾਂਚੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛਾਛੀ ਹੌਲੇ-ਹੌਲੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ । ਗ਼ਨੀ ਦਾ ਬਾਪ ਮੋਟਰ ਚਲਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ । ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਡਰਾਈਵਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਖੋਰੇ ਮੋਟਰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਵਡੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਕਰਾਂਚੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਟਾਂਗੇ ਵਾਹੁਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਗ਼ਨੀ ਚਾਰ ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ । ਫੇਰ ਮਰੀ ਰੋਡ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮੀਆ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਪੈ ਗਿਆ । ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਵੇਰ ਬਾਪ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚਕਲਾਲੇ ਐਮ. ਟੀ. ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ । ਇਹ ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਗ਼ਨੀ ਤੋਂ ਅਠ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਛੋਟਾ, ਮੇਰੇ ਭਣੇਵੇਂ ਅਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਣ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਉਥੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਉਥੋਂ ਸੇਵਾਗਰਾਮ । ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ

ਪਿੰਡੀ ਫੇਰਾ ਪਾਂਦਾ ਗਨੀ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਨਿਕੜੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਉਲਦਾ। ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੈਤ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਗਨੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਲੈਤੋਂ ਆ ਕੇ, ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵੱਸ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਪਿੰਡੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਠੱਪੀ ਗਈ.....

“ਹੇ ਵੇਖੋ,” ਅਚਾਨਕ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਦੀ ‘ਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਚੌਂਕ ਪਿਆ,
“ਆ ਗਏ ‘ਨੇ।”

ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੂਰ ਇਕ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਖੜੇ ਦੋ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਲ ਸੀ, ਜੋ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਬਾਬ ਵਿਚ ਹੱਡੀ ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਿਛੇ ਆ ਗਏ ਸਨ।

੧੩

੦੦੦

ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਤਮਾਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਜ ਕੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਸੁਣਾਨ ਦੀ, ਉਹਦੇ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਸਿਕ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਤਰਲੇ ਲਏ, ਪਰ ਇਹ ਇਕਾਂਤ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਈ।.....

ਮਕਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਲਕ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਨ, ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਰੀਫ ਮਿਲਣਸਾਰ, ਨਿਮਰ। ਪਰਦਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਆਈ, ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲੁਆਇਆ। ਸਾਡਾ ਫਰਨੀਚਰ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਰਖਦੇ ਸਾਂ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਖੁਸ਼ਣ ਦਾ ਰੰਜ ਬਿਲਕੁਲ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਫਰਨੀਚਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡਾਢਾ ਬਖੀਲੀ ਸਾੜਾ ਉਠ ਪਿਆ। ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂ।

ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮਹੱਲੇਦਾਰ, ਦੋਸਤ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੈ। ਜੰਵ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਖੁਆਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਾਂ। ਮੇਜ਼ਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸੌਣ-ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਅਜੀਬ ਝੁਟੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਗੰਨਾਂ ਚੱਖ ਸਾਰਾ
ਮਜ਼ੇ ਵੇਖ ਲੈ ਪੋਰੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਦੇ।”

ਜੇਵੇਂ ਨੂੰ ਖੁਆ ਕੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਆਪ ਖਾਣ ਲਈ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਦੋਸਤ ਵੀ ਅਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹਲਾਕ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤੀਕਰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, “ਯਾਰਾ ਮੇਰੀ ਬਦਨਸੀਬੀ ਵੇਖ, ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ।”

ਇਕਦਮ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਲਾਇਆਂ ਮੈਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗੋਰਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਤਮਤਮਾਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਚਾਕੂ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਸੱਚਾ ਕਰ ਵਿਖਾਏਗਾ। ਉਹਨੇ ਛੁਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਢਿਆ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਆਖੇ ਉਹ ਘਟ ਖੁਭਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ; “ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਕੀ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਣਾ।”

ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਇਆ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਉਹ ਦੋਸਤ ਯਾਦ ਜੇ? ਬੜਾ ਬੀਬੜਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਗੋਰਾ ਰੰਗ? ਸੁਹਣੀ ਜਿਹੀ ਪੰਗ.....”

“ਮੇਰਾ ਮੁਖਤਾਰ?” ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਝਟ ਟੱਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਏ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਲ ਸਕਨੀ ਹਾਂ?”.....

ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਲਿਆਕਤ ਪਾਰਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਯਾਰ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ। ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ, ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਖੂਬ ਚਲਦੀ ਏ। ਇਥੇ ਕੀ ਹਾਲ ਏ?”

“ਲਿਆਕਤ ਆਂ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਛੋੜੀ ਨੇ ਨਾਂ ਜੀ,” ਉਸ ਝਟ ਜੇਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

“ਕੀ ? ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ।”

“ਓ ਜੀ, ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਹੋਰਾਂ ਕੀ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਛੋੜੀ ਹੋਈ ਨੇ ਨਾ । ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਅਲੀ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਲੀ ਹੋਰੀਂ ਈ ਰਹਿ ਗਏ ਨਾ ।”

ਲਿਆਕਤ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਸ਼ੋਰਸ਼ ਮਲਿਕ, ਅਫਜ਼ਲ ਪਰਵੇਜ਼ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਅਭੁੱਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ । ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਦਰਖਾਸਤ ਉਤੇ, ਉਸੇ ਰਾਤੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਦੂਰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਕਲਾਵੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਵੀ ਲਾਇਆ । ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ, ਅਤੇ ਕੌਣ ਜਾਣੇ ਸ਼ੈਦ ਅਖੀਰਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਧਰਤ ਦੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਵੇਖੇ । ਕਈ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਇੰਜ ਸਲੂਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਾ ਕਦੇ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾ ਕਦੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਏਸ “ਪਾਗਲਪਣੇ” ਵਿਚ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਮੇਰਾ ਗੰਵਾਰੂ ਨਾਚਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਰੀਝਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਭਾਵਕ ਜਿਹਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਨੱਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰਖੇ ਇਕ-ਦਮ ਮਾਰਵਾੜੀ ਜਾਂ ਕਾਠੀਆਵਾੜੀ ਢੰਗ ਦੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡੰਡਕੜੇ ਵਜਾ ਕੇ ਨੱਚਣਾ ਵੀ ਕਾਠੀਆਵਾੜੀ “ਡਾਂਡੀਆ ਰਾਸ” ਵਾਂਗਰ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਮਰਦਉਪੁਣੇ ਨਾਲ ਇਹ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਗਭਰੂ ਉਛਲਦੇ ਅਤੇ ਘੁਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਵਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ।

ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਨ੍ਰਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਨਾ ਹੀ ਨ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਝੰਗ ਦੇ ਨ੍ਰਿਤ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕੱਛ-ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਪਿੰਡੀ

ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਨ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸ਼ ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਹਨ।

ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਮਾਹੀਏ ਤੇ ਢੋਲੇ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਹੀਰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਪਣੀ ਅਨੋਖੀ ਤਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਟਕਮਈ ਗੀਤਸ਼ਾਲੀ ਕਥਾ-ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੈ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਚਿੰਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਪਰ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਅੱਜਜ਼ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਚੰਗੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਾਂਗ, ਲੋਕ-ਨ੍ਰਿਤ ਸਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਲਗੀ।.....

ਸੈਦਪੁਰ (ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਮ-ਕੁੰਡ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਸੀ) ਅਤੇ ਨੂਰਪੁਰ (ਜਿਥੇ ਬਰੀ ਇਮਾਮ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਕਾਮ ਵੇਖਿਆ ਜਿਥੇ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣੇਗੀ। ਸੈਦਪੁਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮੀਲ ਉਰਾਂਹ ਤਖਤਪੜੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਗਰ ਰਮਣੀਕ ਪਹਾੜ-ਤਰਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ। ਮਰੀ ਰੋਡ ਉਪਰ ਰਾਵਲਾਂ ਨਾਮਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੀਲਾ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ, ਝੀਲ ਰੂਪ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਪੂਰਬਲਾ ਭਾਗ ਇਸ ਝੀਲ ਨੂੰ ਛੋਹੇਗਾ। ਮਕਾਮ ਚੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਉਪਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਚੌਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਹਮਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀ ਪਰਬਤ-ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁਸੀਨ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਿਸੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਮਾਰਤਕਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਇਮਾਰਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖਿਦਮਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵੇਖੀਏ ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਕੌਣ ਜਿੱਤਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਇਮਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਰੀ। ਤਖਤ-

ਪੜੀ ਉਪਰ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ-ਖੁਦਾਈ ਦੂਰੋਂ ਦਿਸ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਦਖਲ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਸਨ । ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਇਕ ਬੁੱਢੜੀ ਮੇਰੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਫਾਟਕ 'ਤੇ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਬਹਿ ਕੇ ਵੈਠ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਉਜੜਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਵਸਨੀਕ ਨੇ ਹਉਂਕੇ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ. "ਉਧਰੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਇਆਂ ਨੇ ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ।"

ਮੈਂ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਲਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਉਹ ਦੁਖੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?"

"ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾ ਜੀ," ਉਸ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ (ਰਾਜੇ ਕੋਹਮਰੀ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ) "ਜਿਹੜੇ ਕਲ੍ਹ ਤਾਣੀ ਘਾ ਖੋਤਰਨੇ ਹਏ, ਅਜ ਲੱਤਾਂ ਅਸਮਾਨ 'ਲ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ 'ਨ । ਢਿਡ ਹਿੰਜ ਕਢੇ ਨੇ ਜੀੜਣ ਮੋਚੀ ਨੇ ਅਜੇ ਤ੍ਰਾੜ ਪਈ ਹੋਨੀ ਏ । ਪੈਸਾ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਵੈਠੇ ਨਾਂ ਜੀ....."

*

*

*

ਆਪਣੀ ਨੋਟ-ਬੁੱਕ ਵਿਚੋਂ :

ਯਾਦ ਆਨੀ ਪਈਏ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਮਾਸਟਰ ਨੀ ਤਰੀਮਤ । ਗਲੀਆਂ ਨੇ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨਿਆਂ ਮਾਂ ਕਿਸੇ ਦਸਿਆ ਹਿਥੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਮਾਸਟਰ ਰਹਿੰਨੈ । ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿਹੜੀ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਾਨੇ ਹਏ । ਅਖੇ ਕੋਹਮਰੀ ਗਵਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ..... ਨਾਂ ਵੀ ਦਸਿਆ ਨੇ, ਪਰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਚਾਰ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਤ ਰੁਕ ਗਿਆ । ਯਾਦ ਆਇਆ ਹਿਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਕੋਹਮਰੀ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿਆਂ, ਉਥੇ ਨੇ ਹਿਕ ਨਢੇ ਨਾਲ ਮੈਂਡੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਹਿਕ ਦਿਹਾੜੇ ਉਹ ਮਾਂ ਬਜ਼ਾਰੂ ਥਲੇ ਆਪਣੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ "ਦਾਖਲ" ਕਰਾਣ ਲੈ ਗਿਆ ਹਿਆ । ਸਾਰਾ ਦਿਹਾੜਾ ਮੈਂ ਉਸ ਨੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਿਆ ।

ਸੋਚਿਆ ਮਿਲ ਤਾਂ ਲੈਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਨਾਂ, ਅਤੇ ਸਿਹਾਣਨਾਂ ਈ ਹੋਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮਾਸਟਰ ਹੋਰਾਂ ਕੀ ।

ਹਿਕ ਬੁੱਢੀ ਛੱਜੇ ਤੋਂ ਪਈ ਤੱਲੇ ਵੇਖਣੀ ਹਈ । ਗਏ ਆਂ ਉਪਰ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ । ਅਗੇ ਮਾਸਟਰ ਕੀ ਵੇਖਿਆ, ਯਮਰਾਜ ਨਾਂ ਮਿਹਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਕੁਤਸੀ ਨੇ ਉਪਰ । ਹਥ ਤੇ ਸਿਰ ਦੋਏਂ ਹਲਨੇਂ ਪਏ ਹਏ ਲਕਵੇ ਨਾਲ । ਮਾਂ ਝਟ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਕੋਲੂੰ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਿਆ ਉਸ ਦਿਹਾੜੇ । ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਪੱਕਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਹੋਨਾ ਹਿਆ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਆਂ ਘਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਨ ਆਨਾ ਹਿਆ । ਕੇਡਾ ਸੁਹਣਾ ਜੁਆਨ ਹੋਨਾ ਹਿਆ । ਹੁਣ ਵੀ ਏਡਾ ਬੁੱਢਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾਂ । ਇਜਹੀ ਹਾਲਤਾਂ ਕੀਕੁਣ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ? ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦਿਸਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਬੋਲ ਸਕਨਾਂ ਨਹੀਂ । ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਿਰ ਨੇਂ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਭਰੂੜ । ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਨੀ ਉਮਰ ਪੈਂਠਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ । ਇਹ ਹਾਲਤ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਲ ਦੇ ਗਮ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲਗ ਗਿਆ । ਪਹਿਲੋਂ ਮੌਤ ਨਾਂ ਡਰ, ਪਿਛੋਂ ਪੁੱਤਰ ਮੁਸਲਮਾਣ ਹੋ ਗਿਆ, ਧਰਮ ਭਰਿਸ਼ਟ ਗਿਆ । ਆਪਣੀ ਪਿਸੰਦ ਨੀ ਦੁਨੀਯਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ।

ਪਰ ਉਸ ਨੀ ਤਰੀਮਤ, ਉਹ ਬੁਢੜੀ, ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਨੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਜਾਪਨੀ ਏਂ । ਆਪੇ ਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਅਸਾਂ ਨਾਲ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਂ ਬੋਲ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਨਾਂ ।

“ਹੁਣ ਉਠ ਕੇ ਬਹਿਣ ਜੋਗੇ ਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਨੇ । ਬੜੀ ਖਿਦਮਤ ਕੀਤੀ ਏ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰੇ ਨੇ । ਬਸ ਇਹਾ ਹਿਕਾ ਪੁੱਤਰ ਨਿਖਤਾ ਨੇ, ਰੱਬ ਹਯਾਤੀ ਦੇਵੇਸ । ਸਭ ਉਸੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮ ਏਂ ਬੱਚਿਆ । ਮਾਂ ਪਿਉ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਸਲਮਾਣ—ਇੱਕਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਸਾਰੇ ਹਿਕ ਈ ਆਂ ਕੇ । ਅਸਾਂ ਸੜਨੈ ਤੇ ਅਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੀ ਔਲਾਦ ਉਹਨਾਂ ਕੀ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਛੋੜਿਆ ਕਰਸੀ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਾਲਾਂ ਤੋੜੀ ਗੰਗਾ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ । ਅਸਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਭਾਂਡੇ ਅਲਗ ਰਖੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰੇ ਨੇ ਹੱਥ ਨਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੀਣੇ ।” (ਇਕ ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਬਾਹਰੋਂ ਵਾਜ ਮਾਰਨੀਂ ਏਂ, “ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਾਗਰ ਕਿਥੇ ਐ ? ਹਾਲਾਂ ਤੋੜੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ?”) ਹੇ ਸਾਗਰੇ ਨੀ ਵਹੁਟੀ ਐ । ਇਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਨੀ ਐਂ । ਬੁਰਕਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਾਨਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਦੇ

ਕਦੇ.....ਮਿਸ ਕਾਮਟੇ ਇਥੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਜਨਾਨੀ ਐਂ । ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਨੀਂ ਐਂ । ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਤਨਖਾਹ ਲੈਣੀਐਂ.....ਦਿਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਖਣਾਂ ਚਾਹੀਨੈਂ । ਕੋਹਮਰੀ ਔਹ ਕਿਧਰ ਲੁੱਗੇ ਪਾਸੇ ਰਹਿਨੈਂ ਹਏ ਹਾਂ । ਕਿਤਨਾਂ ਕਿਤਨਾਂ ਚਿਰ ਕੱਲੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿਨੀਂ ਹਈ ਆਂ । ਡਰਨਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਨਾਂ ।”

ਪੁਨਹਾਰੀ ਦਲੇਰੀ, ਪੁਨਹਾਰੀ ਹਾਸਾ, ਅਤੇ ਪੁਨਹਾਰੀ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਸਰੀਰ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਦਾ, ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਜੁਆਨ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਜਿਸ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹੌਲ ਨੇ ਮਰਦ ਦੀ ਰੱਤ ਘੁੱਟ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਪੀ ਛੱਡੀ ਸੀ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਿਆ । ਬੁੱਢਾ ਮਾਸਟਰ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ । ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਬੈਠਣਾ ਮੁਤਵਾਤਰ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

*

*

*

ਲਾਹੌਰ, ਸਰਗੋਧਾ, ਝੰਗ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡੀ-ਬਰਾਂਡ ਟਾਂਗੇ ਚਲਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁਮਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਵੇਖੀ । ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ...ਛੋਟੀਆਂ ਟੈਕਸੀਆਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖਤਮ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ।.....

ਅਸਲਿਮ ਮਲਿਕ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. (ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਰੇਡੀਓ ਸੰਸਥਾ) ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੀਫ ਆਫ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਟੈਕਸਿਲਾ ਵਿਖਾ ਲਿਆਏ । ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅਜ ਫੇਰ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਮੋਰੀਆ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਣਮੌਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਅਸੰਖ ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਬੁੱਤ ਹਨ ਇਥੇ । ਹਰ ਬੁੱਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਫੋਟੋ ਖਿਚਵਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੁੱਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਨੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਣ ਵਾਲਾ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਟੈਕਸਿਲਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼

ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਸਜਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਿ ਦਿਖਾਣ ਵਾਲੇ ਗਾਈਡ ਯੂਨਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਖੀ ਹੋਵੇ।.....

ਟੈਕਸਲਿਉਂ ਮੁੜ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਲਿਮ ਮਲਿਕ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਫਲੈਸਮੈਨ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਡਿਨਰ ਖਾਧਾ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬਲਰਾਜ ਜੀ, ਮੈਂ ਮੀਯਾਂ ਇਫਤਖਾਰੁਦੀਨ ਮਰਹੂਮ ਦਾ ਲੜਕਾ ਵਾਂ। ਮੱਮੀ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਗਏ.....” ਮੈਂ ਅਵਾਕ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।.....

ਪੂਰਾ ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਹਮਰੀ ਦੀ ਸੈਰ ਕੀਤੀ। ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਜਾਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਖਿੱਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਾਹਰ ਸੀ, ਹਾਸ-ਰਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ; ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਹਸਾ ਹਸਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਹਮਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਸਿਆ ਸਾਂ। ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ ਉਦੋਂ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਸਕੂਲੋਂ ਫੁਟ ਕੇ ਕੋਹਮਰੀ ਟੁਰ ਪਈ; ਕਿਉਂਕਿ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਇਕ ਬੱਸ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਚਾੜ੍ਹੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਟੋਲੀ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਮੋਹਣ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਹਸਾਂ ਹਸਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ। ਏਸੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਵਾਂਗਰ ਹੀ ਦੁਬਲਾ ਪਤਲਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਸੇ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਲਾਹ ਲਾਹ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਕੌਣ ਜਾਣੇ ਕਿਥੇ ਤੇ ਕਿਸ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਮੋਹਣ? ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਟੈਕਨੀਕ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਸਟੂਡਿਓ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਵੇਖੀ। ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਫਿਲਮੀ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਠ ਕੇ ਕਰਾਚੀ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ “ਭੁਖਾਂ ਨੇ ਹੜਾਪ” ਕੱਢ ਕੱਢ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਕਦੇ ਉਹ ਯੂ. ਪੀ. ਵਲੋਂ ਆਏ ਮੁਹਾਜਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਬਹਿੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ “ਵੱਲ — ਫਰੇਬ” ਵਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦਾ। ਸ਼ੈਦ ਉਹ ਲੋਕ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਓਨਾ ਡੂੰਘਾ ਦਫਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿੰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ “ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ” ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਤਬਸਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ

ਤੇ ਮਸਾਂ ਪੋਸਟ ਆਫਿਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ।.....

ਮੁੜ ਫੇਰ, ਅਯੂਬ ਪਾਰਕ । ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਪਾਸਪੋਰਟ ਉਪਰ ਰੁਖਸਤੀ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲਗਵਾ ਲਈ ਹੈ । ਰੁਖਸਤੀ ਦੀ ਜਾਂ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੀ ? ਅਯੂਬ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡਾ ਸਾਰਾ ਓਪਨ-ਏਅਰ ਥੀਏਟਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਪਰ ਖੜੇ ਹਾਂ — ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਤੇ ਮੈਂ । ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਕਿਸੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਹੰਝੂ ਠਲ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਮੇਰੇ ।

ਨੁਕਤਾ ਚੀਂ ਹੈ ਗਮੇਂ ਦਿਲ ਉਸ ਕੋ ਸੁਨਾਏ ਨਾ ਬਨੇ

ਕਿਆ ਬਨੇ ਬਾਤ ਜਹਾਂ ਬਾਤ ਬਨਾਏ ਨਾ ਬਨੇ ।

ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ “ਲੁਕ” ਕੇ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਮੋਟਰ-ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ — ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ — ਸਾਡੇ ਓਪਨ ਏਅਰ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸੀਨ ਦਾ ਖੂਬ ਲੁਤਫ ਉਠਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਚਕਲਾਲੇ ਦਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਬਸ ਇਥੋਂ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ ।...

੧੪

੦੦੦

ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਧਰਤ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਪੰਖੇਰੂ-ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਇਕ ਦਾਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਤਨ-ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਹਲਕਾ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਏਸ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭੇਸ ਪੁਆ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਟੁਰਨ ਵੇਲੇ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਸੀ, “ਪੋਟੀ ਲਾਈ ਘਿਨੋ!” ਜਜ਼ਬੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਜੋੜੀਆਂ, ਪਰ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਲਿਆਉਣ ਯੋਗ ਉਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਐਨ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੀਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ “ਸਤਹਿ ਮੁਰਤਫਾ” ਨੂੰ ਇਕ ਉਚੇ ਤੇ ਦੋੜੇ ਜਿਹੇ ਪਲੰਘ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਬਾਗ ਵਿਛਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਿਛੇ ਕੋਹਮਰੀ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪਹਾੜ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਪਲੰਘ ਦੀ ਉੱਚੀ ਢੋਅ ਹਨ। ਪਾਇਲਟ ਨੇ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ਉਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੇਠ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾ ਡੈਮ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਿੰਦ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਏਸ ਡੈਮ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਦੀਆਂ ਘਟੋ ਘਟ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ। ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਕਥਨ

ਅਨੁਸਾਰ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਅਤਿ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਖਬਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਲਦਾਖ ਅਤੇ ਨੀਫਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਤੇ ਚੀਨ ਨੇ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਚੌਕੀਆਂ ਹੋਰ ਮੱਲ ਲਈਆਂ ਹਨ । ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਸੰਕਟ-ਕਾਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ ।

ਏਅਰ ਹੋਸਟੈਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ, ਆਟੋਗਰਾਫ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਰਖਸਾਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੰਬਈ ਪੁਜ ਕੇ ਬੇਬੀ ਨੰਦਾ ਦਾ ਦਸਖਤ-ਸੁਦਾ ਫੋਟੋ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਘੱਲਾਂ । ਉਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ।.....

ਫੈਸ਼ਨ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੇਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਕੋਈ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤ ਨਹੀਂ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਫੈਕਟਰੀ ਦਾ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਸ਼ੈੱਡ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਕਰੀਨੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ ਉਠਦਾ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਹਰ ਪਾਸੇ ਫਬਵਾਂ ਅਤੇ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਫਰਨੀਚਰ, ਗੁਲਦਸਤੇ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟਾਂ । ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਯੋਰਪ ਦੀਆਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਮੀਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੁਗਮਤਾ ਅਤੇ ਸੁਖੈਨਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਕਯਾਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆਏ ਸਨ । ਚੁਸਤ ਵਰਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਵਾਬਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਿਆਈ ਸੀ । ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗਰ ਲਗੇ ਸਨ । ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬੜੀ ਸਵਾਰ ਕੇ ਉਰਦੂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ । ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਲਈ ਬੜੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦੀ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਛੋਹਣ ਉਤੇ, ਪਰ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗਰ ਸਨ । ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਇਹੋ ਸਮਾਨਤਾ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਤੇ

ਅਜਨਬੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਵਿਚਿਤਰ ਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਇਹ, ਅਤੇ ਬੜਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਢੂੰਡਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੇ ਲੌਂਜ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵੇਖੀ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂ। ਇਤਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ !

ਪਾਸਪੋਰਟ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਫੇਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਫੇਰ ਉਹੋ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬੰਗਲਾ। ਇਕ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਪਰਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਿਠਾਸ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਜਿਹੀ ਫਿਜ਼ਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਲਾਹੌਰ, ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਦੀ ਅਜ ਫੇਰ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਮਧਿਅਮ-ਵਰਗੀ ਸਮਾਜੀ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਯੋਰਪੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਪਰਭਾਵ ਦੇ ਤਾਰੀਕ ਪਹਿਲੂ ਵਧੇਰੇ ਨੁਮਾਯਾਂ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ, ਉਹਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਨਿਯਮਵਾਨ ਬਣਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮਧਿਅਮ-ਵਰਗੀ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਵਾਮੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਖੌਰੇ ਝੰਗ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਲਗਭਗ ਇਕ ਲੱਖ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਵਿਕਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮਧਿਅਮ-ਵਰਗ ਤੀਕਰ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ? ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ

ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਮਾਣ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਬੈਂਚਾਂ ਉਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਇਕੋ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸਾਂ ? ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਨਾਂ ਕਿਤਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਰਦਾ ? ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਅਤੇ ਮਧਿਅਮ-ਵਰਗ ਤੀਕਰ ਅਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਹੋਈ । ਏਸੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੀ ਖਾਕ ਛਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜੇ ਇਸੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਏਸੇ ਹੁਨਰ ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰੇ ਏਸ ਤੋਂ ਵੀ ਔਖੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ !...

ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਣ ਆ ਗਏ । ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ । ਪਿੰਡੀ ਛੱਡ ਆਉਣ ਦਾ ਸਜਰਾ ਦੁਖ ਸ਼ੈਦ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਛੜਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ । ਜਿਸ ਦਾ ਜੋਗੀ-ਫੇਰਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ :—

“ਦੇਸ ਵਾਲਿਓ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਅੰਦਰ
ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਦੇਸੀਆਂ ਦੇ
ਘਰਾਂ ਵਾਲਿਓ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ
ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੇ ।”

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਨ ਲਗ ਪਏ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੁਣਦਾ ਗਿਆ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਛੋਟਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਵਡਾ ਜੁਲਮ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਤਨ ਕੁਲ ਤੀਹ ਮੀਲ ਦੀ ਵਾਟ ਉਤੇ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਉਹਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨਾ ਸਾ ਸਕੇ । ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ :

“ਏਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੁੱਖ 'ਚ ਮਾਂ ਮੇਰੀ
ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਹੂਕ ਬਣ ਕੇ
ਏਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਹੋਏ ਨੀਰ ਮੇਰੇ
ਏਥੇ ਆਸ ਤੜਫੀ ਮੇਰੀ ਕੂਕ ਬਣ ਕੇ.....

ਕਿਸੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ 'ਕਲੜੇ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗੂ
ਧੁੱਪਾਂ ਛਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਡੋਲਨਾ ਵਾਂ
ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਨੂੰ ਲਭਨਾਂ ਵਾਂ
ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਟੋਲਨਾਂ ਵਾਂ ।"

ਮੈਂ ਰਾਹੀ ਦੇ ਦਰਦ ਕਰ ਕੇ ਬੜਾ ਬੇਹਾਲ ਹੋਇਆ । ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਹਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਤੋਫ਼ੀਕ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਖੀਰਲੇ ਬੰਦ ਉਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਵਲ ਵੀ ਮੁੜ ਆਈ । ਮੈਂ ਸੋਫ਼ੇ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿਹੜੇ ਹੰਝੂ ਰਾਹੀ ਲਈ ਸਨ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਲਈ :

"ਤੁਸੀਂ ਦੇਸ ਵਾਲੇ, ਤੁਸੀਂ ਘਰਾਂ ਵਾਲੇ
ਅਸੀਂ ਬੇਘਰੇ, ਅਸੀਂ ਪਰਦੇਸੀ
ਤੁਸੀਂ ਹਸ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਤਾ
ਅਸਾਂ ਰੋ ਕੇ ਅੱਖ ਪਰਚਾ ਲਿਤੀ
ਤਾਰੇ ਬੁਝੇ ਹੋਏ ਫੇਰ ਇਕ ਵਾਰ ਚਮਕੇ
ਜਿਹਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਆਸ ਪੁੱਗੀ
ਜੀਵੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰਾ, ਜੀਵਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ
ਅਸੀਂ ਆਏ ਦੁਆਵਾਂ ਇਹ ਦੇ ਚਲੇ
ਚਾਰੇ ਕੰਨੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਵੇਖ ਖਾਲੀ
ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਨਾਹੀਂ ਕੁਝ ਲੈ ਚਲੇ ।".....

ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਪਤਰਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ । ਅਜ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਾਚੀਜ਼ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅਨਾਰਕਲੀ — ਭੀੜ ਉਤਨੀ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਰੋਣਕ ਉਤਨੀ ਨਹੀਂ । ਪਿੰਡੀ ਵਾਂਗ ਏਥੇ ਵੀ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕਪੜਾ ਵੇਚਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਮਨਿਆਰੀ ਵਾਲਾ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮਨਿਆਰੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂ ਦੁੱਧ ਲੱਸੀ ਵੇਚਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੇਚਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮੌਲਵੀ ਟਾਈਪ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ,

ਪਰ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਕੋਈ ਛਲਾਵਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ "ਬਾਨੋ ਮਾਰਕਿਟ" ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਗਲੀਆਂ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਈ ਹਨ.....(ਅਲਬੱਤਾ ਟਿੱਬੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ ਸ਼ੌਕੀਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਯੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ).....ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਅਪੂਰਬ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਿਆਂ। ਮੁਖ-ਦੁਆਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਹਾਂਕਵੀ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਬੜੀਆਂ ਫਬਵੀਆਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਵੰਡਾਰੇ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਜੋ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਗੌਲੀ। ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਏਥੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ? —

ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਜ਼ਮੀਂ ਮੇਂ ਪੈਗਾਮੇ ਹੱਕ ਸੁਨਾਯਾ
ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿਸ ਜ਼ਮੀਂ ਮੇਂ ਵਹਿਦਤ ਕਾ ਗੀਤ ਗਾਯਾ
ਤਾਤਾਰਾਂਯੋਂ ਨੇ ਜਿਸ ਕੋ ਅਪਨਾ ਵਤਨ ਬਨਾਯਾ
ਜਿਸ ਨੇ ਹਿਜਾਜ਼ੀਓਂ ਸੇ ਦਸਤੇ ਅਰਬ ਛੁੜਾਯਾ

ਮੇਰਾ ਵਤਨ ਵਹੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵਤਨ ਵਹੀ ਹੈ।

ਯੂਨਾਨੀਓਂ ਕੋ ਜਿਸ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੀਯਾ ਥਾ
ਸਾਰੇ ਜਹਾਂ ਕੋ ਜਿਸ ਨੇ ਇਲਮੋਂ ਹੁਨਰ ਦੀਯਾ ਥਾ
ਮਿੱਟੀ ਕੋ ਜਿਸ ਕੀ ਹਕ ਨੇ ਜ਼ਰ ਕਾ ਅਸਰ ਦੀਆ ਥਾ
ਦੁਨੀਯਾ ਕਾ ਜਿਸ ਨੇ ਦਾਮਨ ਹੀਰੋਂ ਸੇ ਭਰ ਦੀਯਾ ਥਾ

ਮੇਰਾ ਵਤਨ ਵਹੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵਤਨ ਵਹੀ ਹੈ।.....

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸਮਾਧ ਵੀ ਇਥੋਂ ਨੇੜੇ ਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਹਰ ਬੰਦੂਕ ਮੋਢੇ ਉਤੇ

ਰਖ ਕੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਜ਼ਰੂਰ ਖੜਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਲਤ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੰਡਰ ਦੀ। ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬੂਟ ਲਾਹਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਰਾਬਾਂ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਫਰਸ਼ ਦੀ ਧੂੜ ਨਾਲ ਲਿਬੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਖਾਬ-ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੁਰੂਮੰਦਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਇਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬ ਪੀਰ ਮੀਯਾਂਮੀਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਰਖਵਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਬੇਕਦਰੀ ਤੇ ਬੇਕੁਰਬੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਹਨ? ਕੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਆਂਦੀ? ਏਸੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਜਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਅਗੇ ਸਿੱਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦਸਮ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ, ਰਹੀਮ ਤੇ ਕਰੀਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ? ਕੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ?.....

ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਜੜੀਆਂ ਛਤਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਹੇਠ ਅਣਗਿਣਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਪਰ ਇਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੈਰਗਾਹ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਦਾਮਨ ਵੀ ਇਥੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸ਼ਰਫ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜੁਗਰਾਫੀਏ ਵਿਚ ਸਨਅੱਤ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ

ਪਾਇਆ । ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਕਾਬਿਲੇ-ਦੀਦ "ਗੁਲਬਰਗ" ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਾਇਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਪਾਰਕ (ਲਾਰੰਸ ਗਾਰਡਨ) ਵਲੋਂ ਨਹਿਰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੰਘਣੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਉਲੀਕੀ ਹੋਈ ਸੜਕ ਉਸ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੰਗਲੇ ਇਥੇ ਬਣਾਏ ਹਨ । ਦਰਾਮਦ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰ ਦੌੜਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਾਲਜ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਦਾਅਵਤ ਹੋਈ । ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਸੁਖਾਲਾ ਬਹਿ ਕੇ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬੀਅਰ ਪੀਤੀ ਗਈ । ਅਨੇਕ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਯਾਰੀਆਂ ਮੁੜ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਈਆਂ । ਫਰਾਗਤ, ਫੁਰਸਤ, ਦਿਮਾਗੀ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੁਹਜ, ਨਿੱਘੀਆਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਲਾਹੌਰ ਲਾਹੌਰ ਈ ਹੈ । ਇਸ ਪਖੋਂ ਸ਼ੈਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸ ਦੀ ਰੀਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਕਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜੀਵਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਰੂਹ ਕੰਬ ਉਠਦੀ । ਨਾਟਕ, ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਸਾਹਿੱਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਖੂਬ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਵਿਚ ਵਿਚ ਲਤੀਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਝੜੀ ਲਗੀ । ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ । ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਕੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਸਚਮੁੱਚ ਪਸੰਦ ਹੈ ? ਝਟਪਟ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਵੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਰੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰਈਆਂ ਵਿਚ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਾਲਾ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਘੁਮੰਡ ਹੈ, ਸਿਰਜਕਾਂ ਵਾਲੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਲਤੀਫ਼ੇ ਤੇ ਚੁਟਕਲੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ । ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਵਕਤ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਏਥੋਂ ਮਾਲ ਰੋਡ ਉਤੇ "ਆਰਟ ਕੌਂਸਲ" ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਣ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁਜਿਆ, ਏਸ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸ਼ੈਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ।

ਸੱਯਦ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਤਾਜ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਅਭਿਨਯ-ਕਲਾ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਘੁਟ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਸ਼ੌਕਤ ਸਾਹਬ, ਅਤੇ ਹੋਰ

ਕਿਤਨੀਆਂ ਸਨਮਾਨ-ਯੋਗ ਹਸਤੀਆਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਆਜ਼ੁਰਦਗੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ
 ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਗਫਲਤ ਹੋਈ
 ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਮੈਥੋਂ। ਫਿਲਮ ਐਕਟਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮਣਾ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉੱਜ ਵੀ
 ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋਣਗੇ? ਖਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨੂੰ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨੇ ਦੂਣਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਵਟ ਨਹੀਂ
 ਪਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੰਜ ਸਮੋ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਖੰਡ
 ਘੁਲਦੀ ਹੈ। ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਾਮ ਗੁਜ਼ਰੀ ਉਹ। ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਦੇ
 ਪਰਮ-ਸਾਥੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਰਨਲ ਅਹਿਸਾਨ ਕਾਦਿਰ ਦੇ ਨਾਲ
 ਬਹਿ ਕੇ, “ਪਦਮਾ ਨਦੀਰ ਮਾਂਝੀ” ਨਾਂ ਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
 ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਣੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਫਿਲਮ ਵੇਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ
 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਫਿਲਮ ਉਤਸਵ ਵਿਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।
 ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੂਰ ਹੋਈ, ਚੋਖੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ।

੧੫

੦੦੦

ਸੱਯਦ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਤਾਜ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਾਹ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ। ਇੰਜ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਫ਼ਿਲਮ-ਗਗਨ ਦੇ ਜਗਮਗਾਉਂਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਸਨ, ਨੂਰਜਹਾਂ, ਨੀਨਾ, ਰਫੀ ਪੀਰ, ਡਬਲਯੂ. ਜੈਡ. ਅਹਿਮਦ.....।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜੁਗਰਾਫੀਏ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਰੋਡ ਨੇ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨਵੇਂ ਫ਼ਿਲਮ ਸਟੂਡੀਓਆਂ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸ਼ੌਕਤ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਸਟੂਡੀਓ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਐਵਰ-ਨਿਊ' ਵੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦਾ, ਆਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਲ੍ਹਾ ਟੈਕਨੀਕਲ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਟੂਡੀਓ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਘੇ ਫ਼ਿਲਮ ਪ੍ਰੋਡਯੂਸਰਾਂ, ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਤੰਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਆਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਨਾਚੀਜ਼ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖਸ਼ਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੈਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਕਤ ਮਿਲਿਆ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ

ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਂ “ਐਲਾਦ”, “ਸੁਸਰਾਲ”, “ਬੰਜਾਰਨ”, “ਚਿਰਾਗ ਜਲਤਾ ਰਹਾ” ਚਾਰ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਬੰਗਾਲੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖ ਚੁਕਿਆ ਸਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਫਿਲਮ “ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ” ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। “ਐਵਰ-ਨਿਊ” ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਪੰਜ ਛੇ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਲਾਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ। ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਰੂਹੇ-ਰਵਾਂ ਸਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਦਾਕਾਰ ਇਲਾਉਦੀਨ। “ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ” ਦੇ ਇਹੋ ਹੀਰੋ ਹਨ। ਅਤੇ “ਸੁਸਰਾਲ” — ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ — “ਦੋ ਬਿਘਾ ਜ਼ਮੀਨ”, “ਜਾਗਤੇ ਰਹੋ”, ਅਤੇ “ਪਾਥੇਰ ਪੰਚਾਲੀ” ਜਿਹੀ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਮੋਚਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਲੀ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਕੋਈ ਸੀਨ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਸ਼ੂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਈ ਹੈ ਜੋ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤਅੱਲਕ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਾਗਜ਼ੀ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਟਪਦੇ ਤੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਚਿਕਾਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਖ-ਪਾਤਰ ਇਕ ਬੈਂਡ ਦਾ ਤੁਰਮਚੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਜੰਵਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਇਹ ਤੁਰਮ ਵਜਾਂਦਾ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਚੁਸਤ ਆਦਮੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਾਣ ਦੀ ਵਿਚੋਲੀਆ-ਏਜੰਸੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੁਰਮਚੀ ਕੋਲੋਂ ਚੰਗੇ ਪੈਸੇ ਡਕਾਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਇਕ ਬੇ-ਰਹਿਮ ਧੌਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕੋਝੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਧੌਖਾ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਿਲ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜੀ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹੋ ਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਸ ਖੇਡ ਕੇ ਝਟ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਇਲਾਉਦੀਨ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੁਨਰਮੰਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਰਦਾਰ ਖੇਡ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਏਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਪਰੋਡਯੂਸਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰਿਆਜ਼ ਸ਼ਾਹਿਦ ਹਨ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤੜਾਕ ਮੂੰਹੋਂ ਕਢਣਾ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹੋ ਖਤਰਨਾਕ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਫਨ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਜਿਹੀ ਤਮਤਮਾਹਟ ਅਤੇ ਤੜਪ ਪੈਦਾ ਕਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬਨਾਵਟੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪੱਚੇ ਮਾਰ ਕੇ ਕੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਦਾ ਤੇ ਇੰਜ ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਖੋਜੀ ਹੈ। ਕਈ ਦੂਜੇ ਪਰੋਡਯੂਸਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਬੰਬਈਉਂ ਆਏ ਤੇ ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਹੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਨਿੱਗਰ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਫਿਲਮਕਾਰੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਨੀਲੂ, ਦਰਪਨ, ਜਾਫਰੀ, ਅਸਲਮ ਪਰਵੇਜ਼, ਲੈਲਾ, ਸਬੀਹਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਉਘੇ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਪਿਆਰ ਤੇ ਖਲੂਸ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਟੂਡੀਓ ਦੇ ਟੈਕਨੀਸ਼ਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਏ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ।

ਰਿਆਜ਼ ਸ਼ਾਹਿਦ, ਅਤੇ ਇਲਾਉਦੀਨ (ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਤਨ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਹਨ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ੪੦ ਕੁ ਫਿਲਮਾਂ ਹਰ ਸਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੬੦ ਫੀ ਸਦੀ ਇਕਦਮ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਨਕਲ, ੩੦ ਫੀ ਸਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਤੇ ਕੇਵਲ ੧੦ ਫੀ ਸਦੀ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾਮਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮਾਂ ਸਨਅੱਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਡੋਲਵੀਂ ਹਾਲਤ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਬਣੇ :—

੧. ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਲ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ। ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਲਾਲੀ ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਡੀਲ ਡੌਲ ਵਜੋਂ “ਚੜ੍ਹਿਆ ਹਿੰਦ ਤੇ ਕਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ” ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

੨. ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੋਕ ਮਤ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਦੇਦਾਰੀ ਦਾ, ਪਰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਬੇਪਰਦਗੀ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਧਨੰਗੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਜਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਲੱਜਤ-ਆਮੇਜ਼ ਤਰਥਲੀ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ

ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਉਪਰ ਗ਼ਾਲਬ ਆ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੩. ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੋਖੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ-ਬੰਦੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਨੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ।

੪. ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬੜੀ ਹੀ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 'ਦੋ ਬਿਘਾ ਜ਼ਮੀਨ,' 'ਕਾਬਲੀਵਾਲਾ' ਜਿਹੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 'ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ' ਅਤੇ 'ਸੁਸਰਾਲ' ਵਰਗੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਆਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਾਂ ਲਈ ਲਾਭਵੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੁਹਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਗ਼ੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਹੈ, ਡਰਾਮਾ ਸੁਸਾਸਿਟੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਿਨਰ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਸੱਯਦ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਤਾਜ, ਇਮਦਾਦ ਹੁਸੈਨ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਸ ਖ਼ਿਲਾਅ ਉਪਰ ਜਾ ਟਿਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬੁਖਾਰੀ ਦੇ ਬੇ-ਖ਼ਰੋਸ਼ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਐਰਿਕ ਡਿਕਿਨਸਨ ਗਾਊਨ ਭੁੜਕਾਂਦਾ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਰੀਰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋ ਕੇ ਤੜਫਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਣਤ ਯਾਦਾਂ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੂਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਟੇਜ ਫਿਰ ਸੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਲਿਕ ਗੁਰਦਿਆਲ ਇਕ ਕੋਠੇ ਖੜਾ ਸੋਂਧੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੜਦਾ ਉਠ ਗਿਆ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦਮੋ ਅਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਕਿਤਨਾ ਸੁਹੱਣਾ ਪਾਰਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ! ਕਿਥੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ ਦੋਵੇਂ ? ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਮਰਦਾ ਹੈ ? ਲਾਈਟਾਂ ਕਿਉਂ ਇਕਦਮ ਆਫ ਹੋ ਗਈਆਂ ? ਔਹ-ਦੂਰ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਜਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੈ ਉਹ ? ਵਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨੀਲਾ ਨੀਲਾ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਨੀਲਾ ਸੂਟ ਪਾਈ ਕੀ ਮੈਂ ਹੀ ਖੜਾ ਹਾਂ ? ਹਾਂ, ਮੈਂ ਈ ਹਾਂ। ਬੜਾ

ਸੁਆਦ ਆਇਆ ਅਜ ਪਾਰਟ ਕਰਨ ਦਾ । ਸਚ, ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਤਲਿਸਮ ਜਿਹਾ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਮੁੱਕਲੇ ਹੁੰਦੇ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ । ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ । ਕੀ ਇਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ? ਕਿਤਨੀਆਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਲੋਕੀਂ । ਇਸ ਨੀਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਮੈਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਸੀ । ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਪਾਰਟ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ? ਅਜ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚਖਿਆ ਹੈ । ਅਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨ ਹੈ ? ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਖੋਰੇ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲਿਤਾ ।..... ਇਹ ਕੌਣ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਤਕਰੀਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, “ਜਬ ਬੰਬਈ ਮੇਂ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਸੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੂਈ ਔਰ ਉਨਹੋਂ ਮੈਂ ਨੇ ਆਪਨੇ ਯਹਾਂ ਠਹਿਰਨੇ ਕੀ ਦਾਅਵਤ ਦੀ, ਤੋਂ ਮੁਝੇ ਮੁਤਲਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਥਾ ਕਿ ਵੋਹ ਇਤਨੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀ ਹੈਂ, ਔਰ ਉਨ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੇਂ ਇਤਨੀ ਭੀੜਭਾੜ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ।”.....ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, “ਜਬ ਬੰਬਈ ਮੇਂ ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹਿਬ ਸੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੂਈ ਤੋਂ ਮੁਝੇ ਭੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਉਨ ਜੈਸਾ ਫਕੀਰਨੁਮਾ ਆਦਮੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਕਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ । ਮੁਝੇ ਸ਼ੱਕ ਹੂਆ ਥਾ ਕਹੀਂ ਵੋਹ ਮੇਰੇ ਸਾਥ ਚਾਰ ਸੌ ਬੀਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ?”.....ਤਕੱਲੁਫ਼, ਬੇਮਤਲਬ ਤਕੱਲੁਫ਼ !! ਨਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਬੜੀਆਂ ਬੇਯਕੀਨ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਮੈਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਚਾਰ ਸੌ ਵੀਹ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ । ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲਜ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ?.....

ਐ ਤਾਜ਼ਾ ਵਾਰਿਦਾਨੇ ਬਿਸਾਤੇ ਹਵਾਏ ਗੁਲ
ਜਨਹਾਰ ਅਗਰ ਤੁਮ੍ਹੇ ਹਵਸੇ ਨਾਓ ਨੋਸ਼ ਹੈ
ਦੇਖੋ ਮੁਝੇ ਜੋ ਦੀਦਾਏ ਇਬਰਤ ਨਿਗਾਰ ਹੋ
ਮੇਰੀ ਸੁਨੋ ਜੋ ਗੋਸ਼ ਨਸੀਹਤ ਨਿਓਸ਼ ਹੈ.....

ਚੁੱਪ ! ਉਹ ਕੀ ਲਗਦੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ? ਤੂੰ ਕੀ ਲਗਦਾ ਹੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ? ਸੋਚ

ਸਮਝ ਕੇ ਬੋਲ । ਸਵੇਰੇ ਜਿਹੜਾ ਰਿਆਜ਼ ਸਾਹਿਦ ਨੇ ਰੁੱਕਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਉਹ ਤੇਰੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਹੈ :

“ਬਲਰਾਜ਼ ਸਾਹਿਬ,

ਆਪ ਏਕ ਦਿਲਾਵੇਜ਼ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਨ ਕਰ ਸਟੂਡੀਓ ਆਏ ਔਰ ਚਲੇ ਗਏ — ਔਰ ਯੇਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹਮਾਰੀ ਆਖੋਂ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਨੇ ਇਤਨਾ ਕਮ ਅਰਸਾ ਰਹੀ ਕਿ ਯੇਹ ਭੀ ਤਮੀਜ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਾ ਕਿ ਯਿਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਖੈਰ-ਸਗਾਲੀ (?) ਜਜ਼ਬਾ ਥੀ, ਸਿਆਸੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਥੀ, ਇਜ਼ਹਾਰੇ ਤਨਜ਼ ਥੀ, ਯਾ ਮਹਿਜ਼ ਆਦਤ । ਆਪ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਨੇ ਕੇ ਬਾਅਦ ਭੀ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਨਤੀਜੇ, ਪਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਾ.....”

ਬਸ ਇੰਜ ਹੀ ਕੀਤਾ ਕਰੋ । ਕਾਮਯਾਬ ਐਕਟਿੰਗ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਅਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਐਕਟਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਐਕਟਰ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਇਹ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਵਿਖਾਲੇ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ ।

ਗੱਡੀ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਉਹ ਡੱਬੇ ਤੇ ਉਹੋ ਇੰਜਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੋਂ ਲਿਆਏ ਸਨ । ਉਹੋ ਹਿੰਦੂ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਡਾਇਰਮੈਨ । ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਹਨਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਫੇਰ ਖਬਰੇ ਕਦੋਂ ਵੇਖਾਂਗਾ । ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸੀ । ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਗੱਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗੀ ਜੋ ਕਦੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਖਾਬਾਂ ਦਾ । ਅਬਦੁੱਲਾ ਮਲਿਕ, ਕਿਤਨੀਆਂ ਸੈਰਾਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਬੰਬਈ, ਕਲਕੱਤੇ ਦੀਆਂ । ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਜਾਣ ਲਈ ਸੌ ਪਾਪੜ ਵੇਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੌਸਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ “ਵੀਜ਼ਾ” ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਬੈਂਦਲੇ ਜਿਹੇ ਖੜੇ ਸਾਂ ਅਸੀਂ । ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ ਆਉਂਦੀ

ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਕਿੰਜ ਤੱਕੀਏ ਤੇ ਕੀ ਆਖੀਏ ? ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਹੱਥੋਂ ਫੜ ਕੇ ਕਲ੍ਹ ਸਾਡੀ “ਬਾਬ” ਕਰਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜ ਫੇਰ “ਕਾਟ” ਕਰਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਈ ਹੋਈਏ। ਕਿਤਨੇ ਹੋਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਸਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮੁਲਕ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਖਤਾਂ ‘ਚ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ? ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਂਗਰ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਫਾਇਰਮੈਨ ਸਾਡੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆ ਕੁੱਦੇ। ਸਿੱਖ ਫਾਇਰਮੈਨ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, “ਕਿਉਂ ਜੀ, ਵੇਖ ਲਿਆ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ? ਚਲੋ ਹੁਣ ਚਲੀਏ ਆਪਣੇ ਇੰਡੀਆ ਵਾਪਸ।” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਏਸ ਘਮੰਡੀ ਝਲਪੁਣੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਘਸੀਟਿਆ।

ਤੁਰ ਪਈ ਗੱਡੀ। ਮੈਂ ਕਲ-ਮੁਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਵਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਕਠਘਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜਿਰ੍ਹਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ :

ਜ਼ਮੀਰ — ਏਸ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਹੈਂ ਕਿ ਗ਼ਮਗੀਨ ?

ਮੈਂ — ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗ਼ਮਗੀਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ।

ਜ — ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੂੰ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੰਜੂਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪਾਰਟ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੈਂ।

ਮੈਂ — ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਪਾਰਟ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਜ — ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਪਾਰਟ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ?

ਮੈਂ — ਹਾਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਪਾਰਟ ਈ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਜ — ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ?

ਮੈਂ — ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾਂ।

ਜ — ਘਰ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ਬੰਬਈ ? ਤੇਰਾ ਪਰਵਾਰ ?

ਮੈਂ — ਨਹੀਂ ! ਘਰ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਇੰਡੀਆ — ਜਿਵੇਂ ਫਾਇਰ-ਮੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਜ — ਇੰਡੀਆ ਕਿਉਂ ? ਹਿੰਦ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਤੂੰ ?

ਮੈਂ — ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਹੋ ਘਮੰਡ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਫਾਇਰਮੈਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਮੇਰਾ ਵੀ ਉਸ ਜਿਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ ਵਿਚ ਖਲੋਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰ
ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜ — ਅਚਾਨਕ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਵੇਂ ? ਕੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਭੇਰਾ ਅਤੇ
ਲਾਹੌਰ ਉਪਰ ਤੈਨੂੰ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦਾ
ਤੈਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ?

ਮੈਂ — ਨਹੀਂ ! ਏਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਤੋਖ ਪਿਆ ਦੁਲਾਰਦਾ ਹੈ,
ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ, ਮੇਰਾ
ਦੇਸ਼ ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਖੁਸ਼ਿਆ। ਮੈਂ ਇੰਡੀਅਨ ਜੰਮਿਆ ਸਾਂ, ਹੁਣ
ਵੀ ਇੰਡੀਅਨ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਹੀ ਮਰਾਂਗਾ — ਏਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ
ਚੀਜ਼ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਜ — ਇਹ ਤਾਂ ਜਨੂੰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਜਨੂੰਨ ਨੇ ਜਿਹੜੇ
ਫੁੱਲ ਖਿੜਾਏ ਹਨ, ਉਹੋ ਤੇਰਾ ਇਹ ਕੌਮੀ ਜਨੂੰਨ ਵੀ ਖਿੜਾ
ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੋਰਪ ਦੇ ਮਹਾਂਯੁਧ ਏਸੇ ਕੌਮੀ ਜਨੂੰਨ ਨੇ ਹੀ ਤਾਂ
ਕਰਾਏ ਹਨ : *my country, right or wrong* (ਆਪਣੇ
ਮੁਲਕ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੱਚਾ ਭਾਵੇਂ ਝੂਠਾ)।

ਜ — ਲੈ, ਤੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ
ਨੇ ਹੀ ਤੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਬਣਾਈ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ
ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ, ਉਹੋ ਅਜ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ
ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਲਸੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇਸ਼ ਅਗੇ
ਰਖੀਆਂ, ਉਹੋ ਅਜ ਵੀ ਤੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਫਲ ਪਾਲਸੀਆਂ
ਹਨ। ਤੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਗੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ
ਜਾਤ ਜਾਂ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ
ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਲ ਤੁਰ ਕੇ ਤੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ
ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ
ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਰਸਿਆਂ ਨੂੰ

ਸਾਂਭਿਆ ਹੈ । ਸਨਅੱਤ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ
 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ । ਲੋਕ-ਸ਼ਾਹੀ ਅਧਿਕਾਰ
 ਮਿਲੇ ਹਨ, ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਈ ਹੈ । ਤੂੰ
 ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਕਿਵੇਂ ਘਰ ਘਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲ ਰਹੀਆਂ
 ਹਨ ? ਇਹ ਮੰਨਿਆਂ ਕਿ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਨਹਿਰੂ
 ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹਾਲੇ ਕੇਵਲ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ
 ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਿਤੀ
 ਹੈ । ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਤਅੱਸਬਾਂ
 ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ
 ਰਾਹ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ
 ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਿੱਖ ਫ਼ਾਇਰਮੈਨ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ
 ਹੈ । ਇਹ ਖੇੜਾ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
 ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ । ਉਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੈ । ਏਸੇ ਗੱਲ
 ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਤੂੰ ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਇਸ ਲੈਕਚਰਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ
 ਕੀਤਾ । ਜੇ “ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ” ਕੇਵਲ ਇਕ ਨਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁੈ-ਛਲਾਵਾ ਹੈ ਤਾਂ
 “ਲੋਕ-ਵਾਦ” ਅਤੇ “ਸਮਾਜਵਾਦ” ਵੀ ਇਕ ਨਸ਼ਾ ਅਤੇ ਛਲਾਵਾ ਸਿੱਧ ਹੋ
 ਸਕਦੇ ਹਨ । ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਸੁਣ
 ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ
 ਆਤਮਾ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਮੋਈ, ਮੈਂ ਮੂਰਖਾਂ
 ਵਾਂਗਰ ਕੂਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰੋਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਖੁਸ਼
 ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ ।.....” ਕੀ ਪਤਾ
 ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਆਪਣੀ
 ਜਨਮ-ਧਰਤ ਦੀ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਸੈਰ ਕਰ ਕੇ ਮਉਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮੈਂ
 ਰਜਿਆ-ਪੁਜਿਆ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹਾਂ । ਏਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਜੇ ਮਨ
 ਵਿਚ ਖੁਭੀ ਨਹੀਂ । ਵੇਖੀਏ ਵਾਘਿਓਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

ਸਚ ਮੁੱਤ ਹੁਣ ਖੁਸ਼ੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਵਾਘੇ ਨੇ ਆਉਣਾ ਈ ਸੀ । ਉਹਨੂੰ ਆਉਣੋਂ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਅਚਾਨਕ ਅਸਮਾਨ ਜਿਡੇ ਉਚੇ ਕਾਲੇ ਸਿਆਹ ਫੋਲਾਦੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਕਰਾਲ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਂਦੇ ਤੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਪਰਤੀਤ ਹੋਏ । ਮੈਂ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਚੁਕਿਆ ਸਾਂ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ । ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਆਦਮੀ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਗ਼ਮ ਗ਼ਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦ ਕੇ ਸਿਨੇਮੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ । ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਫਿਲਮ ਚਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਰਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ੋ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਮ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰੋਇਆ । ਹੁਣ ਕੰਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਹੰਝੂ ਕੇਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ।

+ + +

ਇੰਜ, ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਰ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਉਹ ਸਭ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਜੋ ਵਿਛੜਨ ਵੇਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਲਰਾਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਰਾਹੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ । ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ । ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬਲਰਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ, ਅਤੇ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਡਾਕ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਆਇਆ :

ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨੂੰ

ਤੇਰੇ ਲਈ ਪਰਦੇਸ ਏ ਦੇਸ ਮੇਰਾ
ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਰਦੇਸ ਏ ਦੇਸ ਤੇਰਾ
ਚਿੱਟ-ਵੇਸੀਆ ਜੋਗੀਆ ਵਸਦਾ ਰਹਿ
ਇਥੇ ਤੇਰਾ ਡੇਰਾ ਓਥੇ ਮੇਰਾ ਡੇਰਾ ।
ਨੀਰ ਡੁੱਲ੍ਹਦੇ ਜਗ ਨੇ ਲੱਖ ਵੇਖੇ
ਮੈਂ ਉਹ ਨੀਰ ਵੇਖੇ ਜਿਹੜੇ ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਵੀ ਨਾ
ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ
ਮੌਤੀ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਵੀ ਨਾ

ਜਿਹੜੇ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਏ
ਉਹ ਦਿਲ ਕੈਦੀ ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵੀ ਨਾ
ਜਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਡੇ ।
ਅਸਾਂ ਲੱਖ ਭੁਲਾਏ ਉਹ ਭੁੱਲੇ ਵੀ ਨਾ ।

ਤੂੰ ਹੈਂ ਦੇਸ ਗਿਓਂ ਕਿ ਤੂੰ ਗਿਓਂ ਦੇਸੋਂ
ਗਿਓਂ ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਹੋ ਹੈ ਸੋਚ ਮੈਨੂੰ
ਜਿਹੜੀ ਸੋਚ ਨੇ ਖਸ ਲਈ ਨੀਂਦ ਮੇਰੀ
ਜੀਣ ਦੇਵਸੀ ਕਦੋਂ ਉਹ ਸੋਚ ਤੈਨੂੰ ?

ਬੇੜੀ ਅਸਾਂ ਦੀ ਅੱਧ ਦਰਿਆ ਡੁੱਬੀ
ਕੁਝ ਡੁੱਬ ਗਏ ਕੁਝ ਤਰੇ ਵੀ ਨਾ ।
ਮੇਰੀ ਪੀੜ ਦੇ ਅਜ਼ਲੀ ਸਾਂਝੀਆ ਓਏ
ਤੇਰੇ ਜ਼ਖਮ ਹਰੇ ਮੇਰੇ ਭਰੇ ਵੀ ਨਾ ।

ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਵਸੇਂਦੇ ਪਰਦੇਸੀਆ ਓਏ
ਜਿਹੜਾ ਦਰਦ ਮੇਰਾ ਓਹੋ ਦਰਦ ਤੇਰਾ
ਏਥੋਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਚੀਕੀ ਸੀ ਰੂਹ ਤੇਰੀ
ਓਥੋਂ ਆਂਦਿਆਂ ਰੋਇਆ ਸੀ ਦਿਲ ਮੇਰਾ ।

ਏਦੂੰ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੀ ਦੁਖ ਹੋਸੀ
ਤੇਰੀ ਅੱਖ ਇਥੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਓਥੇ
ਟੁੱਟੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਸੁਮਾਰ ਕਰੀਏ
ਕਈ ਲੱਖ ਇਥੇ ਕਈ ਲੱਖ ਉਥੇ
ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਉਜਾੜਿਆ ਆਲ੍ਹਣਾ ਨੇ
ਕੋਈ ਕੱਖ ਇਥੇ ਕੋਈ ਕੱਖ ਉਥੇ ।

(੨੬ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੨, ਰਾਤ ਦੇ ੧੧ ਵਜੇ)

ਪੁਨਰਪੀ.....

ਬੰਬਈ ੯ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੬੭.....

ਜਲੂਸ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਿਲਾਫਤ ਹਾਊਸ, ਭਾਈਖਲਾ ਤੋਂ।

ਮੇਜ਼ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਆਗੂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਲੂਸ ਚਾਰ ਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰੇਗਾ। ਨਾਅਰੇ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ —

ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਮੁਰਦਾਬਾਦ

ਅਰਬ-ਹਿੰਦ ਦੋਸਤੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ

ਐਂਗਲੋ-ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਮਰਾਜ ਮੁਰਦਾਬਾਦ

ਸਦਰ ਨਾਸਰ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ

ਸਹਿਰਾਏ ਸੀਨਾਈ ਛੋੜ ਦੋ

ਬੈਤੁਲਮੁਕੱਦਸ ਛੋੜ ਦੋ

ਫੇਰ ਬਿੱਲੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਾਲੇ ਝੰਡੇ ਹੱਥ ਫੜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਜਿਤਨੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ ਛਤਰੀ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਾਈਨ ਤੋੜਨੀ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹਨ, ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਜੋ ਬੰਬਈ ਦੇ ਮੇਅਰ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੈਂ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ, ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ ਕੋਲ ਖੜੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਮਨੀ ਰੰਗ ਦੀ ਸਾੜੀ ਉਸ ਦੇ ਗੋਰੇ ਸੁਡੋਲ ਬਦਨ ਤੇ ਖੂਬ ਫਬ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਹੂ ਵਰਗਾ ਕੱਦ, ਕੱਕੇ ਕੱਕੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗੁੱਤ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਪਾਹਲਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਥੇ, ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।

ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਅਰਥ। ਖੁਦ ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਵਿਚ ਤਨਜ਼ੀਮ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਮ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਵੀ ਇੰਜ ਠਿਲ੍ਹ ਪਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਕਲੀਅਤ ਦਾ ਜਲੂਸ ਹੈ, ਇਕ ਐਸੀ ਅਕਲੀਅਤ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਬੈਠਿਆਂ

ਬਿਠਾਇਆਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਾਈ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਐਸੇ ਦਰਖਤ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖੜੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਠਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਟ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਇਕ ਖੂੰਜੇ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਕਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰਨ ਦੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਮੰਗਣ ਦੀਆਂ ਜਲੂਸ ਕਢਣ ਦੀਆਂ ਜਾਚਾਂ ਕਦੋਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ।

ਅਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ। ਅਕਸਰੀਅਤ ਵਾਲੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਤਕੜੇ ਤਾਜ਼ੇ। ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਿਹਰੇ ਬੇਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਜਲੂਸਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਈ ਸ਼ਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੰਤਜਾਮ ਵੀ ਠਾਠ ਦਾ। ਬਲੰਦ ਹੌਸਲੇ। ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਕਸਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੋਣੀ ਜਿਵੇਂ ਇਥੇ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੂਹਰਲੀ ਸਫ਼ ਵਿਚ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ, ਮੈਂ, ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਉਹ ਤੀਵੀਂ, ਕਾਮਰੇਡ ਸਾਬਿਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਨਾਂ ਬਸ਼ਾਨਾਂ ਚਲ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਪੱਛੜ ਜਾਈਏ ਪਿਛਲੀ ਕਤਾਰ ਵਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਧੱਕ ਕੇ ਫੇਰ ਅਗਾਂਹ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਲੂਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਸਾਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ।

ਕੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਲੂਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਕਲਾਕਾਰ ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਟੁਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਕਿਆਸ ਦੁੜਾਇਆ? ਕੀ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਹਮ-ਜਮਾਤ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਵੀ ਕਿਸੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਕਿਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਅਜੇ ਵੀ ਡਰੀ ਤੇ ਸਹਿਮੀਂ ਹੋਈ ਅਕਲੀਅਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?

ਵੀਅਤਨਾਮ ਉਪਰ ਵਰ੍ਹਦਾ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਹਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਪੋਹਿਆ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਦੁਖਾਡੀ ਦੀਜ਼ ਸੀ। ਪਰ ਵਸਤ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਹਨ। ਅਰਬਾਂ ਨਾਲ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਆਈ ਦਾ ਪੋਹਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ। ਸਾਮਰਾਜ ਬੇਨਕਾਬ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ।

ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕੋਮੀ ਡਿਹਿਰੀਕ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਅਤੇ ਸਦਰ ਨਾਸਰ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾ ਕੇ ਟੁਰ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਨਹਿਰ ਸੁਏਜ਼ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਨਾਸਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੋਆ ਵੇਲੇ ਨਾਸਰ ਨੇ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਲੰਘਣਾ ਝਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਆਉਣਾ ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਦਰ ਨਾਸਰ ਜਾਂ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਕੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਵਾਮ ਵੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸੈਕੂਲਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ? ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿਤੇ 'ਇਸਲਾਮ ਖਤਰੇ ਮੇਂ ਹੈ' ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਈ ਰੁਕ ਜਾਣਗੇ? ਕੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੀਟੋ ਅਤੇ ਸੈਂਟੋ ਵਰਗੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਗੁਟ-ਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਦਾ ਹੀਲਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ? ਅਦਨ ਦੇ ਅਰਬ ਆਪਣੀ ਧਰਤ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜੀ ਅੱਡੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲਹੂ ਵੀਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕੀ ਫੌਜੀ ਅੱਡੇ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਗੇ?

ਵਕਤ ਨੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਗੇ? ਕੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪਾਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਗੇ? ਕੀ ਅਗੋਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਰਾਹ ਫੜਨਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ?

ਕੀ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ ਹੁਣ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਅੱਜ ਅਰਬਾਂ ਨਾਲ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨ? ਇਹ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ?

ਪਹਿਲੀ ਵਡੀ ਲਾਮ ਪਿਛੋਂ, ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਹਾਰ ਕਾਰਨ, ਅਯਾਤੁਲ-ਫਿਲਸਤੀਨ ਦੇ 'ਜ਼ਾਮਨ' ਬਣ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਚ ਲੂਣ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਅਰਬਾਂ ਨਾਲ ਅਰਬ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆਏ ਸਨ, ਇਕੋ ਜ਼ਬਾਨ, ਇਕੋ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਇਕੋ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਜ਼ਾਮਨੀ' ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਚਲਣੀ। ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਫਿਲਸਤੀਨ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ।

ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਾਈਂ ਮਾਈਂ ਕਿਥੇ ਛਡਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਹ ਧਰਤ ਜਿਹੜੀ ਪੈਟਰੋਲ ਵਰਗੀਆਂ ਅਖੁਟ ਦੋਲਤਾਂ ਪਈ ਉਗਲਦੀ ਹੋਵੇ ? ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਪਾੜੂ ਨੀਤੀਆਂ ਸੁਝਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਹੱਥ ਦਾ ਦਿਤਾ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕੇ। ਪਰ ਪਾੜੂ ਨੀਤੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਅਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦੂਰ ਕਰਨੀ ਅਵਸ਼ਕ ਸੀ। ਏਸੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ, ਅਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਗੇ ਸੁੱਟ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਯੋਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫਿਲਸਤੀਨ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਾਇਆ। ਦਵੈਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਬਾਲਣ ਲਈ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਘਰੋਂ ਬੇ-ਘਰ ਕੀਤਾ। ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਬਰਬਰਤਾ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕੌਮ ਹੋਰ ਵੀ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਲਸਤੀਨ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀਹ ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ। ਯੋਰਪ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ।

ਪਰ ਇਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਰਬੀ ਨੇਤਾ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿਆਣੇ ਸਾਬਤੁ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜ ਤੀਕਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਦੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਕਦੇ ਫਿਲਸਤੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨੂੰ। ਭਾਵੇਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਆਖੇ ਭਾਵੇਂ ਗਲਤ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਉਂ ਟਸ-ਮਸ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹਾਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਕੌਮ ਆਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਕਰੁਣੀ ਕੀ ਹੈ — ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੇ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕਢ ਰਹੇ ਹਾਂ ?

ਸਾਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਗੇ ਆਪ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਦਵਾਰੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ? ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੁਕਰਰ ਕਰਾਈਆਂ ? ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੁੰ ਮਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵਸਦੇ ਆਏ ਸਾਂ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਫਾ-ਏ-ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਈ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਤੁੱਲ ਗਏ, ਅਤੇ ਅਜੇ ਤੀਕਰ ਤੁੱਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ

ਨਾਲ ਉਤਨੀ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹੈ ।

ਫਿਲਸਤੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਅਰਬ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ, ਚਾਂ ਵਿਰੋਧਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ।

ਲਗਭਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੀ ਜਰਮਨੀ, ਕੋਰੀਆ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਵੀਅਤਨਾਮ ਆਦਿਕ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਵੰਡੇ ਗਏ । ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ । ਆਪਣੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਫਿਰ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਾਅਵੇ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੜ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇ ਉਹ ਗੱਦਾਰ ਹੈ, ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਜਲੂਸ ਕਢ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਰਬ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਪਰ ਕਦੇ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਉਹਨਾਂ ਬਦਨਸੀਬਾਂ ਲਈ ਵੀ ਤੜਫਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੰਡ-ਲੀਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜੀਂਦਿਆਂ ਜਾਗਦਿਆਂ ਮੌਤ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ? ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਲਾ ਫਿਲਸਤੀਨ ਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ।

ਇਹ ਜਲੂਸ ਵੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਅੱਜ ਆਪਣਾ ਦੁਖ ਭੁਲਾ ਕੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਕੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਹੱਕੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ?

ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਮੈਂ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।.....

ਜਲੂਸ ਹੈ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ, ਅਤੇ ਲੰਘ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਬੰਬਈ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੋਵੇ ।

ਨਾਗਪਾੜੇ ਅਤੇ ਮਦਨਪੁਰੇ ਦਾ ਫੇਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜਲੂਸ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਰੋਡ ਅਪੜਿਆ । ਹੁਣ ਸੰਖਿਆ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ, ਖੋਰੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਕੋਈ ਅੰਤ ਸਿਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੌਂਸਲੇ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਸਮੂਹਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਹੀਨਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਉਪਰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਅਤੇ ਉਸੇ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀ

ਨਾਅਰਿਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ :

ਨਾਅਰਾ ਏ ਤਕਬੀਰ, ਅੱਲਾ ਹੋ ਅਕਬਰ

ਇਸਲਾਮ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ

ਬੈਤੁਲ-ਮੁਕੱਦਸ ਹਮਾਰਾ ਹੈ

ਸਹਿਰਾਏ ਸੀਨਾਈ, ਲੇ ਕੇ ਰਹੇਂਗੇ

ਐਸ. ਕੇ. ਪਾਟਲ ਚੋਰ ਹੈ

ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੈ ।

ਜਲੂਸ ਦੇ ਆਗੂ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਉਪਰ ਖੜਾ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹ ਘੂਰ ਘੂਰ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਾਫ਼ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਟੋਕ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕੋਈ ਗਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਿਲਾਜ਼ਾਰੀ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਨਹੀਂ । ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨਗੇ ?

ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕੀ ਕਸੂਰ ਜਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਤਕ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕਦੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਅੱਜ ਇਕ ਲੀਡਰ ਪਿਛੇ, ਕਲ੍ਹ ਦੂਜੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜ ਪੈਣਾ, ਅੱਜ ਇਕ ਨੂੰ, ਕਲ੍ਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢ ਛਡਣੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਇਥੋਂ ਤਕ ਈ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੋਚਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਝਗੜੇ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਮੂਜ਼ ਦਸਣ ਦੀ ? ਅਰਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ, ਬਸ ਗੱਲ ਮੁਕ ਗਈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਵਡੇ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਬਸ ਇਤਨਾਂ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਪੱਖ-ਪੂਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਮਲੇਫ਼ਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੋ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਫਾਹੇ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਅਰਬ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ । ਇਹ ਨਹਿਰੂ, ਪ੍ਰਵਾਰ ਤਾਂ ਸਦਾ ਤੋਂ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ । ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਕ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪਦ ਤੇ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਭੂਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਲਾ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ?

ਜੇ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਹੋਣਾ ਸੀ ? ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਸਿੱਖ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਪਾਰਸੀ ਈਸਾਈ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਜੇ ਰੋਕਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਕੀ ਪਰਵਾਹ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਜਲੂਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ?

ਅਸੀਂ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਬਾਲਾਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ । ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਖਦੇ ਹਾਂ । ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸੰਜੀਦਾ ਤੇ ਮੁਦੱਬਰ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ । ਪਰ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਕੀ ਸਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ?

ਇਹ ਕਰੋੜਪਤੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਹਨ । ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ । ਜਨਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਮੱਥਿਉਂ ਦੁਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਤਨੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਖਦੀਆਂ ਸਨ । ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਉਂ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਉਦੋਂ ਵੀ ਫਸਾਦੀ ਖਰੂਦੀ ਦਾ ਲਕਬ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵੀਅਤਨਾਮ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਮਸਲ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਤੋਂ ਰਖਸ਼ਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ, ਅਤੇ ਖੁਦ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਜਨਤਾ, ਥੂ ਥੂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਇਹਨਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਖਬਰ-ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨੀਗਰੋ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਿਚਾਰੀ ਪੁਲਸ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਘਾਇਲ ਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਮਰੀਕਨ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁੱਟੇ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਵੀਅਤਨਾਮੀ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਬੱਚੇ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।.....ਸਚਿਆਈ ਉਪਰ ਪੜਦਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਜੋ ਚਲਿੱਤਰ ਇਹਨਾਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਦ-ਹਿਸਾਬ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਲਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ

ਵਲ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਸਲ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ 'ਉਦਾਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਪੱਖਤਾ' ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਭਾਰਤੀ ਕਰੋੜਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਕਰੋੜ-ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦਾ । ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਸਾਮਰਾਜ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮਰਥਕ । ਇਹ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣ ਜਦ ਕਿ ਮਿਸਰ, ਅਲਜੀਰੀਆ, ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ? ਏਸੇ ਕਸੂਰ ਬਦਲੇ ਹੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਲੂਮ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ।

ਦਰਅਸਲ ਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਜਾਹਿਲ' ਜਨਤਾ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਕਰੋੜਪਤੀਆਂ ਦੇ ਈ ਹਨ । ਜਿਹੌਂ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹੋਂ ਜਿਹੀ ਇਹ ਚਪੇੜ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ।

ਇਹੋ ਕਰੋੜਪਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਰ-ਖਰੀਦ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਖੜੇ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਵਡੇ ਵਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਨਕੇਲ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਵਡੇ ਵਡੇ ਨੇਤਾ, ਵਡੇ ਵਡੇ ਚਿੰਤਕ, ਵਡੇ ਵਡੇ ਪੰਡਤ, ਵਡੇ ਵਡੇ ਮੁਲਵਾਣੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਤੇ ਪਲਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਕਰੋੜਪਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੇ ਕਿਤਨਾਂ ਕੁ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸੇਗਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਚਾਟੀ ਵਿਚੋਂ ਮੱਖਣ ਕਢ ਕਢ ਕੇ ਏਸੇ ਵਰਗ ਨੇ ਖਾਧਾ ਹੈ । ਗ਼ਰੀਬ ਅਵਾਮ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਲਹੂ ਵੀਟਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਅਜੇ ਤਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖੱਟਿਆ !.....

ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਭੀੜਾਂ ਦਾ । ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਜਾਮ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ । ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਫੜਾ ਤਫੜੀ ਜਿਹੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ । ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ, ਬਾਰੀਆਂ, ਬਾਲਕੋਨੀਆਂ ਤੋਂ, ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਲੋਕੀਂ ਉੱਲਰ ਉੱਲਰ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ । ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਪੜਦੇ ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੈਦਲ ਤੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ

ਹੈ। ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਲਈ। ਹਰ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਤੁਅੱਲਕ ਸਿਰਫ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਜਾਹਿਲ' ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਲਈ ਇਤਨੀ ਥਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਸਾਗਰ ਸਮੇਂ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਿਹੜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਬਾਨੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਜੇ ਮੈਂ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, "ਜੋ ਸ਼ਖਸ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਸਾਰੇ ਬਨੀ-ਨੂਅ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਕਾਤਿਲ ਹੈ।"

ਕੀ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਮ-ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਕਮਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ?—

ਦੇਹੁਰਾ ਮਸੀਤ ਸੋਈ ਪੂਜਾ ਐ ਨਿਵਾਜ਼ ਓਈ
ਮਾਨਸ ਸਭੇ ਏਕ ਪੈ ਅਨੇਕ ਕੋ ਭਰਮਾਓ ਹੈ।
ਦੇਵਤਾ ਅਦੇਵ ਜੱਛ ਗੰਧੂਬ ਤੁਰਕ ਹਿੰਦੂ
ਨਿਆਰੇ ਨਿਆਰੇ ਦੇਸਨ ਕੇ ਭੇਸ ਕੋ ਪ੍ਰਭਾਓ ਹੈ।
ਏਕੇ ਨੈਨ ਏਕੇ ਕਾਨ ਏਕੇ ਦੇਹ ਏਕੇ ਬਾਨ
ਖਾਕ ਬਾਦ ਆਤਸ ਐ ਆਬ ਕੋ ਰਲਾਓ ਹੈ।
ਅੱਲਹ ਅਭੇਖ ਸੋਈ ਪੁਰਾਨ ਐ ਕੁਰਾਨ ਓਈ
ਏਕ ਹੀ ਸਰੂਪ ਸਬੈ ਏਕ ਹੀ ਬਨਾਓ ਹੈ।

ਫਰੰਗੀ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸਾਰ ਸੁੱਟੀਆਂ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ!

ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਮੈਂ ਚਿਤੌੜ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੇਖਣ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਪਠਾਣਾਂ, ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨਾਲ ਝਰੀਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਕ ਵਿਜੈ-ਸਤੰਭ ਵੇਖਿਆ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਾਣੇ ਨੇ ਬਾਰੂਦੀਂ ਜਾਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਥੰਮਿਆਂ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਖੀ ਵਿਚ ਉਕਰੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਅੱਲਾ' ਵੀ ਉਕਰਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਰਾਣੇ ਦੀ ਨਿਗਾਹ

ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹਰ ਨਾਉਂ ਇਕ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦਾ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤੁਅੱਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਓਥੇ ਹੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਸੂਫੀ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦੇ ਤੇ ਵਜ਼ਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸੂਫੀ ਮੁਰੀਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ 'ਖਿਆਲ' ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਕੀ ਉਸ ਦਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਰੈੱਡ ਕਲਿਫ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵੇਡ ਦੀ ਲੀਕ ਪੁਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ?

ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੀ ਰਾਮਾਇਣ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੇਰਣਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੀ ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ। ਜਾਇਸੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ "ਪਦਮਾਵਤ" ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਹੈ। ਜਾਇਸੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਹੀ ਤੁਲਸੀ ਨੇ ਰਾਮ ਚਰਿਤਮਾਨਸ ਦੀ ਪੂਣੀ ਛੋਹੀ ਸੀ !

ਪਰ ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ, ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਖਾਨੇ ਖਾਨਾਂ, ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਰਤਨ ਨਾਥ ਸਰਸਾਰ, ਫਰਾਕ ਗੋਰਖਪੁਰੀ, ਸੂਰਜ ਨਰਾਇਣ ਮਿਹਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ !

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਜਖਨਾ ਪੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾੜ ਵਾੜ ਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੋਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੁੰਨ ਤੁੰਨ ਕੇ !

ਕੈਸੇ ਕੈਸੇ ਬੇਤੁੱਕੇ ਵਹਿਮ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾੜ ਵਾੜ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਫਰੇਗੀ ! ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਤਗੜੀ ਤੇ ਬਹਾਂਦਰ ਕੌਮ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਲਿੱਸੇ ਹਨ ! ਖੋਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਦਾ ਕੀ ਆਲਮ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਿਮ ਮਹਾਜ਼ਰ ਇਧਰੋਂ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ? ਬੰਬਈ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਸਾਦਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ

ਫੁਰਾ ਮਾਰਨ ਲਗੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਸਲਵਾਰ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਤਕ
 ਏਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਲਵਾਰ ਇਸਲਾਮੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੈ।
 ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ "ਭਾਪੇ" ਗਰਾਂਚ ਰੋਡ, ਕਲਿਆਨ, ਅਤੇ ਸਾਇਨ
 ਕੋਲੀਵਾਡਾ ਵਿਚ ਰੁਲਣ ਲਗ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਮਰਾਠੀਆਂ ਨੂੰ
 ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਸਲਵਾਰ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਬੁਰਦਾਰ ਟੋਪੀ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨ ਤਹਿਮਤ
 ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮੁਕਰਰ ਕਰ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ
 ਦੱਸੇ ਕਿ ਬੁਰਦਾਰ ਟੋਪੀਆਂ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨ ਤਹਿਮਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਬੜੇ
 ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਖੁਰਾਕ, ਜਾਂ ਲਿਬਾਸ ਦੇ
 ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਘੁਸੇੜਿਆ ਸੀ? ਪੁਰਾਣੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਨੂੰ ਵੇਖੋ,
 ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ, ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ
 ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ, ਸਾਂਝਾ ਲਿਬਾਸ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਰਹਿਨ ਸਹਿਨ
 ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਵਾਰਿਸ,
 ਬੁੱਲੇਸ਼ਾਹ, ਦਮੋਦਰ, ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਭਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ
 ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਤਾਰ ਛੇੜਦੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸਦਾ
 ਛੇੜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ!

ਗੰਗਾ-ਜਮਨੀ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਰਿੰਦੀ
 ਆਖੋ ਭਾਵੇਂ ਉਰਦੂ। ਗਾਲਿਬ, ਮੀਰ, ਸੂਰਦਾਸ, ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ
 ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਦਾ ਰਹਿਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੰਗਾ-
 ਜਮਨੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਧੱਕ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਰਦੂ-ਉਰਦੂ-ਰਿੰਦੀ ਦਾ
 ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਈਂ ਖਯਾਲ ਅਸਤੋ ਮਹਾਲ ਅਸਤੋ ਜਨੂਨ ਅਸਤ!

ਪਰ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਫਰੰਗੀ ਨੂੰ। ਕਿਸ ਅਕਾਬਰੀ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ
 ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤਅੱਸਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ ਘੋਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੋ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ
 ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਨਾਚ ਨਚਵਾ ਦਿਤੇ। ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਤੇ
 ਪੜਦਾ ਪਾ ਕੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਥੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਪੜਵਾ

ਦਿਤੀਆਂ। ਅਜ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੂੜੀਆਂ ਤੇ ਕੁਚੱਜੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਰਮਨ ਡਿਲਾਸਡਰ ਬਰਗਸ਼ਾਨ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਡਿਗਦੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ ਮੈਂ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਹੇਗਾ ਮੈਂ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਬਸ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਤੇ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪੱਥਰ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਘਰ ਫੂਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ, ਇਹੋ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।.....

ਏਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਹਿਮਾਂ ਦੀਆਂ ਇਲਾਮਤਾਂ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਬੜੀ ਸੁਸਤਾ ਉਰਦੂ ਬੋਲਣ ਦੇ ਹਾਸੋਹੀਣੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਰਦੂ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਗੁਜਰਾਤੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੋਈ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ। ਘਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਕੌਮੀਅਤ ਅਤੇ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਿਆਂ ਗਿਲਾਨੀ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਰਦੂ-ਦਾਨ ਜਾਹਰ ਕਰਨਾ ਕਰਤੱਵ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਠਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਠਾਣੀ-ਪਣੇ ਦੀ ਲੱਜ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਵੇਂ ਹੀ, ਬੰਗਾਲੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਜਾਂ ਤਾਮਿਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛੋ ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਕੌਮੀਅਤ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇਗਾ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਅਕਲੀਅਤ ਹੋਣ ਦੇ ਖੇਫ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਖਿਅਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਕਲਚਰ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਕੀਕਤ ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਹੈ। ਕਲਚਰ ਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤਾ ਦੋਵੇਂ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸਲਾਮੀ ਕਲਚਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰਾਹੀਂ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ, ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ-ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਂਝੀ ਹੱਥ ਦੀ

ਮਿਹਨਤ ਰਾਹੀਂ । ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ, ਜ਼ਬਾਨ, ਅਤੇ ਤਹਿਜੀਬ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋਨੀਂ ਥਾਈਂ ਮੁਸਲਿਮ ਅਵਾਮ ਪਛੜੇਵਿਆਂ ਅਤੇ ਭੰਭਲਭੂਸਿਆਂ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਪਾ ਛਡਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਤਜਲੀਮ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਏਗੀ ।

ਬੜੀ ਸੋਚ ਸੋਚ ਤੇ ਸੰਭਲ ਸੰਭਲ ਕੇ ਉਰਦੂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਨੇ ਸਾਰੇ, ਕਿਤੇ ਅਚਿੰਤੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ । ਕਿਤਾਬੀ ਜਿਹਾ, ਬੇਜਾਨ ਜਿਹਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਖੜਿਆ ਉਖੜਿਆ, ਭੀਚਿਆ ਭੀਚਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਜ਼ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਨਿੱਘ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਸੁਛੇਦਤਾ ਨਹੀਂ ।

ਇਹਨਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਮੈਂ ਵੀ ਸੁਣਨ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਦ ਸਿਰਫ਼ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਕਾਮੀ ਸ਼ੁਹਰਤ-ਯਾਫ਼ਤਾ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਰਦੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮੁਕਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ਾਜ਼ੋ-ਨਾਜ਼ਰ ਹੀ ਕਦੇ ਚਮਕਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਹੱਲੇਦਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਡਾ ਛੁਡਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤਨੇ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਰੱਜਵੀਆਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੀਝਾਂ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਕੁਫਲ-ਬੰਦ ਕਰ ਛਡਿਆ ਹੈ । ਬਹੁਤਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਮੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਟਾਟ ਵਿਛਾਣਾ ਤੇ ਜੂੱਤੀਆਂ ਸਾਂਭਣਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮਾਰਿਆ । ਮਿਲਣੀਆਂ ਦਾ ਬੇਪਨਾਹ ਸੁਆਦ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕਰ ਹੁੰਦਾ ਅਸੀਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ । ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਭਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਸਾਰੇ ਉਰਦੂ ਬੋਲਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ, ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਿਹੀ, ਪੜ੍ਹਾਕਲ ਜਿਹੀ, ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਿਹੇ, ਓਪਰੇ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਪਦੇ । ਤੇ ਜੇ ਕਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਦਿੱਲੀ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਆਇਆ ਮਹਾਜਰ ਉਠ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪੈ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਮਲਾਏ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਰੰਕਾ ਨਸੀਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਹੁਣ ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਤੇ ਪਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਬੰਗਾਲੀਆਂ, ਸਿੰਧੀਆਂ ਜਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਲਈ? ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ? ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ? ਕੀ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ ਵਾਰਸ ਤੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਦਾਮਨ ਫੜਨਾ ਹੀ ਪਏਗਾ?

ਨਿਯਮਿਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕੌਮ ਨਹੀਂ ਵਸਦੀ ਕਦੀ ਕੌਮਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉਰਦੂ, ਮੁਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਕੇਰਲੀ, ਆਂਧਰੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ। ਕਿਤਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਅਜ ਅਜਿਹੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸੁਫਲ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਖਦੇ? ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨਾ ਈ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੌਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਧਿਓਂ ਚੀਰ ਕੇ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣਦਾ? ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਵਖ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਕਿਤਨਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਾਂ?.....ਕਿਤਨੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਪਲਾਂਘਾਂ ਭਰ ਕੇ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵਧ ਸਕਦੇ ਸਾਂ?.....ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਅਕਲੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਰੂਮੀਅਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ?ਇਤਨੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਤਾਂ ਨਾ ਪੈਂਦੀਆਂ?.....

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਫੜ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਕਰਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਯਕਤਰਫੀ, ਮੁਤਅੱਸਬ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ?

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਦਸਿਆ,

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਬੜਾ ਮੱਕਾਰ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਤਅੱਲਕਾਤ ਸੁਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤਅੱਲਕਾਤ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸੁਧਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।"

ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਜਿਹਾ ਵੱਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਦੀਬ ਮੇਰਾ ਵੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੋਸਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਹੈ। ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਤੀਂ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸੁਸਿਖਸਤ ਲੋਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਜੇ ਅੱਜ ਅਕਲੀਅਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਖੋਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਤਾ? ਜੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਉਤਨੇ ਹੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ? ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਈ ਖੋਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ?

ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਮੁਲਕ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾਓ ਕਿ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਸੁਖੀ ਰਹੇਗਾ, ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਇਤਬਾਰ ਕਰੇਗਾ?

ਫੇਰ ਉਸੇ ਮੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਹ ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ? ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵੰਡ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਕਰ ਛੱਡੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਵੰਡ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੀ ਪਰਲੋ ਲਿਆਵੇਗੀ, ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?

ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ

ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ? ਇਕ ਟੋਟਾ ਪੂਰਬ ਵਿਚ, ਦੂਜਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਿਚ । ਤੀਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ । ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਾ ਮਿਲਾਪ । ਇਹ ਤਾਂ ਇਵੇਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਨਿੱਕੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮੌਰੂਸੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਮੰਗਿਆ ਤੇ ਵੱਡੇ ਨੇ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਘਰੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਕਢ ਛਡਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਜੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਈ ਤਾਂਘਣ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸੈਰਗਾਹਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਾੜ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਝੀਲਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੁਲਕ-ਵੰਡ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ, ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ।.....

ਗਲਤ ਰਾਹ ਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ, ਲੱਖਾਂ ਬੇਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਫੇਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਅਵਸ਼ਰਕ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਸਾਇਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੌ ਮੀਲ ਚੌੜੇ ਲਾਂਘੇ ਦੀ ਮੰਗ ਹੱਕ ਬਜਾਨਬ ਜਾਪਣ ਲਗ ਜਾਏ । ਮੁਸਕਿਨ ਹੈ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਭਲਾ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਵਰਗੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਜ਼ਮਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਕਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਉਪਰ ਹੀ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ? ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ, ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹਾਨੇ ਲਭਣਾ ਕਦੇ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ?

ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਅਜਿਹੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਏ, ਕਿ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪਣੇ ਅਵਾਮ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ? ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਸ਼ਤਰਾਕੀਅਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਉਪਰਹੁਣ ਤੀਕਰ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ? ਜਿਹੜੇ ਸਪੂਤ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਡੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਸ ਉਪਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਚੁਕ ਚੁਕ ਉਠ ਦੇੜਨ

ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ. ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਜਾਇਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਉਨਸ
ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਅਜਿਹੀ "ਸੰਪੂਰਨਤਾ" ਸਾਮਰਾਜੀ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋ ਸਕਦੀ
ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਦਖਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਨੂੰ
ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਿਆਸਤ ਆਖਦੇ ਨੇ। ਇਹਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਮਰਾਜ ਅਗੇ
ਗੋਡੇ ਟੇਕੀ ਰਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ — ਉਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਜੋ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀ ਆੜ
ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਅਰਬਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਦੌੜਿਆ ਹੈ। ਉਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਜਿਸ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ
ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰਵਾਏ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਯਹੂਦਿਸਤਾਨ ਖੜਾ
ਕਰ ਕੇ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਖੱਸੀ ਕਰਨਾ ਲੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ.....

ਜਲੂਸ ਕਾਰਫ਼ੇਰਡ ਮਾਰਕਿਟ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦਾ ਨੱਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭੀੜੀ
ਸੜਕ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਘਰਾ ਵਾਲੇ ਜਲੂਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ
ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਦਿਲ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵਧ
ਵਧ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ, ਸ਼ਰਬਤ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪਿਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਦਾ
ਇਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਇਕੱਠਾ ਜੁੜ
ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਿੱਤਰ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਅੱਕਸ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮੁਨੱਵਰ ਕਰ
ਰਹੇ ਹਨ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇੰਜ ਗਲਵਕੜੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਵਧ ਖੁਸ਼ੀ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ
ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਇਹ ਉਨਮਾਦ ਇਹਨਾਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਕਦੇ 'ਰਸ਼ੀਦ ਡੇ' ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੇਖਿਆ
ਸੀ, ਜਦੋਂ 'ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ' ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਲਈ ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ
ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਵਲਵਲੇ ਜਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੇਲੇ
ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਗੋਰੀਆਂ
ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੌਹਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮ ਅਤੇ ਨਾਟਕ
ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਮਨ-ਜਲੂਸ ਕਢਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ
ਵਿਚ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੀ ਨਹੂਸਤ ਸਿਰ ਨਾ ਚੁਕ ਸਕੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ
'ਇਪਟਾ' ਦੇ ਅਸੀਂ ਡਰਾਮੇ ਖੇਡਦੇ ਸਾਂ। ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਦੇ ਸਾਂ, ਜਨਤਾ
ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਨ
ਲਈ, ਇਲਮ ਦੀ ਦੌਲਤ ਲਈ, ਕਿਤਨੀ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਲਾਲਸਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ
ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹਨ ਉਹ। ਉਹ ਯਾਦਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਅਜ ਦਾ ਜਲੂਸ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦਿਨ ਫੇਰ ਮੁੜ ਆਏ ਹੋਣ । ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਸੁਨੇਹੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਕਾਸ਼, ਅੱਜ ਫੇਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ, ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਸਾਹਿਰ, ਮਜਰੂਹ, ਪ੍ਰੇਮ ਧਵਨ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਤੇ ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ ਹੁੰਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਨ । ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਵੀ ਅਸਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਦਿਤੇ ਸਨ ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਅੱਲਾ ਹੋ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਸਹਿਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਣ ਲਗ ਪਿਆ ਇਹ ਨਾਅਰਾ । ਅੱਜ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੈਕੂਲਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਮਲ ਵਿਚ, ਪੂਰੇ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ । ਕਿਤਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੁਸਲਿਮ ਅਕਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ-ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਤਦਿਆਂ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ । ਸਦਾ ਸੁਖੀ ਰਹਿਣ ਇਹ । ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਤੱਤੀ 'ਵਾ ਨਾ ਲਗੇ । ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ ਤਾਂ ਏਸੇ ਅਕਲੀਅਤ ਦਾ ਸਪੂਤ ਹੈ । ਦੇਸ਼-ਕਲਿਆਣ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਮੰਗਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਜਿਜਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਲੱਖ ਸੈ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਇਆਂ । ਜੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆਂ ਜਦ ਕਿ ਹਿੰਦ-ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਆਉਂ-ਪੂਰਨ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ.....

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫੇਰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਮਨ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਸਤਹਿ ਤੋਂ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਡੂੰਘਾ ਹੈ ਸਾਡਾ ਸੈਕੂਲਰਵਾਦ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਬਿਲਫਰਜ਼ ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਟੋਲੀ "ਅੱਲਾ ਹੋ ਅਕਬਰ" ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ "ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਚੁਕ ਲੈਂਦੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ? ਇਹੋ

ਗਲੀ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਿਤਨਿਆਂ ਬੇਦੋਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ?

ਇੰਜ ਲਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਖੋਭੀ ਰਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਚਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਗਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਟੋਰ ਚਲ ਪਏਗੀ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਭੁੱਖ ਦਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ, ਅਨਿਆਉਂ ਦਾ, ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਏਗਾ, ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲ ਕੇ ਲੋਕੀ ਉਹਨੂੰ ਲੰਘ ਜਾਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੱਖ ਚੁਕ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਫ਼ੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਰਸਾਂ ਕਾਰਨ ਡਿੱਗੇ ਮਕਾਨਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਹਕੂਮਤ ਦੀ "ਕਾਮਯਾਬ" ਦਾਰੂਬੰਦ ਪਾਲਿਸੀ ਸਦਕੇ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਤੇ ਸਪਿਰਟ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਫੁਟਪਾਥ ਉਪਰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਟਰੱਕਾਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਅਕਾਵੀਆਂ ਜਾਪਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਗਰਮ ਗਰਮ ਭਾਸ਼ਣ, ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਯਾਸੀਆਂ ਦੇ ਲੱਜ਼ਤਦਾਰ ਕਿੱਸੇ, ਫਿਲਮ ਸਟਾਰਾਂ ਦੇ ਤਲਿਸਮੀਂ ਮੁਆਸ਼ਕਿਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ। ਇਹ ਇਸ ਗਲੀ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚਰੇਗੀ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਹਿੱਲ ਦੇ ਤੀਹ ਤੀਹ ਮੰਜਲੇ ਏਅਰਕੰਡੀਸ਼ਨ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ।

ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਹਜ਼ੂਮ ਵਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਇਕ ਮਕਾਨ ਨੂੰ, ਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਛੱਜਿਆਂ ਉਤੋਂ ਉਲਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਇਕ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ, ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਬੇਚਾਰਗੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਘੁਪ-ਹਨੇਰੇ, ਗੰਦੇ, ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਕਰਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਰਕ ਭੋਗਦੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਪੀਲੇ ਪੀਲੇ ਲਿੱਸੇ ਲਿੱਸੇ ਚਿਹਰੇ। ਤੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਰਝਾਏ ਹੋਏ, ਹਰਾਸਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਚਿਹਰੇ। ਲੱੜੀਂਦੀਆਂ ਰੋਣਕਾਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਉਦਾਸ ਬੱਚੇ। ਕਿਤਨਾਂ ਗਰੀਬ, ਕਿਤਨਾ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਮੇਰਾ ਦੇਸ਼। ਕਿਵੇਂ ਡਿਗੂੰ ਡਿਗੂੰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਇਮਾਰਤਾਂ। ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਜੇ ਥੱਲੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਤੀਰੀਆਂ ਅਟਕਾ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਅਜਿਹੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ

ਡਿੱਗ ਪੈਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਤਨੇ ਲੋਕ ਮਲਬੇ ਹੇਠ ਕੀੜਿਆਂ ਮਕੌੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਦਬ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੀਵਨ ਉਵੇਂ ਹੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋਏ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪੀਲਾ ਹਾਊਸ ਤੇ ਨੱਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਕੁਚੀਲ ਤੇ ਗੰਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਂ ਅਲਬੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਵਧ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ, ਲੀਡਰ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਫੇਰ ਵੀ ਅਵਾਮ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਟਿੱਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਮੰਤਰ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ -- ਉਹੀ ਲੀਡਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪਰੇਰਨਾਵਾਂ ਸਦਾ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਕਟੌਬੀ ਰਸੂਖ, ਤਰੱਕੀ, ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਆਪ ਵੀ ਗੁਮਰਾਹ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹਨੇਰੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਧੱਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੋਈ ਤੁਰੇ ਏਸ ਜਲੂਸ ਨਾਲ ਫੇਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ। ਕੋਈ ਵੇਖੇ ਕਿਵੇਂ ਗਰਾਂਟ ਰੋਡ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਕ ਜਲੂਸ ਅੱਧਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਦਮ ਕਿਵੇਂ ਫੇਰ ਸੁਸਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਵੇਂ ਮੁੜ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮੁੜ ਉਕਸਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹੀ ਰਾਹਗੁਜ਼ਰ ਜੋ ਗਾਂਧੀ ਜਯੰਤੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ :

“ਈਸ਼ਵਰ ਅੱਲਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮ

ਸਭ ਕੇ ਸੁਮਤੀ ਦੇ ਭਗਵਾਨ।”

ਗਾਂਧੇ ਹਨ, ਏਸ ਵੇਲੇ ਅੱਲਾ ਹੋ ਅਕਬਰ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੁਣ ਕੇ ਇੰਜ ਚਮਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਮਾਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਚਾਬਕ ਕੱਢ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਖੜਿਆਂ ਖਲੋਤਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੋਵੇ.....

ਗਰਾਂਟ ਰੋਡ ਦਾ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜਲੂਸ ਗਵਾਲੀਆ ਟੈਂਕ ਮੈਦਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛਿਦਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੋਤਗੋਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਬਾਰਸ਼ ਨੇ। ਥੋੜੇ ਦਿਰ ਬਾਅਦ ਬਾਰਸ਼ ਰੁਕੀ। ਜਲਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਜਨਤਾ ਗਿੱਲੀ ਧਰਤ ਤੇ ਬਹਿ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਨੇਤਾ ਗਣ ਮੰਚ ਉਪਰ ਡਠੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਖੋਰੇ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਮਜ਼ਮੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਕਾਮ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਤਨਿਆਂ ਨੂੰ ਫਲ੍ਹ। ਖੋਰੇ ਕਿਤਨਿਆਂ ਕੋਲ ਦਵਾਈ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਵੀ ਤੇਫੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਹ ਰੂਪਮਤੀ ਮਹਿਲਾ, ਜਲ੍ਹਸ ਦੀ ਇਕਲੋਤੀ ਲਾਡਲੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਹਿ ਗਈ। ਜਲ੍ਹਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਗੁਆਚੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਤ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਗਰਾਂਟ ਰੋਡ ਤੇ, ਜਦੋਂ ਭੀੜ ਕਿਰ ਗਈ ਸੀ, ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਉਪਰ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਚਿੱਟਾ ਪਲਾਸਟਕ ਦਾ ਕੋਟ, ਸਾਇਦ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੇ, ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ, ਗਿੱਲੇ ਵਾਲਾਂ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਹਣੀ ਲਗਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸਾਂਰਾ ਵਕਤ ਇਕ ਲਾਲ ਜਿਹੀ ਕਪੜੇ ਦੀ ਹੈਟ ਪਾਈ ਰਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਬਾਰਸ਼ ਵਿਚ ਖੁਰ ਖੁਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਚਿੱਟੀ ਬੂਸਰਟ ਨੂੰ ਰੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਬੇਮਾਖਤਾ ਹੱਸ ਪਈ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲਗੀ —

“ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਹ ਵਾਹ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਏਂ। ਬੂਟ ਵੀ ਫੋਜੀ ਪਾਏ ਹੋਏ ਨੀ।”

“ਅਸਾਂ ਫਿਲਮ ਐਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਸਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ।”

ਉਹ ਫੇਰ ਹੱਸ ਪਈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਚੱਪਲ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਪੈਰ ਘੜੀਸ ਘੜੀਸ ਕੇ ਟੁਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਜਲ੍ਹਸ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਛੇ ਮੀਲ ਟੁਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸਾਂ।.....

ਤਕਰੀਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਨਿਰੋਲ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜੋਸ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ, ਅਤੇ ਕਦਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵੀ। ਇਕ ਵਕਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ —

“ਤਵਾਰੀਖ ਸ਼ਹਿਦ ਹੈ ਯਿਹ ਯਹੂਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੱਕਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ”.....

ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਚੜਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਫਿਰ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੩੦ ਲੱਖ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਯਹੂਦੀ ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਯਮਲੋਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ

ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਲੰਕ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਕਦੀ ਮੋਟ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਮੁੱਸੀ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਮਜ਼ਹਬੀ ਠੇਕੇਦਾਰ। ਪਰਾਏ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਲਈ ਝਟ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਕਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਯਹੂਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਜ ਸ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਉਨ ਕੇ ਆਬਾਓ-ਅਜਦਾਦ ਫਿਲਸਤੀਨ ਮੇਂ ਰਹਤੇ ਥੇ, ਇਸ ਲੀਏ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਯਹੂਦੀਓਂ ਕੋ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਵੋਹ ਨਏ ਸਿਰੇ ਸੇ ਫਿਲਸਤੀਨ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਨੋਆਬਾਦੀਆਂ ਬਨਾਏਂ, ਖਾਹ ਵੋਹ ਅਮਰੀਕਨ ਹੋਂ, ਯਾ ਜਰਮਨ, ਯਾ ਕੁਛ ਔਰ। ਅਜੀਬ ਮੰਤਕ ਹੈ ਸਾਹਬ। ਫਿਰ ਤੇ ਤਿੱਬਤੀਉਂ ਕੋ ਭੀ ਯਿਹ ਕਹਿਣੇ ਕਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ ਕੇ ਪੈਗੰਬਰ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਚੁੱਕਿ ਗਯਾ ਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੂਏ ਥੇ ਇਸ ਲੀਏ ਬਿਹਾਰ ਕਾ ਸੂਬਾ ਉਨ ਕੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ....."

ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਇਹ ਮੰਤਕ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਟੋਟੇ ਕਰਨਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਮੰਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਡੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਕੁਰਲਾਵੀ ਹੈ। ਕੀ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਉਥੋਂ ਨਠਾਣਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਮੰਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਝੀ ਕੋਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕੋਈ ਸਾਝੀ ਕਲਚਰ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਯਹੂਦੀ ਫਿਲਸਤੀਨ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਕਤਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਮੰਤਕ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਹੋਸ਼ਮੰਦਾਂ ਦਾ ਕੀ ਆਖ ਜਿਹੜੇ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ? ਉਸ ਮਾਦਰੇ ਵਤਨ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦੇ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਛਾਪ ਸੀ ਕੱਤਾ-ਤਅੱਲਕ ਕਰ ਲਿਆ? ਕੀ ਉਸ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ?

ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਝਿੱਤਣ ਜਿਹੀ ਘੁਲ ਗਈ। ਪਰਾਇਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਤੋਂ ਮਦਦਗਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਮਦਦਗਾਰ ਕਦੋਂ ਬਣਾਂਗੇ?...

ਫੇਰ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਬੋਲਣ ਲਈ ਮਾਈਕ ਤੇ ਆਈ। ਸਾਹਿਬੇ ਸਦਰ ਨੇ

ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਾਂਦਿਆਂ ਦਸਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੇਗਮ ਕਮਾਲ ਅਹਿਮਦ ਸੀ।
ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣ ਕੇ
ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਤਕਰੀਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਹਨੇ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ
ਦਿਤੀਆਂ। ਇਕ ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਦਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਯਹੂਦੀ ਅਵਾਮ ਵੀ ਉਤਨੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਜਸ਼ਾਂ
ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਤਨੇ ਅਰਬ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵੀਅਤਨਾਮੀ
ਅਵਾਮ। ਕਿਵੇਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਧਨ-ਕੁਬੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ
ਖਾਤਰ ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਅਪਣੇ ਅਵਾਮ ਦੇ, ਮਫ਼ਾਦ ਨਾਲ ਧੌਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਖਾਨਾਂ ਜੰਗੀਆਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ,
ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਅਵਾਮ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦੇਸ਼-
ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਕਦੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ
ਬਹਾਨੇ, ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ
ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਸੀ। ਜੋ ਜੋ ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਆਇਆ
ਸਾਂ ਨਿਧੜਕ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਰੂਰ ਜਿਹਾ ਆਤਮ-
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ
ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਭੈਣ ਉਸ ਦਾ ਪੇਗਮ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ
ਦਿੱਲੀਉਂ ਟੁਰ ਕੇ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਪਰਤ ਆਏ ਹੋਣ।
ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਹੀਦ ਅਜ ਜਲੂਸ ਵਿਚ
ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਟੁਰੇ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰਿਆਂ ਦੀ ਚਾਦਰ ਪਾੜ ਕੇ ਸੂਰਜ ਫੇਰ
ਚਮਕਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਜਲਸੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਵੇਂ
ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਦਿਸ਼ ਬਰਕੀ ਤਾਕਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿਚ ਖਿਚ ਕੇ ਲਿਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗਵਾਲੀਆ ਟੈਂਕ ਮੈਦਾਨ ਵਲ ਪਰੇਰ ਰਹੀ
ਹੋਵੇ। ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੂਣੀ ਚੋਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਜਲਸਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਪਾਰਸੀਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਵੀ
ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸੱਚੇ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ
ਜਲਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਗਰੂਰ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਗਿਆ ਤਾਂ “ਆਰਸੀ” ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਫਰਨਾਮੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਦੇ “ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ” ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਸੀ।

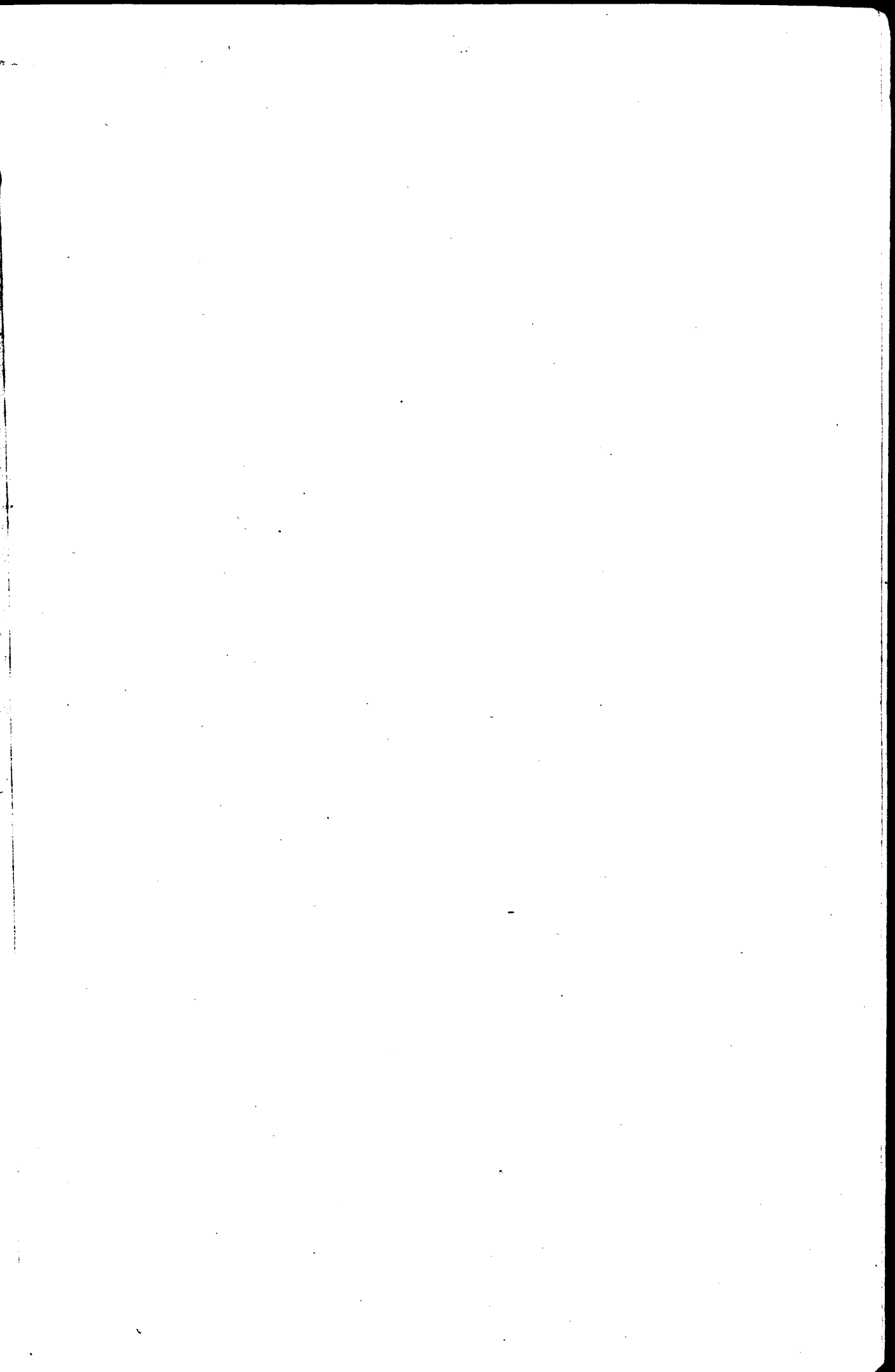
ਇਹ ਸਫਰਨਾਮਾ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਦੋਂ ਦਾ ਛਪ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਿਲਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਛਪਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਜਦ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਸੰਖਿਆ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਭਿਆ ਬੋਲੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ? ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਵਾਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੁਣ ਤੀਕਤ ਮੇਰਾ ਮਰ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਅਜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ੌਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜਾਗਰਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਮਸਾਲਾ ਭਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਣਖਤਾ ਲੈ ਆਉਣ ਦਾ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਿਮੰਤਰਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਭ ਪਿਆ ਸੀ।

ਬੜੇ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ, ਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਨਿਰਾਲੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਚੀਜ਼ ਪੁਸਤਕ ਬੇਗਮ ਕਮਾਲ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਅਰਪਣ, ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

B-5226

